
21771

Department of Public Instruction, Bombay

મુંબઈ ઇલાકાનું સરકારી કેળવણી ખાતું

ગુજરાતી

ત્રીજી ચોપડી

વર્નાક્યુલર ટેક્સ્ટ બુક્સ રીવિઝન કમિટી---એમણે તૈયાર કરી.

GUJARATI

THIRD BOOK

PREPARED BY THE VERNACULAR TEXT BOOKS REVISION COMMITTEE

BOMBAY
GULAMHUSEIN AHMEDALLY & Co., Ltd.,
"THE BRITISH INDIA PRESS"

1936

Price : 3 As. 6 Ps.] [કિંમત : ૩ આ. ૬ પા.

21-6-1936.
65,000—5th Edition.

PRINTED & PUBLISHED BY HABIBKHAN ALIKHAN AFGHAN, FOR THE PROPRIETORS, GULAMHUSEIN AHMEDALLY & CO., LTD., AT THE BRITISH INDIA PRESS, MAZAGON, BOMBAY.

ત્રીજી ચોપડીનું સાંકળીઉં.

ભાગ ૧. સામાન્ય વિષયના પાઠ.

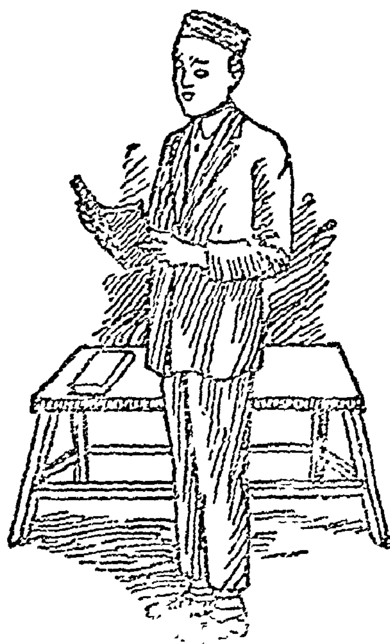
ભાગ ૨. ભૂગોળવિદ્યાના પાઠ.

ભાગ ૩. પદાર્થપાઠ અને સૃષ્ટિજ્ઞાનના પાઠ.

સૂચના:—આ ચોપડીમાંના પાઠો શીખવતાં દરેક ભાગમાંથી એક એક પાઠ વારાફરતી લઈ શીખવવો.

ત્રીજી ચોપડી-ભાગ ૧.

પાઠ ૧. નવી ચોપડી ને જુની ચોપડી.

છોકરો ચોપડી વાંચે છે.

ર્ + ત = ર્ત. વાર્તા. ન્ + ય = ન્ય. સામાન્ય.

છોકરાં, તમે નિશાળે બેઠા પછી આજ સુધીમાં ત્રણ ચોપડીઓ વાંચી ગયાં. બાળપોથીમાં તમે મૂળાક્ષરો ને બારાખડી શીખ્યાં પછી થોડા રમુજી પાઠો ને કેટલીક કવિતા વાંચી.

પહેલી ચોપડી વાંચવાથી તમને ઘણો લાભ થયો હતો. તેમાંથી તમને જોડાક્ષરનું જ્ઞાન થયું, અને કેટલીક ડાહી ડાહી શિખામણો મળી. તેમાંના પદાર્થપાઠો વાંચી તમે કેટલાંક પ્રાણીઓ ને પદાર્થો વિષે જાણવા જોગ થોડીક હકીકત શીખ્યાં. તે ચોપડીમાં કેટલીક

કવિતા એવી સરસ છે, કે આજે પણ તમે તે બધી ઉમંગથી ને સારા રાગથી ગાઓ છો. બાળપોથી ને પહેલી ચોપડીનાં ચિત્રો જોઈ તમને કેટલો બધો આનંદ થતો!

બીજી ચોપડી માંડ્યા પછી તમારી હોશિયારી ઘણી વધી. તમે સારા અક્ષરે ટુંકાં ટુંકાં વાક્યો લખતાં શીખ્યાં. નવી નવી વાર્તાઓ વાંચી તેમાંથી સારો બોધ લીધો. પદાર્થપાઠો શીખીને તમે હરકોઈ વસ્તુની બારીક તપાસ કરતાં શીખ્યાં. વળી કોઈ બે પ્રાણીઓ કે પદાર્થો લઈ તેમનો મુકાબલો કરવાનું જાણ્યું. પેલા ભૂગોળના પાઠો વાંચી તમે દિશાઓ, નિશાળ, ગામના અધિકારી વગેરેની ઠીક માહીતી મેળવી. ગામનો ને નિશાળનો નકશો બનાવતાં પણ શીખ્યાં.

હવે તમે નવી ચોપડી શરૂ કરી. વાહ! આ ચોપડી કેવી મઝાની છે! એમાં કેટલી રસીલી ને સારી શિખામણ આપનારી વાર્તાઓ છે! દરેક પાઠમાં કંઈ કંઈ નવું શીખવા જેવું છે. આ ચોપડીમાં નવી જાતના અક્ષરો તમારા જોવામાં આવશે. તે ઓળખ્યા પછી તમે તેવા અક્ષરે લખેલાં પુસ્તકો વાંચી શકશો. ભૂગોળ સંબંધી પાઠો વાંચ્યા પછી નદી, દરીઓ, મેદાન ને બીજી ઘણી બાબતો વિષે તમારે થોડુંકજ જાણવાનું બાકી રહેશે. વળી તમે માટી કે રેતી લઈ કેટલાક સાદા નમુના બનાવતાં શીખશો.

પદાર્થપાઠોનું શું કહીએ! જરા તે પાઠો તરફ નજર તો કરો. કેટલી બધી સામાન્ય વસ્તુઓ, પ્રાણીઓ ને વનસ્પતિઓનું તેમાં વર્ણન કરેલું છે! તે પાઠો વાંચ્યા પછી એ બધાંના ગુણ ને ઉપયોગ તમારા જાણવામાં સારી પેઠે આવશે. આ ચોપડીના છેલ્લા પાઠમાં તોળવા સંબંધી હકીકત છે. તે શીખ્યા પછી તમે કંઈ સોદો લેવા જશો, તો કદી છેતરાશો નહિ. વળી આ ચોપડી ભણવાથી તમને

ખરૂં લખતાં ને સારૂં વાંચતાં તથા બોલતાં આવડશે, પણ એ શીખવામાં ઘણી ઉતાવળ કરશો નહિ. ઉતાવળે આંબા ન પાકે. ઘણી ઉતાવળ કરશો ને ધ્યાન દઈ ભણશો નહિ, તો સારૂં આવડશે નહિ. જે વાત વાંચવામાં આવે, તે ખરી છે કે ખોટી તેની જાતે ખાતરી કરજો. ખાતરી કરવાને જેટલી મહેનત લેવી પડે તેટલી લેજો. આળસ કરશો તો પોપટીઉં જ્ઞાન મળશે.

આનંદ—ખુશી.
પુસ્તકો—ચોપડીઓ.
પોપટીઉં—પોપટના જેવું; સમજણ વગરનું.
બારીક—ઝીણી.
બોધ—શિખામણ.
મુકાબલો—સરખામણી.
રસીલી—ગમત ભરેલી.
વર્ણન—વિગતવાર કહેવું તે; બ્યાન.

પાઠ ૨. બાળબોધ ભાગ—૧.

તમે જે ચોપડીઓ વાંચી છે, તે બધી ગુજરાતી લિપિમાં લખેલી છે. ગુજરાતી સિવાય બીજી એક લિપિ છે; તેને બ્રાહ્મણી કે બાળબોધ કહે છે. તે લિપિમાં હિંદુ લોકોનાં જુનાં પુસ્તકો લખેલાં હોય છે, ને હાલ પંડિતો કાગળ પણ તેમાંજ લખે છે. બાળબોધ લિપિમાં એકેક અક્ષરનું નાની લીટી દોરીને માથું બાંધવામાં આવે છે.

આ નીચે ગુજરાતી તેમજ બાળબોધ મૂળાક્ષર ને અંક લખ્યા છે. ઉપર ગુજરાતી અક્ષર છે, અને તેની નીચે બ્રાહ્મણી છે. બાળબોધમાં કેટલાક અક્ષર છે, તેવા ગુજરાતીમાં આવતા નથી, માટે ત્યાં ખાલી જગા રહેવા દીધી છે. ગુજરાતીમાં જેમ કાનો, અજ્જુ, વરડુ, માત્રા, અનુસ્વાર ને વિસર્ગ આવે છે, તેમજ બાળબોધ અક્ષરને પણ લાગે છે. વળી એમાં જોડાક્ષર આવે, તે ગુજરાતી જોડાક્ષર પ્રમાણે સમજીને વાંચવા.

મૂળાક્ષર.

અ આ ઇ ઈ ઉ ઊ ઋ

अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ

એ ઐ ઓ ઔ અં અઃ

ए ऐ ओ औ अं अः

ક ખ ગ ઘ ઙ, ચ છ જ ઝ ઞ,

क ख ग घ ङ, च छ ज झ ञ,

ટ ઠ ડ ઢ ણ, ત થ દ ધ ન, પ ફ બ

ट ठ ड ढ ण, त थ द ध न, प फ ब

ભ મ, ય ર લ વ, શ ષ સ, હ ળ.

भ म, य र ल व, श ष स, ह ळ.

આંક.

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

पाठ २. बाळबोध—भाग १.

क् + क = क्क. फक्कड. ल् + ल = ल्ल. छेल्ले.

१. थाय. नीपजे. पंडित. भणतां. लखतां. लहीओ.
भणतां पंडित नीपजे, लखतां लहीओ थाय.

२. नहि. लपटावुं. लालच.
लालचमां लपटावुं नहि.

३. जाते. नथी. पहेलुं. सुख.
पहेलुं सुख ते जाते नर्यां.

४. ईश्वर. उपर. काम. करवां. बधां. राखी. श्रद्धा.
ईश्वर उपर श्रद्धा राखी बधां काम करवां.

५. उद्योगी. काम. चेन. नथी. पडतुं. माणस. वगर.
उद्योगी माणसने काम वगर चेन पडतुं नथी.

६. खाली. ठाठ. थई. फक्कड. फरवुं.
फक्कड थईने फरवुं नहि, ने खाली ठाठ करवो नहि.

७. अजुक्तुं. एवुं. कदी. कोई. बोलवुं. माठुं. लागे.
अजुक्तुं के कोईने माठुं लागे एवुं कदी बोलवुं नहि.

८. असल. उंमर. करता. चोवीस. थता. ब्राह्मणो.
वरस. विद्याभ्यास. सुधी.
असलना ब्राह्मणो चोवीस वरसनी उंमर थतां सुधी विद्याभ्यास करता.

छेल्ले. झाझो. पुस्तक. ध्यान.

पाछला पाठमां छेल्ले बे तरेहना आंकडा मांडेला छे. ते मेळवी जोतां मालुम पडशे, के त्रगडा, छगडा अने नवडा विना बीजामां झाझो फेर नथी. ए सारी पेठे ध्यानमां राखी शीखवा. हाथना लखेला पुस्तकमां आवो ९ नथी होतो, पण वखते आवो ८ होय छे; तेम 'अ' मां पण फेर होय छे. एवा पुस्तकमां आम 'ञ' काढे छे.

---

३ २ १, ६ ५ ४, ९ ८ ७, ४ १ २ ०, ६ ० ३ ९.

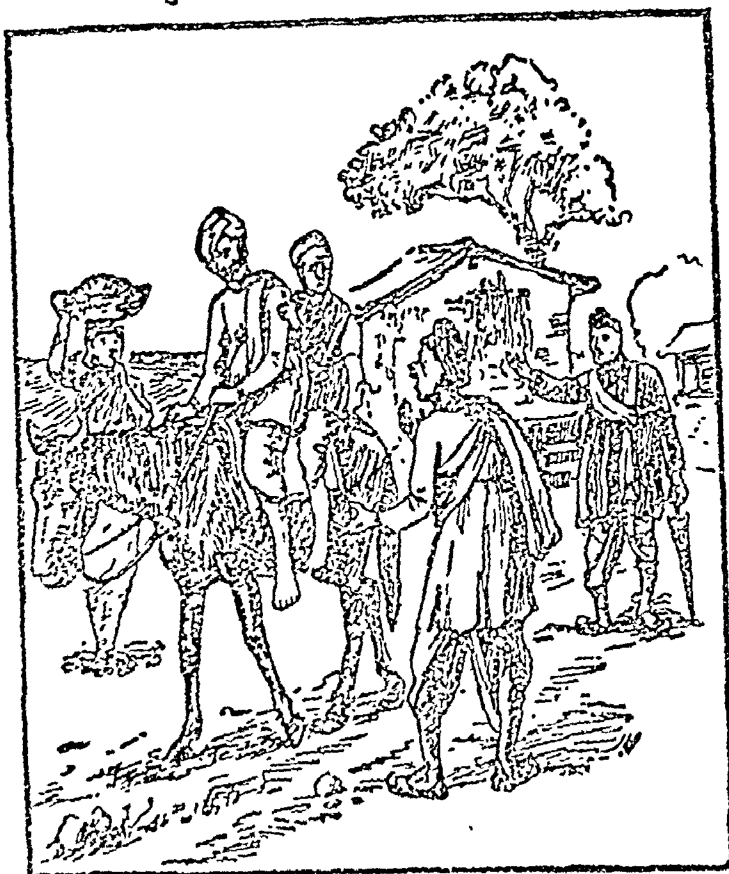
અજુકતું—અઘટતું.	લહીઓ—સારા અક્ષર લખનાર.
ચેન—સુખ; નિરાંત.	વિદ્યાભ્યાસ—ભણવું તે.
ઠાઠ—ડોળ; ભપકો.	શ્રદ્ધા—ભરોસો; વિશ્વાસ.
નર્યા—સાજા; નિરોગી.	

पाठ ३. घरडो माणस ने तेनुं टट्टु.

એક શહેરમાં બજાર ભરાતું હતું. તેમાં એક ડોસો ને તેનો દીકરો ટટ્ટુ વેચવાને જતા હતા. દીકરો ટટ્ટુને દોરે, ને બાપ પાછળથી હાંકે.

રસ્તે ચાલતાં ડોસાને વિચાર થયો, કે છતે ટટ્ટુએ આ છોકરાને ચલાવું છું તે ઠીક કહેવાય નહિ; તેથી તેણે તેને ટટ્ટુ પર બેસાડ્યો. બાપદીકરો વાતચીત કરતા કરતા ચાલ્યા જાય છે, એટલામાં તેમને કેટલાંક માણસો મળ્યાં. તેમણે કહ્યું, અરે મૂર્ખ છોકરા,

આ શું કહેવાય! ખરેખર, હવે હડહડતો કળિયુગ આવ્યો! નહિ તો વળી જુવાન દીકરો ટટ્ટુ પર બેસે, ને ઘરડો બાપ પગે ચાલે એવું કદી બને? આ સાંભળીને છોકરો ટટ્ટુ પરથી નીચે ઉતર્યો, અને તેણે પોતાના બાપને તે પર બેસાડ્યો.

આ બિચારૂં ટટ્ટુ તમારા બેનો ભાર શી રીતે ઉઠાવી શકશે?

તેઓ થોડેક દૂર ગયા, એટલામાં તેમને બીજા કેટલાક લોકો મળ્યા. તેમણે ડોસાને ટટ્ટુ પર બેઠેલો જોઈને બૂમ પાડી કહ્યું, અરે ડોસા, તારી બુદ્ધિ ફરી ગઈ છે કે શું? આવા રાજાના કુંવર જેવા છોકરાને ખરે બપોરે હિંડાડે છે, અને તું ટટ્ટુ પર બેસી મોજથી મુસાફરી કરે છે. તું તો ખર્ચુંપાન કહેવાય, માટે થાકી જઈ માંદો પડે તેની ફીકર નહિ. આથી શરમાઈ પેલા ડોસાએ છોકરાને

પોતાની પછવાડે ટટ્ટુ પર બેસાડ્યો. પછી બંને જણા ટટ્ટુને જોસબંધ દોડાવતા આગળ ચાલ્યા.

રસ્તામાં તેમને શ્રાવકનો એક સંઘ મળ્યો. એક તો જાતે શ્રાવક ને વળી જાત્રાએ નીકળેલા, તેથી તેમના મનમાં તરત દયા આવી. તેમણે તે બંનેને ઉભા રાખી કહ્યું, અરે! તમે કેવા ઘાતકી છો! આ બિચારૂં ટટ્ટુ તમારા બેનો ભાર શી રીતે ઉઠાવી શકશે? ડોસાએ જવાબ દીધો, કે શું કરીએ? ભાઈઓ, શહેરમાં હાટ ભરાય છે, તેમાં અમારે જલદીથી જવું છે. નહિ તો હાટ વીખરાઈ જશે, અને અમારૂં ટટ્ટુ વેચાશે નહિ. શ્રાવકોએ જવાબ આપ્યો, કે જો એમ હોય તો તમે બંને જણા એ ટટ્ટુને તમારે ખભે ઉપાડી દોડો. એમ કરવાથી તમે વખતસર હાટમાં પહોંચી જશો, અને આ ટટ્ટુ પણ સુખી થશે.

તેમણે તે પ્રમાણે કર્યું; પણ રસ્તામાં એક પૂલ આવ્યો, ત્યાં ટટ્ટુએ તોફાન કર્યું. તે છુટું થઈ ગયું, કૂદીને પૂલ ઉપરથી નીચે પડ્યું, અને પાણીમાં ડૂબી ગયું. મૂર્ખ બાપદીકરો ફીકે મોઢે ઘેર ગયા અને પસ્તાયા.

આ ઉપરથી સમજવું, કે જે માણસ પોતાની અક્કલનો ઉપયોગ કરે નહિ અને બીજાની સલાહ પ્રમાણેજ ચાલે, તેની આવી દશા થાય.

અક્કલ—સમજ.
કળિયુગ—ખરાબ વખત.
ખર્યુંપાન—ઘરડો.
ઘાતકી—દયા વિનાનો

જોસબંધ—જોરથી
સંઘ—જાત્રાએ જનારનું ટોળું
હડહડતો—પુરેપુરો.

પાઠ ૪. પરગજુ છોકરો—ભાગ ૧.

કાશીમાં ચીમનરાય તથા ગંગા કરીને ધણીધણિઆણી રહેતાં હતાં. તેમને કંઈ બાળક ન હતું. તેઓ બંને પોતાનો ઘણો વખત ઈશ્વરભક્તિમાં ગાળતાં. ઈશ્વરકૃપાથી તેમને એક પુત્ર થયો. તેનું નામ તેમણે નરસિંહ પાડ્યું; કેમકે તેનો જન્મ નરસિંહચૌદશને દિવસે થયો હતો. પુત્ર રૂપ તથા ગુણનો ભંડાર હતો. તેની મીઠી વાણીથી માબાપ બહુ રાજી થતાં, અને આવા ગુણવાળો અને રૂપાળો છોકરો તેમને ઘેર પેદા થયો, તે માટે ઈશ્વરનો ઉપકાર માનતાં.

છોકરો દિવસે દિવસે મોટો થવા લાગ્યો. તેમ તેની બુદ્ધિ વધવા લાગી. તે ત્રણ વરસનો થયો, તેવામાં ચીમનરાય ગુજરી ગયા. એથી તેને ઉછેરવા તથા ભણાવવાનું કામ મા પર આવી પડ્યું. તે બાઈનો સ્વભાવ સારો ને દયાળુ હતો. પાડોશમાં બીજી સ્ત્રીઓને તે સલાહ આપે અને મદદ કરે, તે નરસિંહ જોતો. તેની અસર તેના મન પર થઈ. તે પણ સ્વભાવે તેના જેવો દયાળુ ને પરગજુ નીવડ્યો.

તે પાંચ વરસનો થયો, એટલે તેને નિશાળે મૂકવામાં આવ્યો. ત્યાં તે સારો અભ્યાસ કરતો, અને સારી રીતે ચાલતો, તેથી પોતાના શિક્ષકનો માનીતો થઈ પડ્યો. તે તેના વર્ગના બાળકોને પાઠ કરાવવામાં તથા બીજી નાની મોટી બાબતોમાં મદદ કરવા લાગ્યો. કોઈને પણ તે કદીએ માઠું લગાડે નહિ, સૌનું સારૂં ઇચ્છે, અને સૌને સારી સલાહ આપે.

એક વખત નરસિંહ વર્ગના બીજા છોકરા સાથે નિશાળેથી ઘેર આવતો હતો. તેવામાં એક સાંઢ દોડતો આવ્યો, અને એક

છોકરાને ભોંય પર પછાડી ચાલતો થયો. તે છોકરાના માથામાંથી લોહીની ધાર વહેવા લાગી. બીજા છોકરાઓ તો દૂર ઉભા રહી ખડખડ હસવા લાગ્યા; પણ નરસિંહના અંત:કરણમાં એકદમ દયા આવી. તે તેની પાસે દોડી ગયો, અને તેણે પોતાના ફેંટામાંથી એક પાટો ફાડી કાઢી ઘા ઉપર બાંધ્યો. પછી તેણે એક ગાડીવાળાને બોલાવ્યો. ગાડીમાં તે છોકરાને સુવાડી તે તેને ઘેર લઈ ગયો, અને તેના માબાપને સોંપ્યો.

તે છોકરાનાં માબાપે નરસિંહનાં બહુ વખાણ કર્યાં ને કહ્યું, ભાઈ, તું ન હોત તો અમારો છોકરો જીવતો ઘેર આવત નહિ. હવે તને ઘેર જવાનું મોડું થાય છે માટે જા; પણ નરસિંહ ત્યાંથી ખસ્યો નહિ. વૈદે આવી તેને પાટો બાંધ્યો, અને દવા આપી શુદ્ધિમાં આણ્યો, ત્યાંસુધી તે ત્યાંજ રહ્યો.

નરસિંહનું આવું પરગજુપણું જોઈ સૌ આશ્ચર્ય પામ્યાં, અને કહેવા લાગ્યાં કે આવાં છોકરાં ઈશ્વર સૌને આપો.

આશ્ચર્ય—નવાઈ.	અંત:કરણ—દીલ.
ઈશ્વરકૃપા—પરમેશ્વરની મહેરબાની.	નરસિંહચૌદશ—વૈશાખ સુદ ચૌદશ.
ઈશ્વરભકિત—ઈશ્વરનું ભજન.	પરગજુ—પારકાનું સારૂં કરનારો.
ઉપકાર—પાડ.	શુદ્ધિ—ભાન.

પાઠ ૯. પરગજુ છોકરો—ભાગ ૨.

ગ્ + ન = ગ્ન = ગ્ન. લગ્ન.

અભ્યાસ કરતાં નરસિંહની ઉંમર સોળ વરસની થઈ. હવે કુટુંબના ગુજરાન માટે તેને ધંધે વળગવાની જરૂર પડી. તેણે નિશાળ છોડી દીધી, પણ તેનામાં તેની સાથે જે ગુણો સૂક્યા હતા, તે તો દિવસે દિવસે વધતા ગયા. જેવી રીતે તે નિશાળમાં

ચાલતો હતો, તેવી રીતે નાતજાતમાં ને બીજા લોકો સાથે પણ ચાલતો, અને બધાંની પ્રીતિ મેળવતો.

એક દિવસ તેના ભાઈબંધને ત્યાં લગ્ન હતાં, તેમાં તેને જવાનું હતું. તે ભાઈબંધનું ગામ પોતાના ગામથી બહુ દૂર ન હતું; એટલે લગ્નને દહાડે જમીને પોતાની માની રજા લઈ તે નીકળ્યો.

નરસિંહ ડોસાનો હાથ પકડી તેને બહાર કાઢે છે.

રસ્તામાં ચાલતાં તેણે એક મરવા પડેલી ગાય દીઠી. તેને જોઈ તેનું અંતઃકરણ દયાથી ઉભરાઈ આવ્યું. તેણે પાસે જઈને જોયું, તો તેના પેટમાં મોટા ખાડા પડેલા દીઠા. તરતજ તે દોડ્યો અને પાસેના મેદાનમાંથી ખડ લાવી તેને ખવડાવ્યું, અને પાણી લાવી પાયું; એટલે ગાયમાં જીવ આવ્યો. થોડી વારે તે બિચારી ઉભી થઈ, ને નરસિંહને આશિષ દેતી હોય, તેમ તેની સામે જોઈ ચાલતી થઈ.

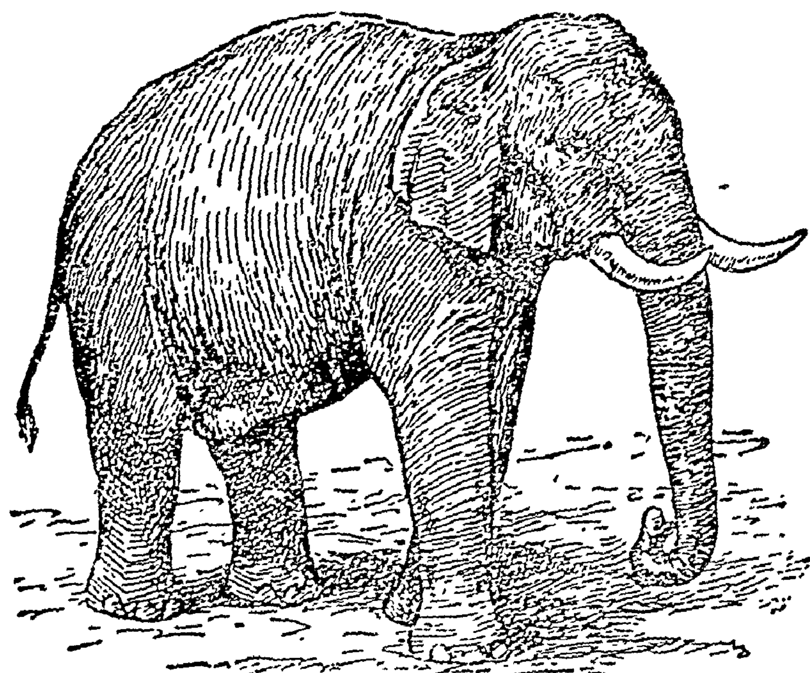
નરસિંહ આગળ ચાલ્યો. તે એક તળાવની નજીક જઈ પહોંચ્યો. અહીં તેણે તળાવમાં એક આંધળા ડોસાને કાદવમાં ખૂંચેલો દીઠો. નરસિંહ લુગડાં કાઢી પાણીમાં ઉતર્યો, ને પેલા ડોસાનો હાથ પકડી તેને બહાર કાઢ્યો. એવામાં તેણે સામે કાંઠે કેટલાક લોકોને બૂમો પાડતા સાંભળ્યા. દોડી જઈને જુએ છે, તો તેણે તળાવમાં એક છોકરાને ડૂબતો દીઠો. નરસિંહને તરતાં આવડતું હતું. તે તરતજ તળાવમાં પડ્યો. તેણે તે છોકરાની ચોટલી પકડી તેને પાણીમાંથી બહાર ખેંચી કાઢ્યો, અને કાંઠે ઉભેલા લોકોના હાથમાં આપ્યો. તે છોકરાનાં માબાપ પણ ત્યાંજ ઉભાં ઉભાં રોતાં હતાં. તેમણે પોતાના છોકરાને લઈ લીધો, અને તેને ઉંધો ટંગાવી તેના પેટમાંથી પીધેલું બધું પાણી કાઢી નાખ્યું. થોડી વારે તે છોકરામાં જીવ આવ્યો.

સઘળાં માણસો નરસિંહના આ પરોપકારી કામથી બહુ રાજી થયાં. તે છોકરાનાં માબાપે નરસિંહનો ઘણો પાડ માન્યો, ને તેને પોતાને ઘેર લઈ જઈ કંઈ ઇનામ આપવાનો વિચાર જણાવ્યો. નરસિંહે કહ્યું કે મારે ઇનામ નહિ જોઈએ, અને મારાથી હવે થોભાય નહિ. મારા ભાઈબંધને ત્યાં આજે લગ્ન છે. સાંજ પડી ગઈ છે, અને મારે હજી છેટે જવું છે, માટે મને રજા આપો.

હવે જે ગામ નરસિંહને જવાનું હતું, ત્યાં જતાં એક ઘાડું જંગલ આવતું હતું. તેમાં ચોર ને જંગલી પ્રાણીની મોટી બીક હતી. નરસિંહ તે જંગલમાં પેઠો, ત્યારે અંધારૂં થઈ ગયું હતું; પણ ઈશ્વરની કૃપાથી તેને કંઈ પણ ઈજા થઈ નહિ. તે પોતાના ભાઈબંધને ઘેર સહીસલામત પહોંચી ગયો, ને વિવાહના કામમાં સામેલ થયો.

ગુજરાન—પેટ ભરવું તે.
પરોપકારી—પારકાનું ભલું કરનારૂં.
સહીસલામત—સુખથી; જોખમ કે અડચણ વગર.

पाठ ६. अदल इन्साफ.

દિવાનનો હાથી.

વિજયનગર નામે એક શહેર છે. તેમાં તલકચંદ કરીને એક પૈસાદાર વેપારી રહેતો હતો. તેના બાપની હાલત બહુ સારી ન હતી, તેથી તલકચંદ સારો અભ્યાસ કરી શક્યો નહિ. ગામઠી નિશાળે બેસી તે લખતાં વાંચતાં શીખ્યો, અને પછી પોતાને ધંધે વળગ્યો. તે અક્કલવાળો તથા નસીબદાર હતો, તેથી પોતાના ધંધામાં દિવસે દિવસે ફાવતો ગયો. થોડા વખતમાં તો તે વિજય-નગરમાં એક મોટો વેપારી ગણાવા લાગ્યો. વેપારમાં તેણે જે ધન મેળવ્યું, તે ખરચીને મોટાં મકાન બંધાવ્યાં, અને પોતાના કુટુંબનાં માણસો માટે કીમતી ઘરેણાં ઘડાવ્યાં. તેની દોલત એટલી વધી ગઈ, કે તેણે મોટી રકમ ખરચી સત્તર હાથી પણ ખરીદ્યા.

તે શેઠને ત્રણ દીકરા હતા. તે પણ તેના જેવા હોશિયાર હતા. તેમણે પોતાના બાપની આબરૂ લોકોમાં વધારી હતી. શેઠ તો

ઘરડા થયા, અને મરણ પથારી પર પડ્યા. તે વખતે તેમણે પોતાના છોકરાઓને બોલાવીને કહ્યું, કે બેટા, હું તો હવે થોડા વખતમાં મરી જઈશ, પણ તમે મારા મરણ પછી આપણી મિલ્કતના મારી સલાહ પ્રમાણે ભાગ પાડજો. મોટા છોકરાએ કહ્યું, કે બાપા, તમે કહો તે પ્રમાણે અમે વર્તીશું. ત્યારે ડોસાએ કહ્યું, બીજી જે મિલ્કત છે, તે તો તમે સરખે ભાગે વહેંચી લેજો; પણ સત્તર હાથી છે, તેનો અર્ધો ભાગ મોટા ભાઈને, ત્રીજો ભાગ વચલાને, અને નવમો ભાગ નાના ભાઈને મળે એવી વહેંચણ કરજો.

બધા છોકરાઓએ તે પ્રમાણે કરવા કબુલાત આપી, અને ડોસો મરણ પામ્યો. છોકરાઓએ ડોસાનાં દહાડોપાણી સારી રીતે કર્યાં, અને પછી તેના કહેવા પ્રમાણે બીજી મિલ્કત સરખે ભાગે વહેંચી લીધી; પણ તેમનાથી હાથીની વહેંચણ થઈ શકી નહિ. આથી તેમણે ઘણા માણસોની સલાહ લીધી, પણ કોઈ તેનો તોડ લાવી શક્યું નહિ. છેલ્લે તેઓ તે શહેરના દિવાન પાસે ગયા, અને સઘળી હકીકત તેને જણાવી.

તે દિવાન બીજે દહાડે પોતાના હાથી પર બેસી તે છોકરાઓને ઘેર ગયો, અને તેમના હાથીને એકઠા કરી તેમાં પોતાના હાથીને ઉમેર્યો. ત્યાર પછી તેણે ડોસાના કહેવા પ્રમાણે તે સત્તર હાથીના ભાગ પાડી ત્રણે છોકરાઓને વહેંચી આપ્યા. છેવટે પોતાનો હાથી બાકી રહ્યો, તે પર બેસી તે પોતાને ઘેર ગયો.

જ્યારે આ વાતની લોકોને ખબર પડી, ત્યારે તેઓ દિવાનની અક્કલની વાહવાહ બોલવા લાગ્યા.

અક્કલ—વાજબી.	દહાડોપાણી—મરણ પાછળનો ખરચ.
તોડ—નિકાલ.	વાહવાહ—વખાણ.

પાઠ ૭. પરમેશ્વર સઘળું જુએ છેજ.

હરિ ને છોટુ નામે બે ભાઈ હતા. એક દિવસ તેઓ પોળમાં રમવા ગયા. ત્યાં તેઓ મગન સાથે લખોટે રમવા લાગ્યા. જમવાનો વખત થયો; તોપણ મગન ઘેર આવ્યો નહિ, તેથી તેની મા તેને તેડવા આવી. મગન ઉતાવળો ઉતાવળો ઘેર ગયો. તે રમવાની જગાએ કાચના બે સુંદર લખોટા ભૂલી ગયો.

છોટુ—ભાઈ હરિ, જો, જો, પેલો મગન આ બે લખોટા ભૂલી ગયો. એ કેવા સુશોભિત દેખાય છે! એવા લખોટા આપણી પાસે હોય તો કેવું સારૂં! ભાઈ, હું તે લઉં?

હરિ—ના, ભાઈ, આપણાથી તે લેવાય નહિ. આપણે શું ચોર છીએ?

છોટુ—એમાં ચોર શેના? આપણે ક્યાં કોઈના ઘરમાંથી ચોરી કરીએ છીએ? રસ્તામાં પડેલી ચીજ લેવી, તે શું ચોરી કહેવાય?

હરિ—અરે, તું આ શું બોલે છે! કાલેજ આપણા ઘર પાસેથી એક ચોરને સિપાઈઓ બાંધી લઈ જતા હતા, તે વેળા બાપાએ કહ્યું હતું, કે એ ચોર નાનો હતો, ત્યારે ઘરમાંથી ખાવાનું કે પાઈ પૈસો, ને નિશાળમાંથી પેન કે ચોપડી ચોરતો. તેને કોઈએ તેમ કરતાં અટકાવ્યો નહિ, તેથી તે આવી મોટી ચોરી કરતાં શીખ્યો. શું તે તું ભૂલી ગયો? વળી યાદ રાખવું, કે માણસો પહેલાં નજીવી બાબતમાં નાનાં પાપ કરે છે. પછી તેવાં કામ કરવાની ટેવ પડે છે, તેથી આગળ જતાં મોટાં પાપ કરતાં શીખે છે. લખોટા લેવાનો વિચાર કરવો, એટલે તે લીધા બરાબર છે; માટે એવા નઠારા વિચારો પહેલેથીજ મનમાં થવા દેવા ન

ઘરડા થયા, અને મરણ પથારી પર પડ્યા. તે વખતે તેમણે પોતાના છોકરાઓને બોલાવીને કહ્યું, કે બેટા, હું તો હવે થોડા વખતમાં મરી જઈશ, પણ તમે મારા મરણ પછી આપણી મિલ્કતના મારી સલાહ પ્રમાણે ભાગ પાડજો. મોટા છોકરાએ કહ્યું, કે બાપા, તમે કહો તે પ્રમાણે અમે વર્તીશું. ત્યારે ડોસાએ કહ્યું, બીજી જે મિલ્કત છે, તે તો તમે સરખે ભાગે વહેંચી લેજો; પણ સત્તર હાથી છે, તેનો અર્ધો ભાગ મોટા ભાઈને, ત્રીજો ભાગ વચલાને, અને નવમો ભાગ નાના ભાઈને મળે એવી વહેંચણ કરજો.

બધા છોકરાઓએ તે પ્રમાણે કરવા કબુલાત આપી, અને ડોસો મરણ પામ્યો. છોકરાઓએ ડોસાનાં દહાડોપાણી સારી રીતે કર્યાં, અને પછી તેના કહેવા પ્રમાણે બીજી મિલ્કત સરખે ભાગે વહેંચી લીધી; પણ તેમનાથી હાથીની વહેંચણ થઈ શકી નહિ. આથી તેમણે ઘણા માણસોની સલાહ લીધી, પણ કોઈ તેનો તોડ લાવી શક્યું નહિ. છેલ્લે તેઓ તે શહેરના દિવાન પાસે ગયા, અને સઘળી હકીકત તેને જણાવી.

તે દિવાન બીજે દહાડે પોતાના હાથી પર બેસી તે છોકરાઓને ઘેર ગયો, અને તેમના હાથીને એકઠા કરી તેમાં પોતાના હાથીને ઉમેર્યો. ત્યાર પછી તેણે ડોસાના કહેવા પ્રમાણે તે સત્તર હાથીના ભાગ પાડી ત્રણે છોકરાઓને વહેંચી આપ્યા. છેવટે પોતાનો હાથી બાકી રહ્યો, તે પર બેસી તે પોતાને ઘેર ગયો.

જ્યારે આ વાતની લોકોને ખબર પડી, ત્યારે તેઓ દિવાનની અક્કલની વાહવાહ બોલવા લાગ્યા.

અક્કલ—વાજબી.	દહાડોપાણી—મરણ પાછળનો ખરચ.
તોડ—નિકાલ.	વાહવાહ—વખાણ.

પાઠ ૮. ઈશ્વરસ્તુતિ.

ભુજંગી છંદ.

અહો દેવના દેવ, હે વિશ્વસ્વામી,
કરૂં હું સ્તુતિ આપની શીશ નામી;
દયાળુ પ્રભુ, આપદાથી ઉગારો,
દીનાનાથ, તું એક આધાર મારો. ૧.

પ્રભુ, આપ છે. સર્વને પાળનારા,
તમે છો સદા સંકટો ટાળનારા;
કીધા છે કરોડો તમે ઉપકારો,
દીનાનાથ, તું એક આધાર મારો. ૨.

હું છું રાંકનો રાંક અજ્ઞાન પ્રાણી,
ન મારી કશી વાત તુંથી અજાણી;
કરો હે દયાળુ, ક્ષમા વાંક મારો,
દીનાનાથ, તું એક આધાર મારો. ૩.

અમે બાળકો બોલીએ હાથ જોડી,
અમારી મતિ હે પ્રભુ, છેક થોડી;
દયા લાવીને પ્રાર્થના દીલ ધારો,
દીનાનાથ, તું એક આધાર મારો. ૪.

અમે ને કુટુંબી જનો જે અમારાં,
રહીએ શરીરે સુખી સર્વ સારાં;
સદા આપજો આપ સારા વિચારો,
દીનાનાથ, તું એક આધાર મારો. ૫.

જોઈએ. વળી અહીં કોઈ જોનાર નથી, એમ પણ ન સર
પરમેશ્વર બધે ઠેકાણે છે, ને તે બધું જુએ છે. જે જે પાપી ને નઠારા વિચારો આપણે કરીએ છીએ, તે બધા તે જાણે ! તે માટે આપણને સજા કરે છે; માટે નઠારો વિચાર પણ કર જોઈએ. સાંભળ:—

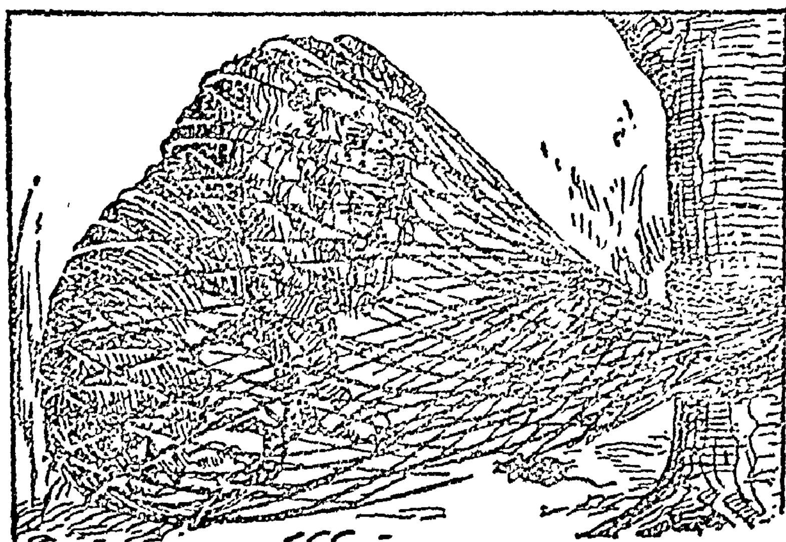
દોહરો.

આસપાસ આકાશમાં, અંતરમાં આભાસ;
ધાસચાસની પાસ પણ, વિશ્વપતિનો વાસ.
ભોંયમાં પેસી ભોંયરે, કરીએ કાંઈ વાત;
ઘડીએ મનમાં ઘાટ તે, જાણે જગનો તાત.
ખાલી જગ્યા ખોળીએ, કણી મૂકવા કાસ;
ક્યાંએ જગકર્તા વિના, ઠાલું ન મળે ઠાસ.

આ સાંભળી છોટુ તો શરમાઈ ગયો. તે બોલ્યો, ખરે ભાઈ, હું ભૂલ્યો. હવે હું એવો વિચાર પણ નહિ કરૂં.

આભાસ—અજવાળું; તેજ.
આસપાસ—બધે.
ધાટ—વિચાર.
અંતર—મન.
જગકર્તા—જગતનો બનાવનાર; પરમેશ્વર.
નજીવી—જીવ વગરની; નકામાલ વગરની.
વિશ્વપતિ—જગતનો ધણી; પરમેશ્વર.
વાસ—રહેઠાણ.

તેણે ઘણાંએ ફાંફાં માર્યાં, પણ તેમાંથી છુટાયું નહિ. તે બહુ અકળાયો, ને બૂમો પાડવા મંડ્યો. તે સાંભળીને પેલો ઉંદર એકદમ બહાર આવ્યો. તેણે જોયું તો તે સિંહને મોટા દુઃખમાં દીઠો. ઉંદરે વિચાર્યું, કે જીવતદાનનો બદલો વાળવાનો આ સારો વખત આવ્યો છે. તેણે સિંહની પાસે જઈ કહ્યું, મહારાજ, ફીકર કરશો નહિ. આપનો દાસ હાજર થયો છે. તે આપનો ઉપકાર ભૂલી ગયો નથી. તેનાથી બનશે તે સેવા બજાવશે. પછી તેણે પેલી જાળ પોતાના દાંત વડે કાપી નાખી, એટલે સિંહ છુટો થયો.

સિંહને છુટો કરવા ઉંદર જાળ કાપે છે.

પછી ઉંદરે જવાની રજા માગી. ત્યારે તે સિંહ બોલ્યો, ભાઈ, મારા દુઃખમાં મદદ કરવા તેં મને પહેલાં કહ્યું હતું, તે વાત તને સાંભરતી હશે. તે વેળા તો હું મારા મનમાં હસતો હતો, કે આ બિચારો નાનો સરખો ઉંદર મને શું મદદ કરવાનો હતો! પણ હું અત્યારે જોઉં છું, કે તરણા સરખું પણ વખતે કામમાં આવે છે; માટે કોઈએ પોતાના જોરનો ગર્વ કરવો નહિ. મારા પર તારો તો બેવડો ઉપકાર થયો. તેં મારો જીવ બચાવ્યો એટલુંજ નહિ,

નથી મેં કરી આપની કાંઈ ભક્તિ,
નથી આપના ગુણ ગાવાની શક્તિ;
દયા લાવીને દાસદુ:ખો નિવારો,
દીનાનાથ, તું એક આધાર મારો. ૬.

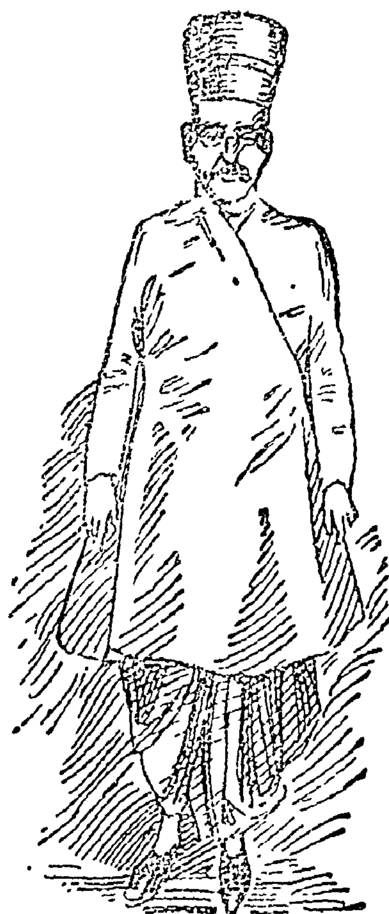
અજ્ઞાન—અણસમજુ.
આપદા—દુ:ખ.
દાસ—સેવક; ચાકર.
દીનાનાથ—ગરીબનો ધણી.
નિવારો—ટાળો.
મતિ—અક્કલ; બુદ્ધિ.
વિશ્વસ્વામી—જગતનો ધણી; ઈશ્વર.
શીશ—માથું.
સ્તુતિ—વખાણ.
ક્ષમા—માફી.

પાઠ ૯. સિંહ ને ઉંદર.

ઉંદરના એક દર પાસે મોટું ઝાડ હતું. તેને છાંયે એક સિંહ ઉનાળામાં આવી સૂતો. તેના શરીર પર થઈને કેટલાક ઉંદરે દોડાદોડ કરી મૂકી. સિંહ જાગી ઊઠવાથી તેના પંજામાં એક ઉંદર સપડાયો. તે તેને મારવા જતો હતો, એટલામાં પેલે ઉંદરે કાલાવાલા કર્યા, કે મહારાજ, આટલો ગુનો માફ કરો. સિંહને દયા આવી, ને તેને છોડી દીધો. જતી વેળા ઉંદરે તેનો ઉપકાર માની કહ્યું, કે જ્યારે આપના પર આફત આવશે, ત્યારે આ સેવક હાજર થશે, ને આપની જે બનશે તે ચાકરી કરશે; કેમકે આજે આપે મને જીવતદાન દીધું છે. પેલો સિંહ હસીને મનમાં કહેવા લાગ્યો, કે જોને, આ નાનો સરખો ઉંદરડો કેટલી મગરૂરી કરે છે! હું આખા વનનો રાજા છું, તેનું એને ભાન નથી.

એક વેળા એવું બન્યું, કે તેજ ઝાડ તળે એક શિકારીએ દોરડાની મોટી જાળ નાખી. તેમાં એજ સિંહ સપડાઈ ગયો.

બહુ મીઠી હતી; એટલે તેની સાથે વાતચીત કરવાને સૌ ચાહતાં. મોહનલાલે તેના બાપની માફક ફેરી કરવાનું શરૂ કર્યું. એક વરસમાં તે સારૂં કમાયો, એટલે તેણે એક નાની દુકાન માંડી, અને વેપાર શરૂ કર્યો. તેમાં તેને સારો લાભ થયો. એમ કરતાં તે વેપારમાં સારો વધ્યો. તેણે પોતાની દુકાને બાળક આવે કે વૃદ્ધ આવે, પણ ભાવ એકજ રાખેલો હતો.

મોહનલાલ.

તેને દયાશંકર કરીને એક બ્રાહ્મણ સાથે ભાઈબંધી હતી. તે ઘરડો થવાથી તેનો વિચાર આખા કુટુંબ સાથે કાશીની જાત્રાએ

પણ તારી પાસેથી હું ઉપર જણાવેલી સારી શિખામણ પણ શીખ્યો. ભાઈ, તું હવે સુખેથી જા.

આફત—દુઃખ.	જીવતદાન—કોઈનો જીવ બચાવવો તે.
કાલાવાલા—કરગરીને કહેવું તે; આજીજી.	તરણા સરખું—(તરણું-તણખલું) નકામું; નજીવું.
ગર્વ—મગરૂરી.	

પાઠ ૧૦. પ્રમાણિક વેપારી.

ગ્ + ર = ગ્ર. આગ્રહ.

મુંબઈમાં મોહનલાલ કરીને એક વેપારી રહેતો હતો. તેનો બાપ પરચુરણ સામાનની ફેરી કરી પોતાના કુટુંબનું ગુજરાન ચલાવતો. તે કદી પોતાના ઘરાકને ખોટી કિંમત કહી છેતરતો નહિ. આથી લોકોમાં તેની શાખ બંધાઈ. બૈરાંઓ પણ કિંમત ઠરાવ્યા વગર તેની પાસેથી સામાન લેતાં. આ ગુણ તેના દીકરા મોહનલાલમાં ઉતર્યો.

મોહનલાલ નિશાળે ભણવા જતો. વર્ગમાં બીજા છોકરાઓ શિક્ષકને છેતરવાનું કરે, પણ મોહનલાલ તો હંમેશાં પ્રમાણિક રહેતો. તે એક વખત નિશાળેથી ઘેર જતો હતો, તેવામાં તેને એક સોનાની મોહનમાળા જડી. આથી ન લોભાતાં તેણે તરતજ પાસે આવેલા પોલીસ થાણાના અમલદારને તે મોહનમાળા આપીને કહ્યું, કે જેની હોય તેને આ આપી દેજો.

તે થોડુંએક ભણ્યો, એટલામાં તેનો બાપ મરણ પામ્યો, તેથી તેને ધંધામાં પડવાની ફરજ પડી. મોહનલાલમાં તેના બાપ કરતાં એક ગુણ વધારે હતો. તે પ્રમાણિક હતો, તેની સાથે તેની વાણી

पाठ ११. वावे तेवुं लणे ने करे तेवुं पामे.

પ્ + ત = પ્ત = પ્ત. જાપ્તો.

એ ચોરે મળીને એ ગોરને ઉકળતી પાણીમાં ફેંકી દીધા.

એક શહેરમાં ચાર ચોર રહેતા હતા. તેઓની પાસે ખેતી ખાવાને જોઈએ તેટલી જમીન હતી; પણ તેઓ ખેતી કરતા નહિ,

ને ચોરી કરી પોતાના કુટુંબનું ગુજરાન ચલાવતા. એક બે વાર તેઓ ચોરી કરતાં પકડાયા હતા, ને ભારે સજા થવાથી તુરંગમાં ઘણા દહાડા રહી આવ્યા હતા. તેમને ચોરી કરવાનો ઘણો છંદ હતો, તેથી તુરંગમાંથી પાછા આવીને પણ તેનો તેજ ધંધો કરતા. સરકાર તરફથી તેમના ઉપર ઘણો જાપ્તો રહેતો, તો પણ લાગ ફાવતો ત્યારે બહાર નીકળી પડતા, ને મોટી ચોરી કરી લાવતા.

એક દહાડો કોઈ ધનવાન શ્રાવક વાણીઆનો સંઘ જાત્રાએ જવાનો છે, એવી તેમને ખબર પડી. આથી તેઓ એક વિકટ જગામાં તે સંઘની રાહ જોતા સંતાઈને બેઠા. તે સંઘ ત્યાંથી નીકળ્યો, કે તરત તેઓ તેના પર તૂટી પડ્યા. બધા લોકો ગભરાઈ ગયા. ગાડાવાળા દૂર જઈ ઉભા, અને ચોકીદારો તો નાસી ગયા. પછી તેઓએ સુખેથી બધા પાસેથી દ્રવ્ય, ઘરેણાં વગેરે લૂટી લીધું. તે લઈ તેઓ તેના ભાગ પાડવા જંગલમાં ગયા, ને એક તળાવની પાળ પર જઈ બેઠા.

ત્યાં એક ચોર બોલ્યો, કે આજે આપણને ઘણો માલ મળ્યો; માટે શહેરમાંથી મિઠાઈ લાવી સુખે ખાઈએ. એ વાત બીજાઓને ગમી, તેથી માલમાંથી કંઈક લઈને બે જણા શહેરમાં ગયા. રસ્તે જતાં તેમને મનમાં વિચાર થયો, કે આપણે ચોરી કરતાં ઘરડા થવા આવ્યા, પણ તાલેવંત થયા નહિ. આજે મળેલો માલ ચાર ભાગે વહેંચવાથી આપણા નસીબમાં તો ચોરી ને ચોરીજ રહેશે; માટે બીજા બેને મારી નાખીએ, તો હમણાં કરતાં બમણો ભાગ આવે. આવો વિચાર કરી કંદોઈની દુકાનેથી મિઠાઈ લઈ તેમાં ઝેર ભેળવ્યું, ને તે લઈને ઝાડી ભણી ચાલ્યા.

હવે એવું બન્યું, કે જંગલમાં બેઠેલા બે ચોરોના મનમાં પણ એવો વિચાર આવ્યો, કે ગામમાં ગએલા પેલા બે ચોરો ખાવાનું લઈ આવે, તેવાજ તેમને તળાવમાં ફેંકી દેવા, અને લૂંટના બે સરખા ભાગ પાડી પોતેજ વહેંચી લેવા. પેલા બે ચોર આવ્યા, કે લાગ જોઈને તેમને તળાવમાં નાખી દીધા. પછી ખૂશ થઈને તેઓએ ઝેરવાળી મિઠાઈ ખાધી, તેથી તે બે પણ મરી ગયા.

એવી રીતે એક એકનું ભુંડું તાક્યું, તો બધાનું ભુંડું થયું. માલ માલને ઠેકાણે રહ્યો, ને ચોરનાં મડદાંને મગર, કાગડા, કુતરાં અને ગીધોએ ફોલી ખાધાં. કહેવત છે, કે વાવે તેવું લણે ને કરે તેવું પામે.

જાપ્તે—ચોકસી.	દ્રવ્ય—નાણું.
તાલેવંત—પૈસાદાર.	છંદ—નઠારી ટેવ.
દુરંગ—કેદખાનું.	વિકટ—બિહામણું.

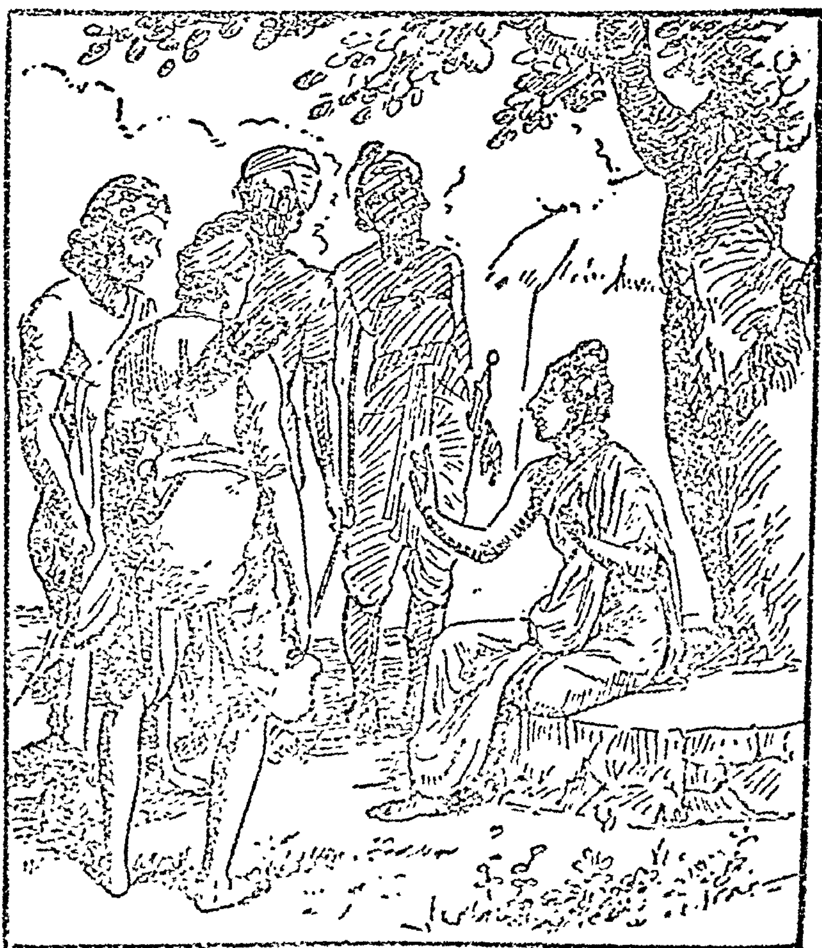
પાઠ ૧૨. યુધિષ્ઠિરની ક્ષમા.

ષ્ + ઠ = ષ્ઠ = ષ્ઠ. યુધિષ્ઠિર.

ર્ + જ = ર્જ. અર્જુન.

યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, સહદેવ ને નકુળ એ પાંચ પાંડવો હતા. તેમાં યુધિષ્ઠિર સૌથી મોટા હતા. તે સદા સાચું બોલનારા હતા, અને કોઈના ઉપર ક્રોધ કરતા નહિ. આ પાંચે ભાઈઓએ સારી વર્તણુકથી લોકોમાં આબરૂ મેળવી. તે તેમના પીતરાઈ ભાઈ દુર્યોધનથી સહન થઈ શક્યું નહિ. એથી તેણે પહેલાં તો પાંડવોને ઝેર દઈને તથા લાખના ઘરમાં સળગાવીને મારી નાખવાના ઉપાય કર્યા. તેમાં તે ફાવ્યો નહિ, ત્યારે તેમને

ફોસલાવી જુગાર રમાડ્યો. તેમાં તેમની પાસે જે કંઈ હતું, તે બધું દગો કરી લઈ લીધું. પછી તેણે તેમની વહાલી સ્ત્રી દ્રૌપદી પર ઘણો જુલમ કર્યો, ને તેમને તેર વરસ વનમાં રહેવાની ફરજ પાડી.

પાંચ પાંડવો.

પાંડવો વનમાં ગયા. ત્યાં ઝુંપડીમાં રહી પોતાના દિવસો ઈશ્વરભક્તિમાં ગાળવા લાગ્યા. દુર્યોધનને આ વાત રુચતી આવી નહિ, તેથી તેણે પાંડવોને વનમાં પણ દુઃખ દેવાનું નક્કી કર્યું. ખરે, નીચ માણસ નીચપણું કરવામાં કંઈ બાકી રાખતો નથી. દુઃખીને પણ દુઃખ દેવામાં પોતે આનંદ માને છે.

દુર્યોધન તથા તેના બીજા નવાણું ભાઈઓ કૌરવો કહેવાતા. કૌરવો જાત્રા કરવાને બહાને તે વનમાં ગયા. રસ્તામાં તેમને ચિત્રગુપ્ત નામના એક ગંધર્વ સાથે લડાઈ થઈ. તેમાં તેઓ હાર્યા, અને ચિત્રગુપ્ત તેમને બાંધીને લઈ ચાલ્યો.

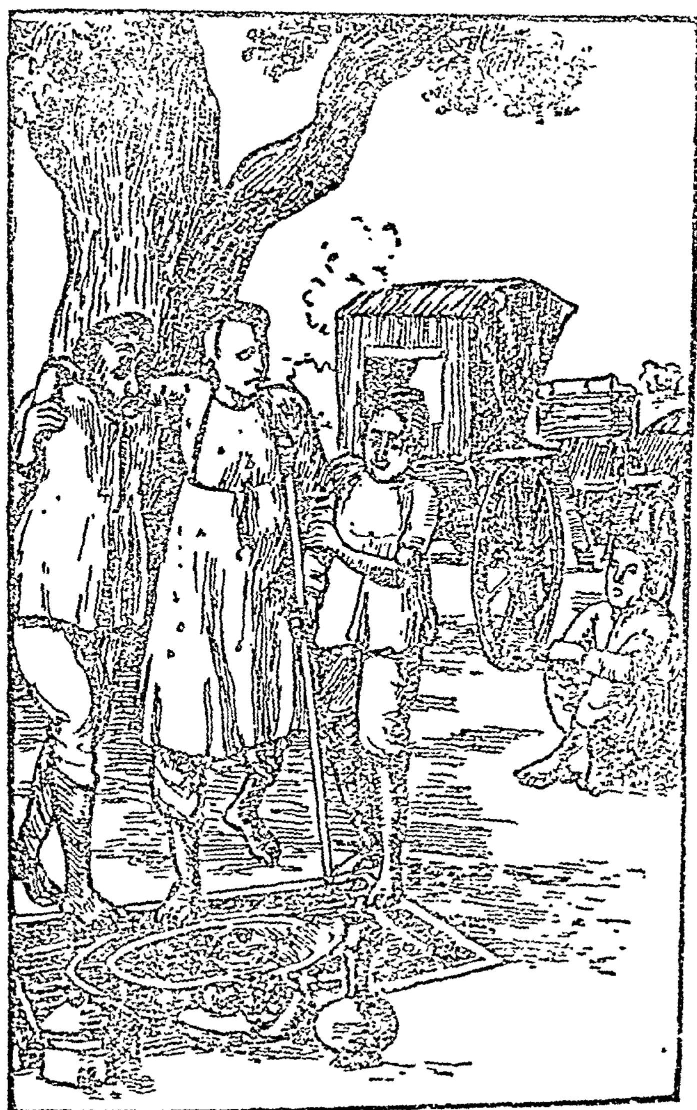
આ વાતની પાંડવોને ખબર પડી. એથી ભીમ, અર્જુન વગેરે સૌ ખુશી થયા, પણ યુધિષ્ઠિરના દયાળુ અંતઃકરણમાં ક્ષમા ઉભરાઈ આવી. આટલું બધું સહન કરતાં છતાં પણ તેના મનમાં કૌરવો માટે સારી લાગણી હતી. તેણે પોતાના ભાઈઓને ગંધર્વ સાથે લડાઈ કરી કૌરવોને છોડાવવા કહ્યું. ત્યારે ભીમે કહ્યું, કે મોટા ભાઈ, અપકાર ઉપર ઉપકાર કરવાનું તો અમે તમારેજ મોઢે સાંભળીએ છીએ. તે લુચ્ચા અને અદેખા કૌરવોએ આપણને દુઃખ દેવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું નથી. આજે તેઓ પોતાને મોતે મરે છે, ત્યારે તેમને મદદ કરવી, એ અમને તો બહુ ખોટું લાગે છે; પછી આપ જેમ કહો તેમ કરીએ.

યુધિષ્ઠિરે ગળગળા થઈ કહ્યું, ભાઈઓ, તમે વાર લગાડો નહિ. તેઓ બિચારા દુઃખી થતા હશે. એ ઉપરથી તે ગયા, અને ચિત્રગુપ્તને હરાવી કૌરવોને છોડાવી યુધિષ્ઠિર પાસે લાવ્યા.

કૌરવો યુધિષ્ઠિરના કુટુંબ પર મોટી આફતો નાખતા. આથી તેના નાના ભાઈઓ તો ગુસ્સે થતા, અને તેને કૌરવોના પર વેર લેવા બહુ સમજાવતા; પણ યુધિષ્ઠિરનું મન જરાએ ડગતું નહિ. ધન્ય છે યુધિષ્ઠિરની ક્ષમાને!

ગળગળા—છાતી ભરાઈ આવવાથી નરમ થએલા.
ક્રોધ—ગુસ્સો.
ગંધર્વ—ગવૈયાની એક જાત.
રૂચતી—ગમતી.
વર્તણુક—ચાલચલગત.

પાઈ પણ હતી નહિ. નિસાસો નાખતો નાખતો તે ચાલ્યો જતો હતો, એટલામાં તેણે એક ગૃહસ્થને પોતાની પાસેથી જતાં જોયો. તે ગૃહસ્થ સુંદર ગાડીમાં બેઠો હતો, ને તેની ગાડી સાથે કેટલાક નોકરો ચાલતા હતા. છોકરાના મનમાં

ગૃહસ્થની દશા જોઈ છોકરો વિચારમાં પડી ગયો.

આવ્યું, કે આહાહા ! મારે પણ આવી ગાડી હોય, તો કેવી મઝા પડે ! પણ અરે, મારા જેવા અભાગીઆના નસીબમાં એવું સુખ

ક્યાંથી હોય ! આવા વિચારથી તેનું મોં કરમાઈ ગયું. એ પેલા ચતુર ગૃહસ્થે જોયું. જોતાંજ છોકરાના મનનો વિચાર તે જાણી ગયો. તે ગાડી ઉભી રખાવી બોલ્યો, અલ્યા ભાઈ, આમ આવ. તારી હાલત મને આપી મારી હાલત તું લઈશ ? છોકરો રાજી થઈ બોલ્યો, હા સાહેબ.

આ ઉપરથી તે ગૃહસ્થે પોતાને ગાડીમાંથી ઉપાડી નીચે મૂકવા ચાકરોને ફરમાવ્યું. તેઓએ તેમ કર્યું. હવે છોકરાને તરત જણાયું કે તે ગૃહસ્થ તો લંગડો છે, ને ચાકરોના ટેકા વિના ઉભો પણ રહી શકતો નથી. આથી ગભરાઈ મોટેથી બૂમ પાડી તે છોકરો બોલ્યો, ના સાહેબ, ના; મારે તમારૂં સુખ જોઈતું નથી. હજારો ગાડી ને ઘોડા કરતાં મારા આ બે પગજ વધારે સુખ આપનારા છે. લંગડા બની પારકાનો ટેકો લઈ ચાલવું, ને મેવા મિઠાઈ ખાવાં, એ શા કામનું ? એના કરતાં સુખી શરીરે સુકો રોટલો ખાવો, તે વધારે સારૂં છે. મારે મારી હાલત તમને આપવી નથી, ને તમારી લેવી નથી.

આ સાંભળી ગૃહસ્થ બોલ્યો, ભાઈ, મારા જેવી હાલત તારી કે કોઈની ન થાઓ. સારૂં શરીર એ ખરૂં સુખ છે. બીજું બધું એનાથી ઉતરતું છે. તારે દયાળુ પરમેશ્વરનો પાડ માનવો જોઈએ, કે તેણે તને એ સુખ આપ્યું. વળી એ સુખ કાયમ રહે, તે માટે તારે હંમેશાં મહેનત કરવી, અને દરેક કામ ધ્યાન દઈ કરવું. તું તારૂં કામ ધ્યાન દઈ કરીશ તો તે કામ થશે, ને તેથી તને જ્યાં ત્યાંથી બીજું કામ મળશે. તે છતાં તને કદાપિ કામ ન મળે, તો મારી પાસે આવજે. હું તને કામ શોધી આપીશ; તેથી તને જોઈતા પૈસા મળશે, ને તારી તંગી મટી તારા સુખમાં વધારો

થશે. એમ કહી છોકરાના હાથમાં તે ગૃહસ્થે દસ રૂપીઆ આપ્યા ને કહ્યું, કે આનાં કપડાં કરાવજે. પછી પોતાના ઘરને રસ્તે ગાડી હંકાવી તે ચાલતો થયો.

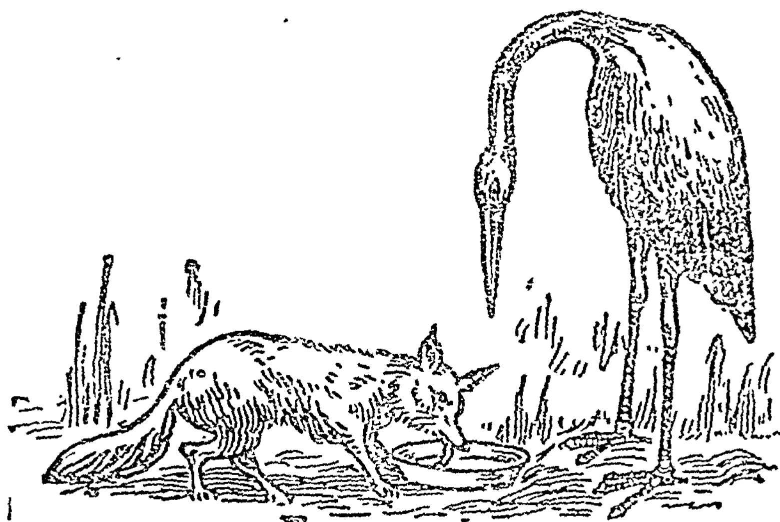
અભાગીઓ—અકર્મી; કમનસીબવાળો.

કકડીને—સખત.

કરમાઈ ગયું—ફીકું પડી ગયું; ઉતરી ગયું.

નિસાસો—દુઃખ કે દીલગીરીને લીધે ઉંડો શ્વાસ નાખવો તે.

પાઠ ૧૯. શિઆળ ને બગલો.

શિઆળ ખાવા મંડ્યું, પણ બગલો ફાંફાં મારે છે.

વિલાસપુર કરીને એક મોટું શહેર હતું. તેમાં કાગડા, કુતરા, શિઆળ, બગલા, કુકડા વગેરેની વસ્તી હતી. તે દરેક જાત જુદા જુદા મહોલ્લામાં રહેતી, ને જુદો જુદો ધંધો કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતી.

શિઆળના મહોલ્લામાં એક શિઆળ રહેતું હતું. તેને જેની તેની મશ્કરી કરવાની ટેવ હતી. એક દહાડો તેને બગલાની મશ્કરી કરવાનું મન થયું. તે એક બગલાને ઓળખતું હતું. તેને ઘેર જઈને તેણે જમવાનું નોતરું દીધું. ઠરાવેલે વખતે તે બગલો આવ્યો. તેને

લાકડાના રંગીત પાટલા પર બેસાડી તેની પાસે પાણીનો લોટો તથા પિત્તળનો એક સુશોભિત છાછરો થાળ મૂક્યો. પછી તેમાં તેણે ખીર પીરસી. વળી સામે પાટલો નાખી પોતે પણ જમવા બેઠું. બગલે ખીર ખાવાને ઘણાં ફાંફાં માર્યાં; પણ ચાંચ લાંબી, તેથી તેનું કંઈ ચાલ્યું નહિ. શિયાળ તો ખીર ચપચપ ખાવા મંડી ગયું. થોડા વખત પછી શિયાળ બોલ્યું, બગલાભાઈ, રસોઈ કેવી થઈ છે? તમને ખાવાની મઝા તો પડી હશે, નહિ વારૂ?

બગલો સ્વાદે જમે છે, ને શિઆળ ટગર ટગર જોઈ રહ્યું છે.

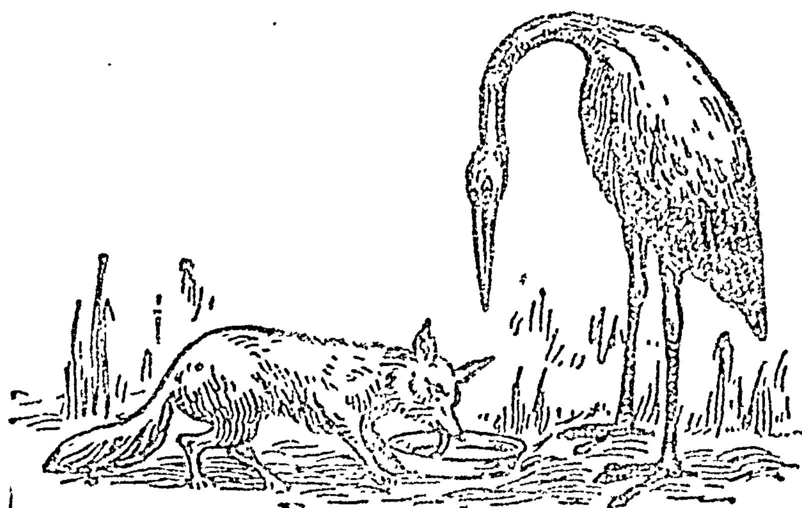
બગલો મનમાં સમજી ગયો, કે શિયાળ મારી મશ્કરી કરે છે; તેથી પોતે તે જાણ્યું અજાણ્યું કરીને બોલ્યો, શિયાળભાઈ, તમારી રસોઈમાં તે કંઈ ખામી હોય! જુઓને તમારો ભાવ કેવો છે! જેવો તમારો ભાવ, તેવી તમારી રસોઈ હોયજ.

બગલે વિચાર કર્યો, કે હવે મારે શિયાળને બતાવવું, કે વિલાસપુરના બગલા ભોળા નથી. પછી ઘેર જતી વખત તેણે શિયાળને પાછું નોતરૂં દીધું, કે કાલે મારે ત્યાં જમવા આવજો,

થશે. એમ કહી છોકરાના હાથમાં તે ગૃહસ્થે દસ રૂપીઆ આપ્યા ને કહ્યું, કે આનાં કપડાં કરાવજે. પછી પોતાના ઘરને રસ્તે ગાડી હંકાવી તે ચાલતો થયો.

અભાગીઓ—અકર્મી; કમનસીબવાળો.	કરમાઈ ગયું—ફીકું પડી ગયું; ઉતરી ગયું.
કકડીને—સખત.	નિસાસો—દુઃખ કે દીલગીરીને લીધે ઉંડો શ્વાસ નાખવો તે.

પાઠ ૧૯. શિઆળ ને બગલો.

શિઆળ ખાવા મંડ્યું, પણ બગલો ફાંફાં મારે છે.

વિલાસપુર કરીને એક મોટું શહેર હતું. તેમાં કાગડા, કુતરા, શિઆળ, બગલા, કુકડા વગેરેની વસ્તી હતી. તે દરેક જાત જુદા જુદા મહોલ્લામાં રહેતી, ને જુદો જુદો ધંધો કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતી.

શિઆળના મહોલ્લામાં એક શિઆળ રહેતું હતું. તેને જેની તેની મશ્કરી કરવાની ટેવ હતી. એક દહાડો તેને બગલાની મશ્કરી કરવાનું મન થયું. તે એક બગલાને ઓળખતું હતું. તેને ઘેર જઈને તેણે જમવાનું નોતરૂં દીધું. ઠરાવેલે વખતે તે બગલો આવ્યો. તેને

લાકડાના રંગીત પાટલા પર બેસાડી તેની પાસે પાણીનો લોટો તથા પિત્તળનો એક સુશોભિત છાછરો થાળ મૂક્યો. પછી તેમાં તેણે ખીર પીરસી. વળી સામે પાટલો નાખી પોતે પણ જમવા બેઠું. બગલે ખીર ખાવાને ઘણાં ફાંફાં માર્યાં; પણ ચાંચ લાંબી, તેથી તેનું કંઈ ચાલ્યું નહિ. શિઆળ તો ખીર ચપચપ ખાવા મંડી ગયું. થોડા વખત પછી શિઆળ બોલ્યું, બગલાભાઈ, રસોઈ કેવી થઈ છે? તમને ખાવાની મઝા તો પડી હશે, નહિ વારૂ?

બગલો સ્વાદે જમે છે, ને શિઆળ ટગર ટગર જોઈ રહ્યું છે.

બગલો મનમાં સમજી ગયો, કે શિઆળ મારી મશ્કરી કરે છે; તેથી પોતે તે જાણ્યું અજાણ્યું કરીને બોલ્યો, શિઆળભાઈ, તમારી રસોઈમાં તે કંઈ ખામી હોય! જુઓને તમારો ભાવ કેવો છે! જેવો તમારો ભાવ, તેવી તમારી રસોઈ હોયજ.

બગલે વિચાર કર્યો, કે હવે મારે શિઆળને બતાવવું, કે વિલાસપુરના બગલા ભોળા નથી. પછી ઘેર જતી વખત તેણે શિઆળને પાછું નોતરૂં દીધું, કે કાલે મારે ત્યાં જમવા આવજો,

અને તેની સાથે એટલો બધો આગ્રહ કર્યો, કે શિઆળને તે માન્યા વગર ચાલ્યું નહિ.

બીજે દિવસે શિઆળ બગલાને ઘેર જમવા ગયું. ત્યાં બગલાએ તેની સારી ખાતર કરી. પછી બંને જમવા બેઠાં. શિઆળે એક શિરોઈમાં કેરીનો રસ પીરસેલો દીઠો. તે તરતજ સમજી ગયું, કે બગલો કાલનું સાટું વાળવા માગે છે. પછી તે મોં મલકાવી બોલ્યું, કે આજે તમે સ્વાદે જમો છો, તેથી હું બહુ રાજી થાઉં છું.

બગલો—હા, ખરી વાત છે. તમને પણ જમવામાં ઠીક મઝા પડતી હશે!

શિઆળ—તમને કાલે જેવી મઝા પડી હતી, તેવી મને આજે પડે છે.

શિઆળ મનમાં શરમાયું તો ખરૂં, પણ તે બતાવ્યા સિવાય બગલાની રજા લઈ ઘેર ગયું. ત્યારપછી તેણે બીજાની મશ્કરી કરવાની ટેવ મૂકી દીધી.

ખાતર—બરદાસ. | સાટું—બદલો.
છાછરા—જરાક ઉંડા ને પહોળા.

પાઠ ૧૬. સત્ય.

ષ્ + ટ = ષ્ટ. દુષ્ટ. ક્ + લ = ક્લ. ક્લેશ.

તોટક છંદ.

સતનું ચિત ચિંતન રે કરવું,
સત વાચક નિશ્ચય ઉચરવું;
નહિ કામ અસત્ય કદી કરવું,
જશથી ઝળકીન જગે ફરવું. ૧.

સત બીજથી વૃક્ષ વિશાળ થશે,
ગુણકારી મીઠાં ફળ ઉતરશે;
જન આશ્રયં છાંય તળે કરશે,
પરિતાપ જતાં સુખ સૌ મળશે. ૨.

સતમાં જગનાં સહુ કાજ વસે,
અસતે જન આફતમાં પડશે;
સતસુરજતેજ ઘણું પ્રગટે,
છળ દુષ્ટ અતિ ભય પામી હટે. ૩.

કંઈ જોગથી સત્ય છુપાઈ જશે,
પણ છેવટ સત્ય ઉજાસ થશે;
કદી સુરજ વાદળથી છુપશે,
છૂટી નિશ્ચય તે ફરીથી દીપશે. ૪.

સતને નથી આંચ ન નાશ કદી,
જગ જીતતું સત્ય સદાય વદી;
સત નિશ્ચય ક્લેશ અનેક હરે,
બળ સત્ય સમું નથી અન્ય ખરે. ૫.

સતમાં સુખ સાચું સદાય વસે,
સતથી અતિ વિશ્વપતિ રીઝશે;
નથી સત્ય વિના કંઈ ધર્મ બીજો,
જીતી સત્યથી સ્વર્ગ સદાય રીઝો. ૬.

મ. બ. હોરા.

અને તેની સાથે એટલો બધો આગ્રહ કર્યો, કે શિઆળને તે માન્યા વગર ચાલ્યું નહિ.

બીજે દિવસે શિઆળ બગલાને ઘેર જમવા ગયું. ત્યાં બગલાએ તેની સારી ખાતર કરી. પછી બંને જમવા બેઠાં. શિઆળે એક શિરોઈમાં કેરીનો રસ પીરસેલો દીઠો. તે તરતજ સમજી ગયું, કે બગલો કાલનું સાટું વાળવા માગે છે. પછી તે મોં મલકાવી બોલ્યું, કે આજે તમે સ્વાદે જમો છો, તેથી હું બહુ રાજી થાઉં છું.

બગલો—હા, ખરી વાત છે. તમને પણ જમવામાં ઠીક મઝા પડતી હશે!

સત બીજથી વૃક્ષ વિશાળ થશે,
ગુણકારી મીઠાં ફળ ઉતરશે;
જન આશ્રયં છાંય તળે કરશે,
પરિતાપ જતાં સુખ સૌ મળશે. ૨.

સતમાં જગનાં સહુ કાજ વસે,
અસતે જન આફતમાં પડશે;
સતસુરજતેજ ઘણું પ્રગટે,
છળ દુષ્ટ મતિ ભય પામી હટે. ૩.

કંઈ જોગથી સત્ય છુપાઈ જશે,
પણ છેવટ સત્ય ઉજાસ થશે;
કદી સુરજ વાદળથી છુપશે,
છૂટી નિશ્ચય તે ફરીથી દીપશે. ૪.

સતને નથી આંચ ન નાશ કદી,
જગ જીતવું સત્ય સદાય વદી;
સત નિશ્ચય ક્લેશ અનેક હરે,
બળ સત્ય સમું નથી અન્ય ખરે. ૫.

સતમાં સુખ સાચું સદાય વસે,
સતથી અતિ વિશ્વપતિ રીઝશે;
નથી સત્ય વિના કંઈ ધર્મ બીજો,
જીતી સત્યથી સ્વર્ગ સદાય રીઝો. ૬.

મ. બ્ર. હોરા.

ચિંતન કરવું—વિચાર કરવો.
જોગ—બનાવ.
દુષ્ટ મતિ—નઠારી બુદ્ધિ.
પરિતાપ—દુ:ખ.
રીઝશે—રાજી થશે.
વાયક—વચન.
વૃક્ષ—ઝાડ.
સમું—સરખું.
હટે—હઠે; નાશ પામે.

પાઠ ૧૭. મુસાફર લોકો ને તેમનાં ઘર.

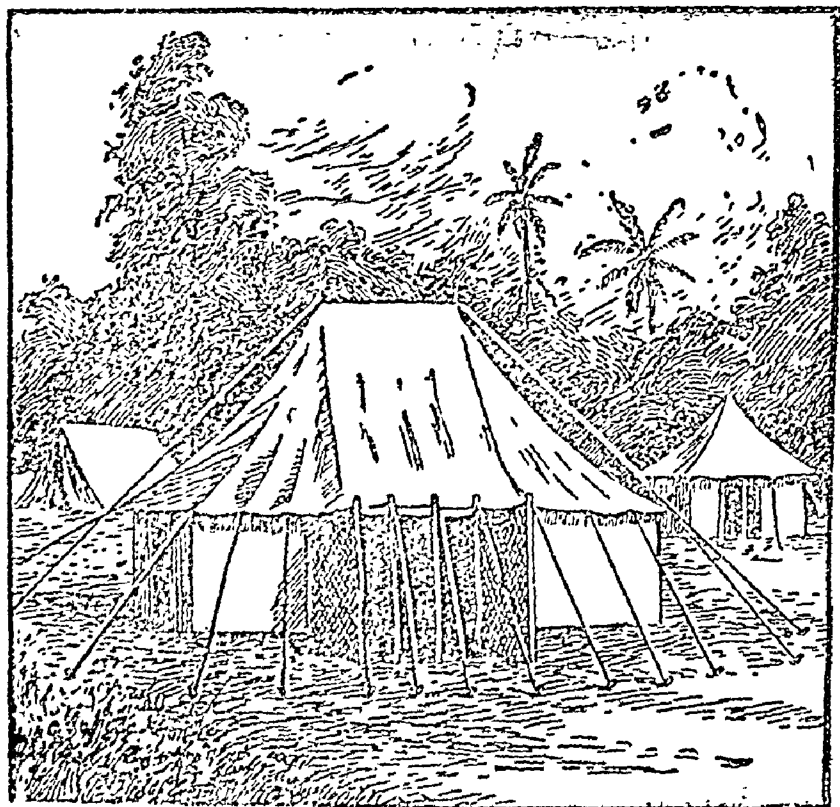
ઉનાળામાં એક દિવસ મગનલાલ પોતાના ઘરની વાડીમાં હંમેશના રિવાજ પ્રમાણે વર્તમાનપત્ર વાંચતા હતા. તેવામાં તેમણે મનુ ને લક્ષ્મી નામનાં પોતાનાં બે બાળકને એક ઝાડની છાયા તળે પડેલા બાંકડા પર બેઠેલાં જોયાં. તેઓ બંને એક ચિત્રવાળું પુસ્તક જોતાં હતાં. મગનલાલે ત્યાં જઈ પૂછ્યું, કે છોકરાં, તમે શું કરો છો?

મનુએ ઉત્તર આપ્યો, બાપા, હું તથા લક્ષ્મી બેન આ ચિત્રો જોઈએ છીએ. એમાં જુદી જુદી જાતનાં ઘરનાં ચિત્રો આપેલાં છે. તે જોવામાં અમને બહુ મઝા પડે છે. આજે મને મારા શિક્ષકે મુસાફર લોકો ને તેમનાં ઘર વિષેનો પાઠ વંચાવ્યો હતો, અને તે સંબંધી કેટલીક હકીકત કહી હતી. તે સઘળી આ ચિત્રો જોવાથી બરાબર સમજાય છે. બાપા, તમે આ ચિત્રો જુઓ તો ખરા!

મગનલાલ ત્યાં બેઠા, અને તે પુસ્તક પોતાના હાથમાં લઈ ચિત્રો જોવા લાગ્યા. એક ચિત્ર લક્ષ્મીને બતાવી તેમણે કહ્યું, જો બેન, આ એક જાતનાં ઘર છે. એને તંબુ કહે છે. તે જાડા લુગડાના બને છે. આપણા દેશના મોટા અમલદારો સવારીમાં ફરે છે, ત્યારે એવા તંબુઓ વાપરે છે. સપાટ ભોંય પર ઝાડની નીચે તંબુઓ ઉભા કરી તેમાં તેઓ રહે છે

જુઓ, આ બીજું ચિત્ર છે. લક્ષ્મી તે ચિત્ર જોઈ બોલી, એમાં તો કેટલાંક ઝુંપડાં ને કેટલાંક પત્થરનાં પાકાં ઘર જણાય છે. બાપા, એ બધાં કઈ જાતના લોકોનાં હશે વારૂ?

મગનલાલ—આપણા દેશમાં ભરવાડ લોકો પોતાનાં ઢોર સાથે ડુંગરમાં રખડે છે, તેમનાં એ ઘર છે. જે જગાએ બારે માસ ચારો તથા પાણી હોય છે, ત્યાં તેઓ પત્થરનાં પાકાં ઘર બાંધે છે. કેટલાક ગરીબ હોય છે, તે ઝુંપડાં બાંધે છે. આવી જગાને નેસ કહે છે. આ જાત ઢોરનું દૂધ, ઘી વગેરે વેચી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. એ લોકો બહુ ભલા ને મીલનસાર હોય છે, ને

જુદી જુદી જાતના તંબુ.

પરોણાચાકરી બહુ સારી કરે છે. લક્ષ્મી, તને સાંભરે છે કે ગઈ સાલ આપણે ત્યાં એક માણસ આવ્યો હતો, તે ભરવાડ લોકની પરોણાચાકરીનાં કેટલાં વખાણ કરતો હતો?

લક્ષ્મી—હા, બાપા, તે મને બરાબર સાંભરે છે. તે એમ પણ કહેતો હતો, કે શહેરમાં કોઈ પરોણો આવે, તો તે ત્યાંના લોકોને ભારે થઈ પડે છે, પણ એ લોકો તો તેને પરમેશ્વરની પેઠે પૂજે છે.

મગનલાલે ત્યાર પછી એક બીજું ચિત્ર બતાવી કહ્યું, કે આપણા દેશમાં ચામઠીઆ અને ઘંટીઓ વેચનારની ભટકતી જાત છે, તે આવાં માંડવા જેવાં ઘર બાંધે છે. જુઓ, પેલું ગાડું પડેલું છે. તેમાં તેઓ પોતાના ઘરનો સામાન રાખે છે. દહાડે તેઓ માટીની બનાવેલી ઘંટી, ઘોડા, ગાડીઓ વગેરે લઈ પાસેના ગામમાં જાય છે, ને ત્યાં તે ઘંટી ઘોડા લો, ઘંટી ઘોડા, એ પ્રમાણે બૂમો પાડે છે. રાતે પાછા આવી એમાં સૂઈ રહે છે. મનુ, તેં ગઈ કાલે જ તારી મા પાસે આવાં રમકડાં વેચાતાં લેવરાવ્યાં હતાં, તે ક્યાં છે વારૂ?

મનુ—બાપા, તે તો ભાંગી ગયાં.

મગનલાલ—એક દિવસમાં તેં ભાંગી નાખ્યાં, તે ખોટું કર્યું. માટીનાં રમકડાંમાં પૈસા ખરચવા કરતાં પુસ્તક ખરીદવામાં કે કોઈ ગરીબ વિદ્યાર્થીને મદદ કરવામાં ખરચવા, તે વધારે સારૂં છે.

આ પ્રમાણે વાતચીત થતી હતી, તેવામાં ચાકરે આવી કહ્યું, કે નાહવાનો વખત થયો છે, તેથી બધાં ઊઠીને ઘરમાં ગયાં.

ચામઠીઆ—કાઠિઆવાડની એક ભટકતી જાત. એ લોકો ઘંટીઓ તથા કાંસકીઓ વેચે છે, અને નટનો ધંધો પણ કરે છે.

ગીલનસાર—મળતાવડા.

સવારી—સરકારી કામ સારુ મુસાફરી કરવી તે.

વર્તમાનપત્ર—છાપું.

સપાટ—ઊંચી નીચી નહિ તે.

શરીર તરફ નજર કરતાંજ તેની આવી દશા શાથી થઈ, તે તેમના ધ્યાનમાં આવી ગયું હતું. તે તેને ખુલ્લી હવામાં લઈ ગયા. તેમણે તેનું આખું શરીર ધોઈ નાખી સ્વચ્છ કરાવ્યું, અને બીજા પણ કેટલાક ઉપચાર કર્યા, તેથી કેટલાક વખત પછી જમાલને ભાન આવવા માંડ્યું, અને તેણે આંખો ઉઘાડી. તે વખતે રોશનબીબીને જે આનંદ થયો, તેનું તો કહેવુંજ શું!

પછી તેની સારવાર શી રીતે કરવી, તે સમજાવીને દાક્તર બોલ્યા, રોશનબીબી, આજનો પ્રસંગ કેમ બન્યો, એ તમે જાણો છો? એ પેલા ગુંદર તથા વરખનું પરિણામ, સમજ્યાં! તમે છોકરાને આખે ડીલે ગુંદર ચોપડીને વરખ ચોંટાડ્યા, તેથી તેની ચામડીનાં બધાં છિદ્રો પુરાઈ ગયાં, અને તે વાટે આખા શરીરમાંનું ઝેર મેલના રૂપમાં બહાર નીકળતું અટક્યું. તે ઉપરાંત શરીરમાંનો ઝેરી વાયુ છિદ્રોમાં થઈને બહાર નીકળ્યો નહિ, અને ચોખ્ખી હવા અંદર જતાં રોકાઈ; તેથી બધું ઝેર શરીરની અંદરજ રહી જવાથી છોકરો મરવાની તૈયારીમાં આવી ગયો; અને ઉપચાર કરવામાં જરા વધારે ઢીલ થઈ હોત, તો તે મરી પણ જાત. પછી દાક્તર બધા તરફ જોઈને બોલ્યા, આટલા માટે હંમેશ નાહતી વખતે ડીલે સાબુ કે અરીઠાં ચોળીને તેને ઘસી ઘસીને સાફ કરવું જોઈએ, તેમજ કરકરા કપડા વતી ડીલ ઘસીને લૂછવું જોઈએ. એમ કરવાથી ચામડીનાં છિદ્રોમાંનો મેલ નીકળી જઈને તે ખુલ્લાં થાય છે. એવી રીતે મને ખુલ્લાં ન રાખ્યાં હોય, તો તરેહ તરેહના મંદવાડ આવે છે, અને કોઈ કોઈ વખતે આજના જેવા અકસ્માત પણ બને છે. ભાઈ જમાલ, હવે ફરીથી એવો વાઘ બનતો નહિ, હો. એમ કહીને દાક્તર વિદાય થયા.

શરીર તરફ નજર કરતાંજ તેની આવી દશા શાથી થઈ, તે તેમના ધ્યાનમાં આવી ગયું હતું. તે તેને ખુલ્લી હવામાં લઈ ગયા. તેમણે તેનું આખું શરીર ધોઈ નાખી સ્વચ્છ કરાવ્યું, અને બીજા પણ કેટલાક ઉપચાર કર્યા, તેથી કેટલાક વખત પછી જમાલને ભાન આવવા માંડ્યું, અને તેણે આંખો ઉઘાડી. તે વખતે રોશનબીબીને જે આનંદ થયો, તેનું તો કહેવુંજ શું!

પછી તેની સારવાર શી રીતે કરવી, તે સમજાવીને દાક્તર બોલ્યા, રોશનબીબી, આજનો પ્રસંગ કેમ બન્યો, એ તમે જાણો છો? એ પેલા ગુંદર તથા વરખનું પરિણામ, સમજ્યાં! તમે છોકરાને આખે ડીલે ગુંદર ચોપડીને વરખ ચોંટાડ્યા, તેથી તેની ચામડીનાં બધાં છિદ્રો પુરાઈ ગયાં, અને તે વાટે આખા શરીરમાંનું ઝેર મેલના રૂપમાં બહાર નીકળતું અટક્યું. તે ઉપરાંત શરીરમાંનો ઝેરી વાયુ છિદ્રોમાં થઈને બહાર નીકળ્યો નહિ, અને ચોખ્ખી હવા અંદર જતાં રોકાઈ; તેથી બધું ઝેર શરીરની અંદરજ રહી જવાથી છોકરો મરવાની તૈયારીમાં આવી ગયો; અને ઉપચાર કરવામાં જરા વધારે ઢીલ થઈ હોત, તો તે મરી પણ જાત. પછી દાક્તર બધા તરફ જોઈને બોલ્યા, આટલા માટે હંમેશ નાહતી વખતે ડીલે સાબુ કે અરીઠાં ચોળીને તેને ઘસી ઘસીને સાફ કરવું જોઈએ, તેમજ કરકરા કપડા વતી ડીલ ઘસીને લૂછવું જોઈએ. એમ કરવાથી ચામડીનાં છિદ્રોમાંનો મેલ નીકળી જઈને તે ખુલ્લાં થાય છે. એવી રીતે તેમને ખુલ્લાં ન રાખ્યાં હોય, તો તરેહ તરેહના મંદવાડ આવે છે, અને કોઈ કોઈ વખતે આજના જેવા અકસ્માત પણ બને છે. ભાઈ જમાલ, હવે ફરીથી એવો વાઘ બનતો નહિ, હો. એમ કહીને દાક્તર વિદાય થયા.

અકસ્માત—અણધાર્યો બનાવ.
ઉપચાર—સારવાર.
તારીફ—વખાણ.
પ્રસંગ—બનાવ.
વરખ—ધાતુનાં છેક પાતળાં પતરાં.

पाठ १९. बे प्रमाणिक खेडुत.

દ્+વ=દ્વ. વિદ્વાન.

એક ગામમાં ધનો ને કાનો નામે બે કણબી રહેતા હતા. ધનો ઉદ્યોગી હતો. કાનો પ્રમાણિક પણ સહેજ આળસુ હતો. તેને ભાઈભાંડુ ઘણાં હતાં, એટલે તેને ઉપજ કરતાં ખરચ વધારે થતો. તેણે પોતાનાં તથા પોતાની બાયડીનાં ઘરેણાં વેચી કેટલાંક વરસ

રાજા કાનાને ચરૂ લેવા કહે છે.

ઘરખરચ ચલાવ્યો, પણ એટલામાં એક મોટો દુકાળ પડ્યો, એટલે તેની પાસે જે કંઈ હતું, તે બધું વેચવું પડ્યું. છેવટે તેને પોતાનું ખેતર વેચી નાખવાની પણ જરૂર પડી.

ધનો મહેનત લઈ ખેડ કરતો, તેથી સારા વરસમાં તેને સારો પાક થતો. તેનું કુટુંબ મોટું હતું, તોપણ તે અને તેની સ્ત્રી કરકસરના ફાયદા બરાબર સમજતાં હતાં, તેથી તે ખરચ કાઢતાં કંઈ ધન બચાવી શક્યો. તે ધન આપી તેણે કાના પાસેથી તેનું ખેતર વેચાતું લીધું.

એક દિવસ ધનો તે ખેતરમાં હળ વડે ખેડતો હતો, તેવામાં તેણે એક દાટેલો ચરૂ દીઠો. તેણે તે ખોદી બહાર કાઢ્યો, તો તેમાં સોનામહોરો ભરેલી દીઠી. તે વખતે તેની પાસે કોઈ ન હતું, એટલે આ બધો માલ જો તેણે રાખી લીધો હોત, તો તે એકદમ ધનવાન થઈ જાત; પણ તે કંઈ કાના કરતાં પ્રમાણિક-પણામાં ઉતરે એવો ન હતો. તે પેલો ચરૂ લઈ કાના પાસે ગયો અને કહ્યું, કે આ ચરૂ તારા ખેતરમાંથી નીકળ્યો, માટે તે તારો કહેવાય; લે, આ તું રાખ.

કાનો—ધનાભાઈ, તે માલ મારો નથી. મેં તો આખું ખેતર તને અઘાટ વેચ્યું, એટલે તેમાંથી જે કંઈ નીકળે તે મારૂં નહિ પણ તારૂંજ કહેવાય.

આ પ્રમાણે તે ધન એક બીજાને આપવા માટે તેમણે ઘણો આગ્રહ કર્યો, પણ બેમાંથી કોઈએ તે લેવા હા કહી નહિ. છેવટે આ બાબતનો ફેંસલો આપવાનું કામ તે ગામના રાજા પાસે આવ્યું. રાજા ડાહ્યો અને વિદ્વાન હતો. તેણે ઘણા ચુકાદા આપ્યા હતા, પણ આવી બાબતનો નિર્ણય કરવાનું કામ તેની પાસે કદી આવ્યું ન હતું. આથી ન ગભરાતાં તેણે કહ્યું, કે ભલા ખેડુતો, આ ધન કોનું કહેવાય, તે તો હું પણ કહી શકતો નથી; પણ તમારે બંનેને શાં છોકરાં છે વારૂ?

ધનો—મારે એક દીકરો ને કાનાને એક દીકરી છે.

રાજા—આ વાત ઠીક બંધબેસતી આવી. હવે હું એવો ફેંસલો આપું છું, કે તમારે તે છોકરાછોકરીનાં લગ્ન કરવાં, અને આ ધન તેમને આપવું.

આ વાત તે બંને ખેડુતોને પણ પસંદ પડી. તેમણે લગ્ન કરી તે ધન તેમને આપ્યું. બીજે વરસે ઈશ્વરકૃપાથી ઘણો વરસાદ થયો, અને તે ખેતરમાં સારો પાક થયો. ખરેખર, પ્રમાણિકપણાનો બદલો ઈશ્વર આપ્યા વિના રહેતો નથી.

અઘાટ—ધણીપણાના હક સાથે.	નિર્ણય—ફેંસલો; ચુકાદો.
કરકસર—ખપ જેટલું વાપરવું તે.	

पाठ २०. इनामनो अर्धो भाग.

લ + હ = લ્હ. દિલ્હી.

દિલ્હી શહેરમાં અકબર નામે એક પ્રખ્યાત પાદશાહ થઈ ગયો. તે ઘણો પરાક્રમી, ડાહ્યો અને વિદ્યાનો શોખીન હતો. તે વિદ્વાનોને સારો આશરો આપતો, તેથી તેના દરબારમાં ઘણા પંડિતો આવી રહ્યા હતા.

એક દિવસ પાદશાહ પોતાના ઉમરાવો ને પંડિતોની સભા ભરી બેઠો હતો, ને વિદ્યાના જુદા જુદા વિષયો ઉપર વાતચીત કરતો હતો, એટલામાં ત્યાં એક જુવાન કવિ આવ્યો. તેણે પોતાની કવિતાથી આખી સભાનાં મન રાજી કર્યાં. સભામાં બેઠેલા બીજા કવિનાં મોં ઉતરી ગયાં, અને બધાને એમ લાગ્યું, કે પાદશાહ આ નવા કવિને પોતાના દરબારમાંજ રાખશે.

પાદશાહને કવિતાનું સારૂં જ્ઞાન હતું, તેથી સારી નઠારી કવિતા તે બરાબર સમજી શકતો હતો. આ કારણથી જ્યારે તેણે પેલા

જુવાન કવિની કવિતા સાંભળી, ત્યારે તેની ખુશીનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે પોતાના ખજાનચીને બોલાવી કવિને એક લાખ સોના-મહોરો આપવા હુકમ કર્યો.

આ કવિનું નામ બીરબલ હતું. તે બોલ્યો, નામદાર, મારે આપની સોનામહોરો જોઈતી નથી. જો આપ મારા પર ખરેખરા ખુશી થયા હો, તો હું જે માગું તે મને આપો. પાદશાહે કહ્યું, ભલે, તમારી મરજી પડે તે માગો. બીરબલ બોલ્યો, નામદાર, મને સો ફટકા મારવાનો આપ હુકમ કરો.

આ સાંભળી સઘળા બહુ અચરજ પામ્યા. પહેલાં તો પાદશાહે તેમ કરવા ના પાડી, પણ આ કવિએ ઘણી હઠ લીધી અને આજીજી કીધી. તે ઉપરથી તેને હળવે હળવે ફટકા મરાવી તેનું માગેલું આપી પોતાનું વચન પાળવા પાદશાહે નિશ્ચય કર્યો.

કચેરી આગળ ઉભો રાખી બીરબલને ધીરે ધીરે ફટકા મારવાનું કામ શરૂ થયું. પચાસ ફટકા થયા, કે તરત બીરબલ બૂમ પાડી બોલી ઊઠ્યો, બસ; હમણાં જરા ઉભા રહો; મારા ઇનામનો એક ભાગીદાર છે. તેને મારે બરાબર અર્ધો ભાગ આપવો જોઈએ.

પાદશાહ—તે તમારો ભાગીદાર ક્યાં છે?

બીરબલ—નામદાર, તે કંઈ દૂર નથી.

પાદશાહ—તે કોણ?

બીરબલ—ખુદાવંદ, આપનો પેલો પહેરાવાળો સિપાઈજ. તેણે મારી પાસે એવી સરત કરાવી છે, કે મને દરબારમાંથી જે મળે, તેમાંથી અર્ધું મારે તેને આપવું. ત્યારપછીજ તેણે મને આપ સાહેબની હજુરમાં આવવા દીધો છે; માટે મારા ઇનામનો અર્ધો ભાગ મારે તેને આપવો જોઈએ.

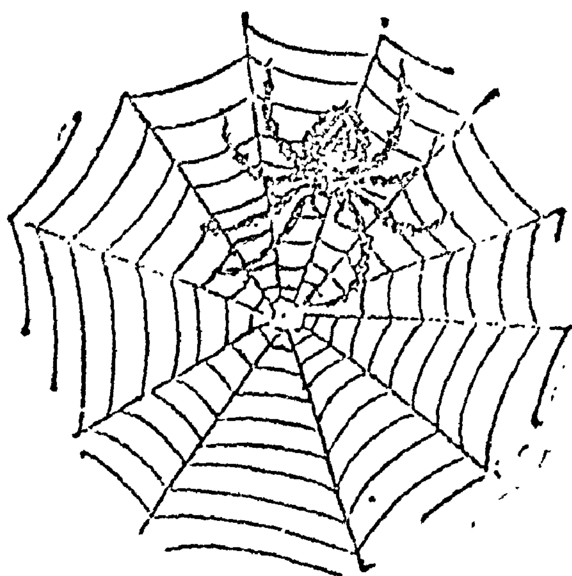
આ સાંભળી પેલા લાંચીઆ પહેરાવાળા પર પાદશાહને ઘણો ગુસ્સો ચઢ્યો. એથી તેણે ઠરાવ પ્રમાણે તેના વાંસામાં જોરથી પચાસ ફટકા મરાવી તેને નોકરીમાંથી કાઢી મૂક્યો. પછી બીરબલને ઘણું દ્રવ્ય આપી પોતાનો માનીતો કરી રાખ્યો.

ઉમરાવ—અમીર.
ખજાનચી—તીજોરીનો ઉપરી.
ખુદાવંદ—મોટા માલીક; મોટા દરજ્જાવાળાને માટે બોલાય છે.
પરાક્રમી—શૂરો.
પ્રખ્યાત—જાણીતો થએલો.
શોખીન—કોઈ પણ બાબતમાં આનંદ લેનારો.
હજુરમાં—આગળ; રૂબરૂમાં.

पाठ २१. आखलो, मच्छर ने करोळीओ.

म् + र = म्र. नम्र.

એક આખલો હતો. તે નાનો હતો, ત્યારથી બહુ તોફાની હતો. તેનો ધણી તેને ખેતરમાં ખેતી કરવા લઈ જાય, ત્યાંથી તે

કરોળીઓ અને તેની જાળ.

જંગલમાં નાસી જાય. ગામમાં તે જે ઢોર અથવા માણસને દેખે, તેને મારવા દોડે. તેનો ધણી તેનાથી ઘણો કાયર થયો, ને તેને

આંકી કાઢી મૂક્યો. આખલો તો સવારથી સાંજ સુધી પોતાની મરજી પ્રમાણે ચરે, ને મઝા કરે. એવામાં ચોમાસું બેઠું, ને વરસાદ સારો થયો. તે સાંઢ ચોમાસું ચર્યો ને ફાટ્યો.

તે માતેલા સાંઢના મનમાં એક દિવસ એવો ગર્વ આવ્યો, કે મારા જેવો જબરો કોઈ નથી. એટલામાં એક નાનો મચ્છર ગણગણતો ગણગણતો તેની પાસે આવ્યો. તેને જોઈ તે બોલ્યો, અરે નીચ, અહીંથી દૂર જા. મારા જેવા જબરાને તારા જેવા નબળા પર હાથ ચલાવવો ઘટતો નથી. નહિ તો એક પલકમાં હું તને કચરી નાખું.

મચ્છર બોલ્યો, તું મને નબળો ગણે છે, તો હવે જોજે. એટલું બોલી તે યુક્તિથી તેના નાકમાં પેસી ગયો. તેણે ઘણા ચટકા ભરી પેલા સાંઢને તોબા તોબા પોકરાવી. જ્યારે તેણે કાલાવાલા કર્યા, ત્યારે તેના નસકોરામાંથી બહાર નીકળ્યો ને કહ્યું, હવે બોલ, કોણ જબરૂં? પેલો સાંઢ તો કંઈ બોલ્યા વિના ત્યાંથી ચાલતો થયો.

મચ્છર આથી બહુ ફુલાઈ ગયો, ને ગર્વથી બોલ્યો, અહો! મારા જેવો જબરો કોણ છે? એક કરોળીઓ પોતાના જાળામાં બેઠો બેઠો આ શબ્દ સાંભળતો હતો. તે બોલ્યો, કે આ મચ્છર અભિમાની દેખાય છે. તે જાણતો નથી, કે શેરને માથે સવા શેર હોયજ. જો લાગ આવે, તો હું એનો ગર્વ ઉતારૂં.

હવે એવું બન્યું કે ઉડતાં ઉડતાં પેલો મચ્છર તે કરોળીઆના જાળામાં સપડાયો. નીકળવાને તેણે ઘણાંએ ફાંફાં માર્યાં, પણ નીકળાયું નહિ. છેવટે કરોળીએ આવી તેને પકડ્યો ને કહ્યું, કેમ ભાઈ, હવે કોણ જબરૂં? અરે! તું કેવા હલકા મનનો છેં, કે પેલા બિચારા આખલાને હરાવ્યો, તેથી તું ખૂબ ફુલાઈ ગયો. તેં વિચાર

ન કર્યો, કે પરમેશ્વર સૌનો ગર્વ ઉતારે છે, માટે આપણે નમ્ર થઈ ચાલવું. આ પ્રમાણે કહી તેણે તેને મારી નાખ્યો.

અહંકારનાં કેવાં માઠાં ફળ થાય છે, તે ઉપરની વાત પરથી બરાબર સમજાય છે. કોઈએ કદી ગર્વ કરવો નહિ, ને ગમે તેવો નાનો હોય, તોપણ તેને હલકો ગણવો નહિ.

આંટી—નિશાની કરી.
નમ્ર—ગરીબ; દીન.
પલક—જરા વાર.
ફુલાઈ ગયો—મગરૂર થયો.
માતેલા—ખાઈ પીને જબરા થએલા.
યુક્તિ—કળા.

પાઠ ૨૨. પત્રવ્યહેવાર.

આ દેશમાં અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થાપન થયા પછી ટપાલ ખાતું નીકળ્યું છે. એથી દેશના કોઈ પણ ભાગમાં ઘણા ઓછા ખરચે કાગળો મોકલવાની સગવડ સારી થઈ છે. મોટાં મોટાં ગામો અને શહેરોમાં ટપાલ ઓફિસો છે, અને ઘણું કરીને દરેક ગામથી કાગળો લઈ જવાની અને ત્યાં પહોંચાડવાની પાકી ગોઠવણ કરેલી હોય છે. દરેક ટપાલ ઓફિસમાંથી ચાર તથા પાંચ પૈસાની ટિકિટવાળાં પરબિડીઆં અને ત્રણ પૈસાવાળાં પત્તાં મળે છે. ત્રણ પૈસાવાળાં પત્તાં નાનાં હોય છે, તેથી તેમાં થોડું લખી શકાય છે. કોઈ કોઈ લોક ટિકિટ ચોડ્યા વિના કાગળો મોકલે છે, પણ ટિકિટ ચોટીને મોકલવા તે વધારે સારૂં છે; કેમકે તેથી ખરચ ઓછો પડે છે, અને કાગળો વહેલા પહોંચી શકે છે. ટપાલ ખાતું નીકળ્યું તે પહેલાં ખેપીઆ મારફતે કાગળો મોકલવામાં આવતા; એથી ખરચ ઘણો થતો, અને કેટલીક વાર કાગળો સહીસલામત પહોંચતા પણ નહિ. એ જોતાં ટપાલ ખાતાથી કેટલો લાભ થયો છે, તેનો સહજ વિચાર આવશે.

ગુજરાતીમાં જુદા જુદા માનવાચક શબ્દો વાપરી કાગળ લખવામાં આવે છે. જેને કાગળ લખવો હોય, તેની જોડેના સંબંધ પ્રમાણે તેના નામની પહેલાં માનવાચક શબ્દો લખવામાં આવે છે. તીર્થરૂપ, ચિરંજીવી, રાજમાન રાજશ્રી, પ્રિય ભાઈ, સૌભાગ્યવતી, ગંગાસ્વરૂપ વગેરે શબ્દોનો ઉપયોગ ઘટે તેમ કરવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ વાર તો એક બે લીટી થાય, એટલા માનવાચક શબ્દો જોડીને વાપરવામાં આવે છે.

કાગળમાં ગમે તેટલા માનવાચક શબ્દો વાપરો, પણ પરબિડીઆ પર તો જેને કાગળ લખ્યો હોય, તેનું નામઠામ માત્ર એકજ માનવાચક શબ્દ વાપરી લખવું, અને તે ટુંકું અને સાફ અક્ષરે લખેલું હોવું જોઈએ. પરબિડીઆ પર નામઠામ સારૂં લખેલું ન હોય, તો કાગળ જે ધણીના પર મોકલ્યો હોય તેને પહોંચતો ી, અને મોકલનાર ધણીને માગેલો જવાબ મળી શકતો નથી. ાઈ વાર સરનામામાં જણાવેલા માણસનો પત્તો લાગતો નથી, ત્યારે કાગળ મોટી ટપાલ ઓફિસમાં મોકલવામાં આવે છે. ત્યાં તેને ફોડે છે, અને મોકલનારનું નામઠામ જોઈ લઈ તેને પાછો પહોંચાડવામાં આવે છે. એ કારણથી કાગળ લખ્યાની તારીખ તથા લખનારનું નામઠામ કાગળમાં લખવાની જરૂર છે.

કાગળ સહીસલામત પહોંચે તે માટે નીચે આપેલી સૂચના ધ્યાનમાં રાખવી.

૧. પરબિડીઆ પર નામ ને પત્તો ચોખ્ખા અક્ષરે નીચે જણાવેલા નમુના પ્રમાણે લખવાં.

૨. સૌથી પહેલું જેને કાગળ મોકલવો હોય તેનું નામ, તેના બાપના નામ સાથે લખવું. તેની નીચે તેનો રોજગાર કે ધંધો,

પછી તેની નીચે તેના ગામનું નામ, અને છેલ્લે જિલ્લાનું નામ એમ ક્રમવાર લખવું.

૩. જો સરનામામાં જણાવેલો માણસ મોટા શહેર કે કસ્બામાં રહેતો હોય, તો તેના મહોલ્લાનું નામ અને ઘરનો નંબર ધંધાના નામની નીચે લખવાં.

૪. ટિકિટ ચોડવી હોય, તો પરબિડીઆની જમણી બાજુએ ઉપલે છેડે ચોડવી.

૫. પરબિડીઆની ડાબી બાજુએ નીચલે છેડે મોકલનારનું નામ અને ગામ જણાવવું. એથી કરીને જેને કાગળ મોકલ્યો હોય તે લેવાની ના પાડે, અગર તેનો પત્તો ન લાગે, તો તે કાગળ ફોડ્યા વગર મોકલનાર ધણીને પહોંચાડી શકાય.

૬. ટપાલ ઑફિસવાળા કોઈ ગામે કાગળ મોકલવો હોય, તો તે ગામનું નામ સાફ અક્ષરે સહેલથી વંચાય એવી રીતે લખવું. એથી તે ગામ જવાની કોથળીમાં તે કાગળ જલદી રવાને કરી શકાય છે.

[શહેરમાં રહેનારનું સરનામું.]

રા. રા. સાકરલાલ લલ્લુભાઈ,
વકીલ,
નરસિંહજીની પોળ,
ઘર નં૦ ૫૦૧,
વડોદરા.

નાથાલાલ શિવલાલ,
સાયણ.

[ગામડામાં રહેનારનું સરનામું.]

રા. રા. પરભુરામ છગનરામ,
તલાટી,
સાયણ,
જિલ્લે—સુરત.

હરિશંકર રામશંકર,
નડિયાદ.

ક્રમવાર—એક પછી એક.
ગંગાસ્વરૂપ—એ શબ્દ વિધવા સ્ત્રીના નામની પહેલાં વપરાય છે.
ચિરંજીવી—લાંબી મુદત જીવનાર, છોકરાંના નામની પહેલાં વડીલ આ શબ્દ વાપરે છે.
તીર્થરૂપ—તીર્થ જેવા પવિત્ર; બાપ. એ શબ્દ વડીલના નામ સાથે વપરાય છે.
માનવાચક—માનનો અર્થ બતાવનારા.
સૌભાગ્યવતી—પરણેલી સ્ત્રી; જેનો ધણી જીવતો હોય તે.

પાઠ ૨૩. સુલતાન મહંમૂદ ને અયાઝ.

ર્ + ષ = ર્ષ. ઈર્ષાખોર.

મહંમૂદ નામે એક પ્રખ્યાત સુલતાન હતો. તે એક દિવસ પોતાના ઉમરાવો સાથે જંગલમાં શિકાર કરવા ગયો. તેણે પોતાનો ઘોડો એવી ઝડપથી દોડાવ્યો, કે તે બધાથી જુદો પડી ગયો. તેને સ્કડીને ભૂખ લાગી હતી, અને ઘોડો પણ થાકી ગયો હતો, તેથી ણે આરામ લેવા વિચાર કર્યો. એટલામાં તેની નજરે એક ઝુંપડી ડી. ઘોડાને એક ઝાડ સાથે બાંધી પોતે ઝુંપડીમાં પેઠો. ત્યાં તેણે ક ફકીરને ઈશ્વરની બંદગી કરતો જોયો. તે ફકીરનું નામ અયાઝ . અયાઝે સુલતાનને પૂછ્યું, તમે કોણ છો, અને ખરે બપોરે ? ક્યાંથી?

સુલતાન—હું સુલતાન છું, ને શિકાર કરવા નીકળ્યો છું. બહુ ભૂખ તથા તરસ લાગી છે, માટે મને તમે ખાવાનું તથા ાણી આપો.

અયાઝ—નામદાર, આપે આજે મારી ઝુંપડી પાક કરી, તે ાટે હું અલ્લાહનું એહસાન માનું છું. આપ જેવા પાદશાહને લાયક ખોરાક તો મારી પાસે નથી; પણ જે કંઈ છે તે આપની પાસે હાજર કરું છું.

એમ કહી તેણે એક રોટલો તથા પાણીનું ડોલચું લાવી તેની પાસે મૂક્યાં. સુલતાનને ખૂબ ભૂખ લાગેલી, તેથી તેણે તે ખોરાક ભાવથી ખાધો, ને પાણી પીને શાંત થયો. પછી તેણે અયાઝને વિનંતી કરી કહ્યું, કે તમે મારી સાથે મારા દરબારમાં આવો, તો હું તમને એક જાગીર આપીશ, અને તમને ઉમરાવ બનાવીશ.

અયાઝ—હે પાદશાહ! અમારા જેવા ફકીરને જંગલ વધારે સારૂં છે. મોટા માણસની ભાઈબંધી કરવાથી કેટલીક વખત લાભને બદલે નુકસાન થાય છે; કારણ કે મોટા માણસને કાન હોય છે, સાન હોતી નથી.

સુલતાન—સાંઈ બાવા, તમારૂં કહેવું સાચું છે, પણ મારા સંબંધમાં તમારે જરાએ અંદેશો રાખવો નહિ. હું કદી પણ જાતે તપાસ કર્યા વિના કામ કરતો નથી.

સુલતાને બહુ આગ્રહ કર્યો, એટલે અયાઝ તેની સાથે દરબારમાં જઈ રહ્યો. તે સુલતાનનો માનીતો ઉમરાવ થઈ પડ્યો, અને તેને ઝવેરખાનાનો ઉપરી બનાવવામાં આવ્યો. આથી બીજા ઉમરાવોના મનમાં અદેખાઈ આવી, અને તેઓ તેને દરબારમાંથી કાઢી મુકાવવાનો ઈલાજ લેવા લાગ્યા. તેઓ હંમેશાં સુલતાનના કાન ભંભેરવા લાગ્યા, કે અયાઝ ઝવેરખાનામાંથી ઝવેરાત ચોરી લઈ જાય છે. સુલતાને તેમને કહ્યું, કે જ્યાંસુધી હું જાતે અયાઝને ચોરી કરતાં જોઉં નહિ, ત્યાંસુધી ખરૂં માનું નહિ. આ ઉપરથી એક વખત જેવો અયાઝ ઝવેરખાનામાં ગયો, કે તરત તેઓ સુલતાનને ત્યાં લઈ ગયા, અને અયાઝ શું કરે છે તે સંતાઈ રહી દેખાડવા લાગ્યા. અયાઝ ઝવેરખાનામાં ગયો. ત્યાં તેણે એક પેટી ઉઘાડીને તેમાંથી જુનાં લુગડાં કાઢ્યાં, અને તે પોતે પહેર્યાં. પછી તે ઈશ્વરની

બંદગી કરવા લાગ્યો. આથી આશ્ચર્ય પામી પાદશાહ એકદમ અયાઝ પાસે ગયો અને બોલ્યો, અરે અયાઝ, તમે આવાં ભિખારી જેવાં લુગડાં પહેરી આ શું કરો છો? અયાઝ ધીમેથી બોલ્યો, નામદાર, હું મારાં જુનાં કપડાં પહેરી મારી અસલ સ્થિતિને સંભારૂં છું, અને હાલમાં જે સારી હાલતમાં છું, તેને માટે ઈશ્વરનો આભાર માનું છું.

આથી સુલતાન બહુ ખૂશ થયો, અને તેને હેતથી ભેટ્યો. તે દિવસથી તેણે અયાઝને પોતાનો પ્રધાન બનાવ્યો, અને પેલા ઈર્ષાખોર ને લુચ્ચા ઉમરાવોને દેશનિકાલ કર્યા.

ઈર્ષાખોર—અદેખા.
એહસાન—ઉપકાર.
અંદેશો—શક; વહેમ.
જાગીર—સરકાર તરફથી મળેલું ગામ કે જમીન.
દેશનિકાલ—દેશ બહાર કાઢી મૂકવું તે.
બંદગી—પ્રાર્થના.
વિનંતી—અરજ.
સાન—સમજ.
સ્થિતિ—હાલત.

પાઠ ૨૪. પશુઓના પંચમાં વાદવિવાદ.

રાગ ભૈરવી.

પશુમાં પડી એક તકરાર,
વાદવિવાદ ચલાવા પોતે તુર્ત ભરી દરબાર,
અને ત્યાં બેઠાં નર ને નાર.—ટેક.

ગાય—કોણ ગુણોની ગણના કરશે? ગરીબડી હું ગાય,
વાછરડાં વલવલે બિચારાં, ને પય બીજાં ખાય,
જુલમનો તોપણ ક્યાં છે પાર?—પશુમાં૦ ૧.

કુતરો—વફાદાર હું પ્રાણી પ્યારૂં, ખાઈ ધણીનું ધાન,
હલાલ તેનું નીમક કરૂં છું, મનમાં રાખી માન,
રાત દિન સેવા છું કરનાર.—પશુમાં૦ ૨.

ગધેડો—મૂર્ખ માનવી મને હસે, પણ કોણ ઉપાડે ભાર?
મણબંધી બોજો લાધે, ને ચાલું બીન તકરાર,
કહો, જન જાણે ક્યાં ઉપકાર?—પશુમાં૦ ૩.
ઘોડો—તન તોડીને સેવા આપું, ખાઉં કદી નહિ હાર,
માલીકને લઈ રસ્તો કાપું, કરી પીઠ પર સ્વાર,
કરે છે કોણ કહો દરકાર?—પશુમાં૦ ૪.
ઉંટ—મુસાફરીમાં માર્ગ કાપવા, કરૂં સફર હું દૂર,
મુજ જળ કાજે જીવ લીએ છે, કોઈ મુસાફર ક્રૂર,
કરૂં છું મરતાં પરોપકાર.—પશુમાં૦ ૫.
હાથી—રાજાની અંબાડી કેરો, મુજ પર છે આધાર,
મુજ પગલાંથી શોભે સ્વારી, દીપે વળી દરબાર,
શ્રેષ્ઠ છું પશુમાં હું સરદાર.—પશુમાં૦ ૬.
બકરો—ન્યાય મળે નિર્દોષીને ક્યાં? તલ નહિ આપું ત્રાસ,
તોયં તપે છે ખાવા કાજે, માણસ મારૂં માંસ,
બનું છું કસાઈ કરથી ઠાર.—પશુમાં૦ ૭.
બળદ—મુજ બળથી હળ ખેડુત ખેડે, મુજ પર કૂલ આધાર,
હુંજ ઉપાડું બોજ રોજનો, વાહન કે વ્યાપાર,
ઘડીનો હોય ન તોય કરાર.—પશુમાં૦ ૮.

દોહરો.

ખર, બકરો ને બળદીઓ, ગજ, ઘોડો ને ગાય,
પ્રાણી બિચારાં પારકી, આશા પર અથડાય;
ખોટાં કામે ખલકમાં, દંડે જે દરબાર,
પશુપંખીને પીડતાં, કોપે નહિ કીરતાર?

દાદી એદલજી.

બંદગી કરવા લાગ્યો. આથી આશ્ચર્ય પામી પાદશાહ એકદમ અયાઝ પાસે ગયો અને બોલ્યો, અરે અયાઝ, તમે આવાં ભિખારી જેવાં લુગડાં પહેરી આ શું કરો છો? અયાઝ ધીમેથી બોલ્યો, નામદાર, હું મારાં જુનાં કપડાં પહેરી મારી અસલ સ્થિતિને સંભારૂં છું, અને હાલમાં જે સારી હાલતમાં છું, તેને માટે ઈશ્વરનો આભાર માનું છું.

આથી સુલતાન બહુ ખૂશ થયો, અને તેને હેતથી ભેટ્યો. તે દિવસથી તેણે અયાઝને પોતાનો પ્રધાન બનાવ્યો, અને પેલા ઈર્ષાખોર ને લુચ્ચા ઉમરાવોને દેશનિકાલ કર્યા.

ઈર્ષાખોર—અદેખા.
એહસાન—ઉપકાર.
અંદેશો—શક; વહેમ.
જાગીર—સરકાર તરફથી મળેલું ગામ કે જમીન.
દેશનિકાલ—દેશ બહાર કાઢી મૂકવું તે.
બંદગી—પ્રાર્થના.
વિનંતી—અરજ.
સાન—સમજ.
સ્થિતિ—હાલત.

પાઠ ૨૪. પશુઓના પંચમાં વાદવિવાદ.

રાગ ભેરવી.

પશુમાં પડી એક તકરાર,
વાદવિવાદ ચલાવા પોતે તુર્ત ભરી દરબાર,
અને ત્યાં બેઠાં નર ને નાર.—ટેક.

ગાય—કોણ ગુણોની ગણના કરશે? ગરીબડી હું ગાય,
વાછરડાં વલવલે બિચારાં, ને પય બીજાં ખાય,
જુલમનો તોપણ ક્યાં છે પાર?—પશુમાં૦ ૧.

કુતરો—વફાદાર હું પ્રાણી પ્યારૂં, ખાઈ ધણીનું ધાન,
હલાલ તેનું નીમક કરૂં છું, મનમાં રાખી માન,
રાત દિન સેવા છું કરનાર.—પશુમાં૦ ૨.

ગધેડો—મૂર્ખ માનવી મને હસે, પણ કોણ ઉપાડે ભાર?
મણબંધી બોજો લાધે, ને ચાલું બીન તકરાર,
કહો, જન જાણે ક્યાં ઉપકાર?—પશુમાં૦ ૩.
ઘોડો—તન તોડીને સેવા આપું, ખાઉં કદી નહિ હાર,
માલીકને લઈ રસ્તો કાપું, કરી પીઠ પર સ્વાર,
કરે છે કોણ કહો દરકાર?—પશુમાં૦ ૪.
ઊંટ—મુસાફરીમાં માર્ગ કાપવા, કરૂં સફર હું દૂર,
મુજ બળ કાજે જીવ લીએ છે, કોઈ મુસાફર ક્રૂર,
કરૂં છું મરતાં પરોપકાર.—પશુમાં૦ ૫.
હાથી—રાજાની અંબાડી ફેરો, મુજ પર છે આધાર,
મુજ પગલાંથી શોભે સ્વારી, દીપે વળી દરબાર,
શ્રેષ્ઠ છું પશુમાં હું સરદાર.—પશુમાં૦ ૬.
બકરો—ન્યાય મળે નિર્દોષીને ક્યાં? તલ નહિ આપું ત્રાસ,
તોયં તપે છે ખાવા કાજે, માણસ મારૂં માંસ,
બનું છું કસાઈ કરથી ઠાર.—પશુમાં૦ ૭.
બળદ—મુજ બળથી હળ ખેડુત ખેડે, મુજ પર કૂલ આધાર,
હુંજ ઉપાડું બોજ રોજનો, વાહન કે વ્યાપાર,
ઘડીનો હોય ન તોય કરાર.—પશુમાં૦ ૮.

દોહરો.

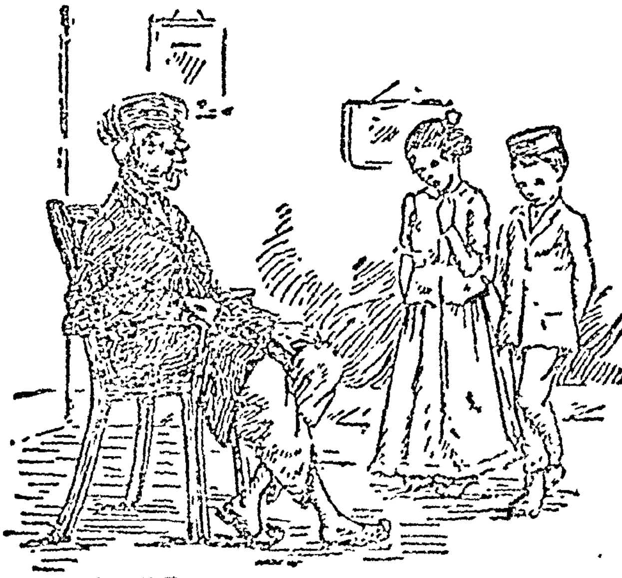
ખર, બકરો ને બળદીઓ, ગજ, ઘોડો ને ગાય,
પ્રાણી બિચારાં પારકી, આશા પર અથડાય;
ખોટાં કામે ખલકમાં, દંડે જો દરબાર,
પશુપંખીને પીડતાં, કોપે નહિ કીરતાર?

દાદી એદલજી.

અંબાડી—હાથી પર માંડવાની એક બેઠક.
કરાર—આરામ.
કીરતાર—જગતનો બનાવનાર; પરમેશ્વર.
વફાદાર—વિશ્વાસુ; ભરોસો કરવા લાયક.
ખલક—દુનિયા.
ગણના—ગણતરી; બૂજ.
નિર્દોષ—વાંક વિનાનો; નિરપરાધી.
નીમક—મીઠું; લૂણ.
વાદવિવાદ—તકરાર.
હલાલ કરવું—બદલો વાળી આપવો.

પાઠ ૨૯. ગુનાની કબુલાત.

લલ્લુ ને લખી એ બે ભાઈબેન ઓરડામાં રમતાં હતાં. રમતાં રમતાં લલ્લુએ લખીને ધક્કો માર્યો. આથી લખીનો પગ ભોંય ઉપર પડેલા એક આરસા પર પડ્યો, તેથી તે ફૂટી ગયો. હવે

લલ્લુ ને લખી બાપને હકીકત કહે છે.

લખી ગભરાઈને બોલી, ભાઈ, તેં ધક્કો મારી આરસો ફોડાવ્યો, માટે બાપા પૂછશે તો હું તારૂં નામ લઈશ.

લલ્લુ—લખી, મેં કંઈ આરસો ફોડ્યો નથી. આરસો તેં ફોડ્યો છે.

લખી—હા, ભલે. મારા પગ વડે તે આરસો ફૂટ્યો, પણ મેં કંઈ જાણી જોઈને તે ફોડ્યો નથી. એ તો તેં ધક્કો માર્યો તેથી ફૂટ્યો.

લલ્લુ—પણ હું બાપાને કહીશ, કે મેં ધક્કો માર્યોજ નથી.

લખી—ત્યારે શું મેં જાણી જોઈને ફોડ્યો છે? ભાઈ, આવું ખોટું બોલ મા.

લલ્લુ—લખી, ચાલોને આપણે હમણાંજ બહાર રમવા જતાં રહીએ. બાપા પૂછશે તો કહીશું, કે અમે કંઈ જાણતાં નથી.

લખી—ભાઈ, તારી વાત મને ગમતી નથી. કસુર ન કરવી, એ તો સૌથી સારું છે; પણ કદાચ અજાણે કસુર થઈ ગઈ, તો તરત માની જવી. આથી આપણે પરમેશ્વરનાં ગુનેગાર થઈએ નહિ, અને વળી માબાપ પણ આપણા પર નારાજ થાય નહિ.

લલ્લુ—લખી, હું માનું તો ખરો, પણ મને બાપાની બહુ બીક લાગે છે.

લખી—ચાલ, આપણે મા પાસે જઈ સાચેસાચું કહી દઈએ. મા બાપાને સમજાવશે.

લખી પોતાની માને સઘળી હકીકત કહેવા જાય છે, એવામાં તેના બાપા ત્યાંજ આવી ઉભા. તેમણે કહ્યું શું છે? છોકરાં, તમે આજે ઉદાસ કેમ દેખાઓ છો? જે થયું હોય, તે સુખેથી કહો.

લખી—બાપા, અમે રમતાં હતાં. આ આરસો હેઠે પડ્યાની અમને ખબર ન હતી. તે મારા પગ તળે આવવાથી ફૂટી ગયો.

બાપ—તે તો ઠીક, પણ આ લલ્લુ શાં માટે રૂએ છે?

લલ્લુ—બાપા, હું સાચેસાચું કહીશ. તે આરસો મેં ફોડ્યો છે. એમાં લખીનો કશો દોષ નથી. લખીને મેં ધક્કો માર્યો, તેથી તેનો પગ આ આરસા પર પડ્યો. બાપા, મેં પહેલાં તો ગુનો સંતાડવા લખીને કહ્યું, પણ લખી કેવી ડાહી કે તેણે મારી ભૂલ સુધારી. મને જે સજા કરો, તે હું સહન કરૂં.

બાપે રાજી થઈ કહ્યું, કે મારાં વહાલાં છોકરાં, મારે હવે તમને કંઈ સજા કરવાની રહેતી નથી. છોકરાં હંમેશાં ભૂલ તો કરે, પણ જે છોકરાં પોતાનો ગુનો કબુલ કરે, તે આગળ જતાં સદ્ગુણી નીવડે છે.

કસુર—ગુનો; ભૂલ.
ગુનેગાર—કસુર કરનાર.
સદ્ગુણી—સારા ગુણવાળા.

પાઠ ૨૬. છોડીઓને ભણાવવા વિષે.

ર્+શ=ર્શ. પ્રદર્શન.

જુઓ, હરિભાઈ, આ કેવી મઝાની નિશાળ છે! તેમાં નાની નાની બાળાઓ હોંસે હોંસે કેવી ભણે છે! જુઓ તો ખરા, કેટલીક કન્યાઓ સારે રાગે કેવાં મીઠાં ગીત ગાય છે! કેટલીક તો સારી સારી ચોપડીઓ વાંચે છે. વળી કેટલીક કેવું સુંદર ભરત ને સીવણકામ કરે છે! અહો! આ નાની સરખી મંછી બેન તો રંગબેરંગી ઊનના દોરા લઈ કેવા કેવા રૂપાળા ગળપટા ગૂંથે છે! વળી આમ તો જુઓ. આ વર્ગની મોટી બાળાઓ કેવાં મઝાનાં નામાં લખે છે, ને લેખાં ગણે છે! આ કન્યાઓ તો જાત જાતના માટીના ઘાટ કરે છે.

જુઓ, આ પ્રદર્શન નિશાળની શોભામાં કેવો સારો વધારો કરે છે! તે શા ઉપયોગમાં આવે છે, એ તમે જાણો છો? તેમાં

જે જે ચીજો છે, તે પાઠ શીખવતી વખતે છોડીઓને બતાવવામાં આવે છે. વાહ! આ કેવી ગૂંથેલી સુંદર સાદડીઓ છે! જે બાળાએ તે ગૂંથી છે, તેનું નામ તેના પર લખેલું છે. જુઓ, આ વર્ગમાં બાળાઓ સાદડી ગૂંથવાનું કામ કેવા આનંદથી કરે છે!

આ વર્ગની કન્યાઓ તો ચિત્રકામમાં તલ્લીન થઈ ગએલી જણાય છે. ઓહો! આ વિષયની શી ખુબી છે! એથી એમની આંખ, હાથ અને બુદ્ધિ કેળવાય છે. આ વિષય શાળામાં દાખલ થયા પછી કન્યાઓની સંખ્યામાં સારો વધારો થયો છે; કારણ કે તેઓને એ કામમાં મઝા પડે છે.

આ બાઈ શાળામાં મહેતીજી છે. તે ઘણાં ભલાં ને લાયક દેખાય છે. જેવાં તે ગુણી છે, તેવાજ તેમના શિક્ષકો છે. જાણે બધાં એક કુટુંબનાં માણસો હોય, તેમ તે વર્તે છે. મારે એક નાની બેન છે, તેને હું પણ કાલથી હંમેશાં નિશાળે મોકલીશ.

આપણા ગામમાં નૌતમલાલનું કુટુંબ કેવું સુખી છે! તેની સ્ત્રી તથા છોકરીઓ ભણેલાં છે, તેથી તેઓ વિવેક સારી રીતે સમજે છે, અને સલાહસંપથી રહે છે. નાતજાતમાં પણ તેમની સારી આબરૂ છે. નૌતમલાલના છોકરા પણ સદ્ગુણી છે; કારણ કે નાનપણમાં તેમને તેમની માનું શિક્ષણ મળેલું છે. જે કુટુંબમાં મા ભણેલી ને સારી ચાલની હોય, તે કુટુંબનાં બાળકો સદ્ગુણી નીવડે છે.

આપણા દેશમાં લોકો છોડીઓને ભણાવવાનો લાભ સમજવા લાગ્યા છે, તે સારૂં છે. લોકો પોતાની છોડીઓને નિશાળે મોકલે છે, અને તે પરણે ત્યાં સુધી અભ્યાસ કરાવે છે. હાલ ઘણીએ છોડીઓ પરણ્યા પછી પણ અભ્યાસ ચાલુ રાખે છે. વિલાયતમાં તો છોડીઓ ઘણી મોટી ઉંમરની થાય, ત્યાંસુધી ભણે છે.

તલ્લીન—એકચિત્ત.	વવા માટે એક ઠેકાણે ભેગી
પ્રદર્શન—નમુનેદાર ચીજો બતા-	કરી રાખવી તે.

પાઠ ૨૭. સંઘરો કરવા વિષે.

કોઈ એક ગુજરાતી નિશાળના મહેતાજી એક દિવસ પોતાની નિશાળના છોકરાઓને કુદરતનું અવલોકન કરાવવા પાસેના ગામડામાં લઈ ગયા. તે ગામ જુનું રાજધાનીનું શહેર હતું, ને ત્યાં ઘણી જુની ઇમારતો હતી. તેમાં તેનો કિલ્લો જોવા જેવો હતો. મહેતાજીએ કિલ્લાની રચના, બાંધણી, વગેરે બતાવ્યું. પછી આગળ ચાલતાં કેટલીક ખાણો આવી. તે જોઈ મોહને પૂછ્યું, સાહેબ, આ શું છે?

મહેતાજી—ભાઈ, આ ખાણ છે. અસલના વખતમાં આમાં જાર ભરી રાખવામાં આવતી હતી. દેશમાં દુકાળ પડે, ત્યારે તે કાઢે ને લોકોને આપે. લોકો પણ ખાનગી ખાણો કરતા.

મોહન—સાહેબ, જાર ભોંયમાં ઘણો વખત રહે, તો સળી ન જાય?

મહેતાજી—ના, ભાઈ, લોકો જારમાં ભુકરો મેળવી તેને ખાણમાં નાખે છે; તેથી તે જમીનમાં ઘણાં વરસ રહે, તોપણ સળે નહિ.

ઇચ્છાશંકર—સાહેબ, પેલું શું દેખાય છે?

મહેતાજી—તે ખડની ગંજી છે. તે ઘણી જુની દેખાય છે.

ઇચ્છાશંકર—આવી ગંજી શું કરવા કરી રાખી હશે?

મહેતાજી—સારા વરસમાં જ્યારે ખડ બહુ થાય, ત્યારે તેની મોટી ગંજીઓ કરી રાખવામાં આવે છે, કે દુકાળના વખતમાં ઢોરોને ઉપયોગમાં આવે.

ઇચ્છાશંકર—હવે આવો સંઘરો કેમ નહિ થતો હોય વારુ?

મહેતાજી—ભાઈ, તારો સવાલ બહુ સારો છે. સાંભળો, હું કેટલીક અગત્યની હકીકત કહું છું. આપણા દેશમાં વરસાદ થાય, તોજ અનાજ ને ખડ થાય છે. વરસાદ ન થાય, ત્યારે દુકાળ પડ્યો કહેવાય છે. અસલના વખતમાં અનાજ તથા ખડનો સંઘરો કરી રાખતા, તે એવે વખતે કામમાં આવતો. હાલમાં આગગાડી, આગબોટ, વગેરે વેપારનાં સાધનો થયાં છે, તેથી થોડા વખતમાં બીજે ઠેકાણેથી અનાજ તથા ખડ પુષ્કળ આવી શકે છે. આથી લોકો તેનો સંઘરો કરી રાખતા નથી. હાલ લોકો દાણા વિના ભૂખે મરતા નથી, પણ નાણાં વિના મરે છે. જેની પાસે પૈસા હોય, તેને હરકત આવતી નથી; માટે હાલમાં તો સૌએ દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ. જેની પાસે સંગ્રહ કરવા જેટલું દ્રવ્ય ન હોય, તેણે સુકાળના વરસમાં અવારનવાર દાણો સંઘરી રાખવો. જંતુઓ સંઘરો કરે છે, તો આપણે શા માટે ન કરવો જોઈએ? જુઓ, પેલી કીડીઓ કેટલા બધા દાણા લઈ જાય છે! એ દાણા તે દરમાં ભરી રાખશે, અને શિઆળાની ટાઢમાં તેનાથી બહાર નીકળાશે નહિ ત્યારે ખાશે. સુકાળના વરસમાં ઘાસની ગંજીઓ ને દાણાની ખાણો કરી રાખી હોય, તો દુકાળમાં લોકોને તથા ઢોરને ભૂખે મરવાનો વખત આવે નહિ.

દોહરો.

કીડી કણ સંગ્રહ કરે, જુઓ જંતુની જાત;
વસે દરે સંપે સદા, સર્વ મળી સંઘાત.

અગત્યની—જરૂરની; ઉપયોગી.
અવલોકન—ધ્યાન આપી જોવું તે; બારીક તપાસ.
અવારનવાર—ફરતા ફરતી.
ભુકરો—એક જાતનો પોચો પથ્થર.
રચના—ગોઠવણ.
સંગ્રહ—એકઠું કરવું તે; સંઘરો.

પાઠ ૨૮. પરબ.

ચૈત્ર મહીનામાં એક દહાડો બપોરે માધવ ને કેશવ પોતાના ગામથી પાસેના શહેરમાં કંઈ કામે જતા હતા. તેમણે રસ્તામાં એક મોટા અને સુંદર વડના ઝાડ નીચે કેટલાક માટીના ગોળા મૂકેલા જોયા. તેમનાં મોઢાં પર સફેદ લુગડાના કકડા બાંધેલા હતા, અને તેની પાસે પિત્તળના ચળકાટ મારતા પ્યાલા તથા તાંબાનો એક લોટો પડેલો હતો. તે ગોળાથી જરા દૂર માટીનો એક મોટો ગોળો હતો. તેમાંથી પાણી લઈ એક બાઈ ત્યાં બેઠેલાં માણસોને વારાફરતી પાણી પાતી હતી.

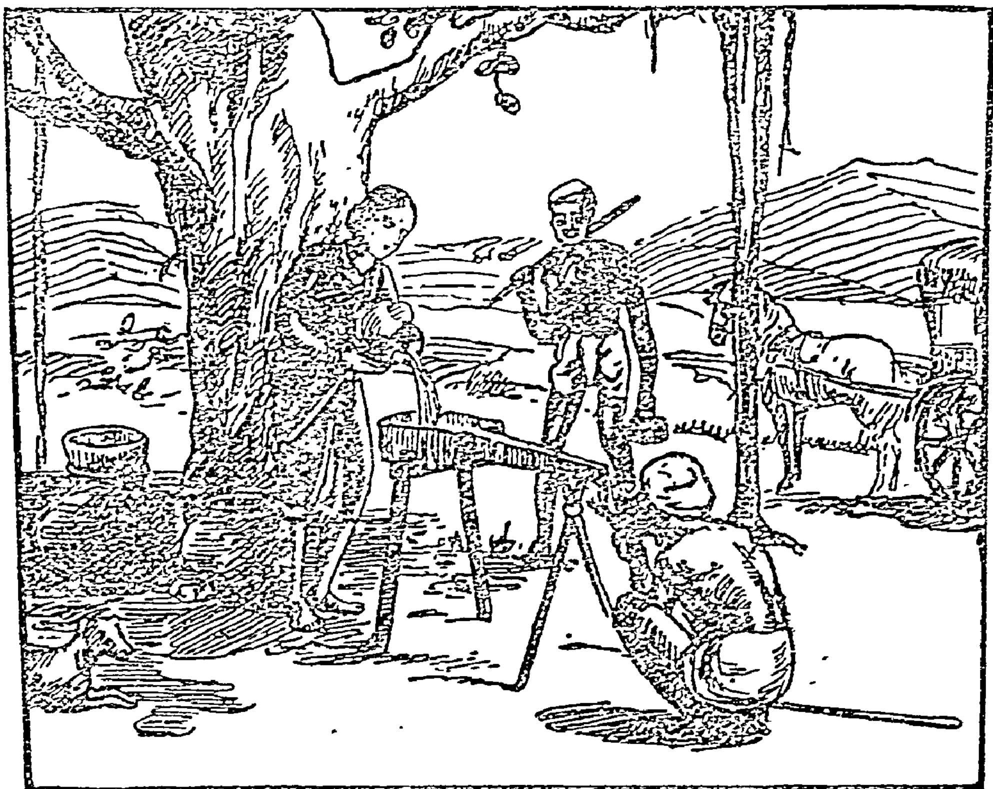
આ જોઈ આશ્ચર્ય પામી માધવ બોલ્યો, ભાઈ કેશવ, જો, જો, આ શું છે? અહીં આ ગોળા શા માટે રાખેલા છે? વળી આ મજુર જેવાં દેખાતાં માણસો અહીં શા માટે બેઠાં છે?

કેશવ—ભાઈ, આનું નામ પરબ કહેવાય. આ માણસો કઠિઆરા છે. તે બિચારા લોકો સવારમાં વહેલા પાસેના ડુંગરામાં લાકડાં કાપવા ગયા હશે, તે અત્યારે ભારા લઈ પાછા આવ્યા છે. જો તો ખરો, તેમના શરીર પર કેટલો બધો પરસેવો વળેલો છે. આવા ખરા તડકામાં પણ તેમને પોતાના ગુજરાન માટે આવા મોટા ભારા માથે ઉપાડી શહેરમાં લઈ જવા પડે છે. તેઓ બહુ તરસ્યા થયા છે, એટલે અહીં પાણી પી જરા વિસામો ખાશે.

માધવ—ઓહો! આ પરબ તો ઘણી ઉપયોગી છે. ગરીબ ને તરસ્યાને અહીં પાણી મળે છે. ખરે, એ ઘણું દયાનું કામ છે. વારૂ, આ પરબ કોણે બેસાડી હશે?

કેશવ—આ શહેરમાં ગોકળદાસ કરીને એક ભાટીઓ રહે છે. તે દર વરસે આવાં ધર્માદાનાં કામોમાં પોતાની ઉપજનો દસમો ભાગ વાપરે છે. આ સિવાય તેણે બીજી ઘણી પરબો બેસાડી છે.

માધવ—ઓહો! આ તો બહુ સારૂં કામ છે. બિચારા તરસ્યા લોકો પાણી પી રાજી થાય છે, અને પરબ બેસાડનારને ખરા દીલથી આશીર્વાદ દે છે. પૈસાનો ખરેખરો ઉપયોગ તો આજ કહેવાય. ઈશ્વર આવા ગૃહસ્થને વધારે પૈસા આપો, કે તેથી તેઓ ગરીબ લોકોનાં દુ:ખો ટાળવામાં તેનો સારો ઉપયોગ કરે.

બાઈ કઠિઆરાને પાણી પાય છે.

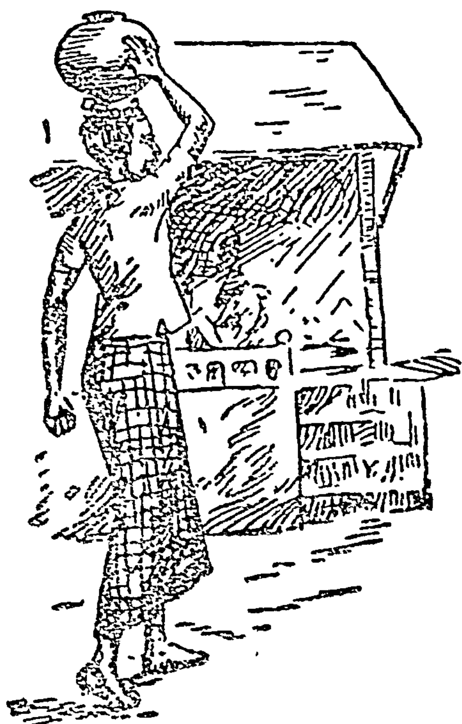
આ મનોહર ને શીતળ છાયાવાળી જગા જોઈ ને તેઓ બંને ત્યાં બેઠા, અને પેલા ગોળામાંથી ચોક્ખું પાણી પી શહેર તરફ ચાલ્યા.

આશીર્વાદ—દુઆ; આશિષ.
કઠિઆરા—લાકડાં કાપીને વેચનાર.
ધર્માદા—ધર્મને માટે કરેલું.
મનોહર—મનને રાજી કરે તેવું.
વિસામો—આરામ.
શીતળ—ઠંડી.

પાઠ ૨૯. શેખચલ્લી ને તેના તરંગો.

ર્ + ક=ર્ક. તર્કપ્રસાદ.

તર્કપ્રસાદ નામે એક બ્રાહ્મણ હતો. તે કાશીએ ભણવા ગયો હતો. ત્યાં અભ્યાસ પુરો કરી રહ્યા પછી તે ગુરુની રજા લઈ પોતાને ગામ પાછો આવ્યો.

ઘીનો ધાડવો ઉપાડી શેખચલ્લી ચાલે છે.

ઘેર આવ્યા પછી લાંબા વખત સુધી તર્કપ્રસાદ કામે વળગ્યો નહિ. તે રોજ રોજ નવા નવા તર્ક ઉઠાવે, ને બીજે દહાડે તેમાંનું કંઈ નહિ. આથી તેના બાપને ચિંતા થઈ. એક દિવસ તેણે કહ્યું, કે ભાઈ, હવે તું તારી વિદ્યાનો ઉપયોગ કરે તો સારૂં. શેખચલ્લીની પેઠે ખોટો વિચાર કર્યા કરીશ, તો તેનો પાર નહિ આવે. એ સાંભળી તર્કપ્રસાદ બોલ્યો, બાપા, શેખચલ્લી કોણ હતો, ને તેની શી વાત છે તે મને કહો.

બાપ—સાંભળ, ભાઈ.

શેખચલ્લી કરીને એક મજુર હતો. ચાર આના ઠરાવી તેણે એક વેપારીનો ઘીનો ધાડવો ઉપાડ્યો. રસ્તામાં તે વિચાર કરવા લાગ્યો, કે આ ચાર આનાની હું એક મરઘી લઈશ. તેનાં બચ્ચાં થશે તે વેચી બકરી લઈશ. તે બકરીનાં બચ્ચાં તથા દૂધ વેચી એક ગાય લઈશ.

આથી મારી પાસે સો રૂપીઆ થશે, તેનો વેપાર કરીશ. પછી હું પરણીશ. મારે એક પુત્ર થશે, તે મને દુકાને જમવા તેડવા આવશે. હું ડોકું ધુણાવી ના કહીશ. આમ તરંગમાં ને તરંગમાં તેણે તો ડોકું ખરેખરૂં ધુણાવ્યું, એટલે પેલો ઘાડવો ભોંય પર પડ્યો. વેપારીએ ઠપકો આપ્યો, ત્યારે તેણે કહ્યું, કે ભાઈ, તારો તો ઘાડવો ભાંગ્યો, પણ મારૂં તો ઘર ભાંગ્યું.

પછી બાપે કહ્યું, આવા ખોટા વિચારથી શેખચલ્લીની મજુરી ગઈ, ને વેપારીનું ઘી ઢોળાયું; માટે ખોટા તર્ક કરવા કરતાં કંઈ કામ મન દઈ કરીએ, તો તે પાર પડે છે. જો, ભાઈ, તેં તારા છ મહીના નકામા ગાળી નાખ્યા. તે કરતાં તું પહેલેથી ઉદ્યમે લાગ્યો હોત, તો આજે તું ક્યારનોએ ઠેકાણે પડ્યો હોત.

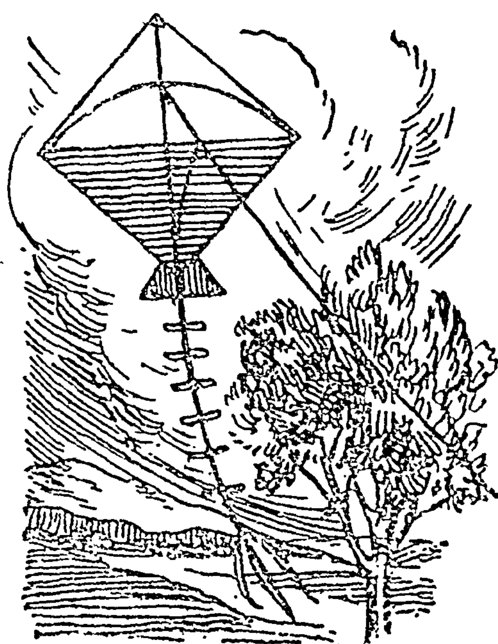
તર્કપ્રસાદ બોલ્યો, બાપા, જ્યારે હું કાશીએથી આવ્યો, ત્યારે મેં પણ આ શેખચલ્લીની માફક મોટા મોટા વિચારો કરી રાખ્યા હતા, કે હું મારે ગામ જઈ રાજાના પંડિતોની સભા જીતીશ. રાજા મારા પર રાજી થશે. આથી મારી આબરૂ વધશે, ને મને ધન મળશે. બાપા, હું હવે મારી ભૂલ સમજ્યો. તમે જો મને ચેતવ્યો ન હોત, તો કોણ જાણે મારૂં શું થાત!

તર્કપ્રસાદે તે દિવસથી ખોટા વિચાર કરવા છોડી દીધા. ત્યાર-પછી તે ધંધે વળગ્યો ને સુખી થયો.

ઉદ્યમ—કામ; રોજગાર.
તર્ક—વિચાર.
તરંગ—જુદા જુદા વિચારો.

पाठ ३०. फरीथी करो.

છગન ને મગન પોતાના કાકા સાથે એક વખત પતંગ ઉડાડવા ગયા. છોકરાઓને પતંગ ઉડાડતાં બરાબર આવડતું નહોતું, તેથી કાકાએ કહ્યું, મગન, તું પતંગ ઉંચે મુકાવ, ને છગન, તું દોરી પકડી રાખી દોડ.

પતંગ આસમાનમાં ચઢ્યો.

કાકાના કહેવા પ્રમાણે મગને પતંગ મુકાવ્યો; પણ છગન તે વખતે દોડ્યો નહિ, તેથી પતંગ જમીન પર પડ્યો. આથી મગને ફરીથી પતંગ મુકાવ્યો; પણ છગન આ વખતે જરા વહેલો દોડ્યો, તેથી પતંગ ભોંય પર પડી ગયો.

કાકાએ તેમને નારાજ થએલા જોઈ કહ્યું, ભાઈ, ગભરાઓ નહિ, ફરીથી ચઢાવો. આથી તેમણે તેમ કર્યું. આ વખતે પતંગ જરા ઉંચો ચઢ્યો, પણ પવનના સપાટાથી તેની પુછડી એક ઝાડની ડાળમાં ભરાઈ. તે જોઈ છગન બોલ્યો, મગન, તું પોતેજ પતંગને એક બાજુએ મરોડે છે. મગન કહે, ભાઈ, એમાં મારો દોષ નથી. મેં કંઈ પવનને કહ્યું ન હતું, કે તું પતંગને ઝાડમાં નાખ.

કાકાએ પતંગને છુટો કરી કહ્યું, મારા વહાલા છોકરાઓ, ચાલો, હવે હું તમને મદદ કરૂં. એમ કહી કાકાએ પતંગ મુકાવ્યો,

ને છગન દોરી પકડી દોડ્યો. આથી પતંગ ખૂબ ઉંચો ચઢ્યો, પણ પવન વાતો બંધ થયો, તેથી તે ગોથું ખાઈ ભોંય પર પડ્યો. તે જોઈ કાકાએ કહ્યું, છગન, આમાં આપણો કોઈનો વાંક નથી; માટે ચાલ, ફરી ઉડાડ. છગન ગુસ્સે થઈ બોલ્યો, મારે હવે એ ઉડાડવો નથી. કાકાએ કહ્યું, ભાઈ છગન, એમ તે થાય? તેં પતંગ ઉડાડવામાં આટલી બધી મહેનત લીધી, અને હવે શું તે કામ મૂકી દઈશ? કોઈ સારૂં કામ ફરીથી કરવામાં કાયર થવું ન જોઈએ. છગને ફરીથી પ્રયાસ કર્યો, ને તેમાં તે ફાવ્યો.

હવે છગન એક ઠેકાણે ઉભો રહ્યો, ને પતંગ આસમાનમાં એક ધોળા ટપકા જેવો લાગ્યો; તેથી ઘણો રાજી થઈ બોલ્યો, જુઓ, જુઓ, કાકા, પતંગ કેવો મઝાનો ચઢ્યો છે! જાણે તેને ગગનમાં નાસી જવું હોય, તેમ તે મને જોરથી ખેંચે છે. થોડી વાર પછી છગન દોરી વીટવા લાગ્યો, અને પતંગ પણ ધીમે ધીમે નીચે આવવા લાગ્યો. જ્યારે તે છેક પાસે આવ્યો, ત્યારે તેને હાથમાં લઈ ઘણા હરખથી છગન બોલ્યો, જો, મગન, પતંગ જરા પણ ફાટ્યો નથી. કાલે પણ આપણે પાઠ તૈયાર કરી અહીં પતંગ ચઢાવવા આવીશું.

આમ બોલતાં બોલતાં તે સૌ ઘર ભણી વળ્યા. રસ્તે ચાલતાં મગન બોલ્યો, ભાઈ, જો તને કાકાએ ફરી ફરી મહેનત કરવા સમજાવ્યું ન હોત, તો આ કામ તને કદી આવડત નહિ.

આસમાન—ગગન.	પ્રયાસ—યત્ન; મહેનત.
નારાજ—નાખૂશ.	સપાટો—જોસ.

પાઠ ૩૧. પંખીઓનો આનંદ.

સ્ + ક = સ્ક. મળસ્કે.

કુંડળીઆ છંદ.

ડોલે તરુવર ડાળીઓ, પવન ઝુલાવે પાન;
ઉડે મનોહર પંખીઓ, ગાતાં સુંદર ગાન.
ગાતાં સુંદર ગાન, ધ્યાન ઈશ્વરનું ધરતાં,
કરતાં વને કલોલ, રોજ આનંદે ફરતાં;
સંપે રે'તાં સાથ, પ્રીતનો પડદો ખોલે,
સુખીઆં પંખી રોજ, ડાળીઓ તરુવર ડોલે. ૧.

કોઈ વનફળ ખાય છે, કો કણ ચણતાં જાય;
કોઈ ચૂસે છે ફૂલરસ, વનસ્પતિ કોઈ ખાય.
વનસ્પતિ કોઈ ખાય, જાય દોડી જળઘાટે,
સંપે સૌ મળી ના'ય, પછી વળતાં નિજ વાટે;
સાંજે પોઢે સાળ, જંપતાં બાળક જોઈ,
ઊઠી મળસ્કે ધાય, ખાય છે વનફળ કોઈ. ૨.

ફળ ઝૂલે ભલી ભાતનાં, એવો વિધવિધ જાત;
પંખી સૌ પ્રીતે જમે, દીધો દીનાનાથ.
દીધો દીનાનાથ, પાક ખેતરમાં પુરો.
ખાએ રાખી ખંત, ખૂટે નહિ સાલ સધુરો;
ધરી સદા સંતોષ, પીએ નિત્યે જળ નિર્મળ,
આવી ઠરે નિજ ઠામ, ભલી ભાતે ઝૂલે ફળ. ૩.

ગો. ક. દેલવાડાકર.

ઉદ્યમ વિષે.

મનહર.

ઉદ્યમથી એકલો હજારને હઠાવી દીએ,
ઉદ્યમથી ધન ધાન્ય ધાર્યું મેળવાય છે;
ઉદ્યમથી રાજ અધિકાર કાંઈ દૂર નથી,
ઉદ્યમથી વશ દેવ દાનવ કરાય છે.
ઉદ્યમથી વિપત્તિઓ તરત વેરાઈ જાય,
ઉદ્યમીઓ ધૂળમાંથી સોનું શોધી જાય છે;
ઉદ્યમને અરે બાળ, જાણ તું તો કામધેનુ,
ચિંતવ્યા પ્રમાણે લાભ અપાર પમાય છે. ૧.

કલોલ—આનંદ.
કામધેનુ—ઇચ્છેલું આપનારી ગાય.
ચણતાં—એકેક દાણો લઈ ખાતાં.
તરુવર—મોટું ઝાડ.
દેવદાનવ—દેવ ને દૈત્ય.
ધાય—દોડે.
મધુરા—સ્વાદદાર.
નિજ—પોતાની.
નિર્મળ—ચોકખું.
વિધવિધ—જુદી જુદી જાતનો.
વિપત્તિ—આફત.

પાઠ ૩૨. જાગો અને ચાલો.

વડોદરા રાજના એક ગામડામાં રામજી કરીને એક પટેલ રહેતો હતો. તેના બાપે રાજની બહુ સારી સેવા બજાવેલી, તેના બદલામાં ગાયકવાડ સરકારે તેને વંશપરંપરાના ભોગવટા માટે કેટલાંક સાંતીની ઉંચા પ્રકારની જમીન આપી હતી. રામજી પટેલ નાનપણથી લાડમાં ઉછરેલો હતો, તેથી તે ખેતીમાં બરાબર ધ્યાન આપતો નહિ.

તેણે ખેતી માટે કેટલાક સાથી રાખેલા હતા. તે શું કામ કરે છે, તે રામજી પટેલ કદી પણ જોતો નહિ. આથી તેને બે પ્રકારનું

નુકસાન થયું. જમીન ઉંચા પ્રકારની હતી, તોપણ તેમાં સારો પાક થતો નહિ. વળી જે પાક થતો, તેનો અર્ધો ભાગ પણ રામજી પટેલને ઘેર આવતો નહિ; કારણ કે લુચ્ચા સાથીઓ તેમાંનો કેટલોક ભાગ ચોરી જતા. આથી રામજી પટેલનું કુટુંબ ગરીબ થવા લાગ્યું, અને સાથીઓનાં ઘર ભરાયાં. છેવટે રામજી પટેલે પોતાના ખેતરનો અર્ધો ભાગ રઘા પટેલને વેચાતો આપ્યો. રઘા પાસે તે ભાગ વેચાતો લેવાય એટલાજ પૈસા હતા. રઘો ગરીબ પણ મહેનતુ હતો. તે હંમેશાં સવારમાં વહેલો ઉઠે, અને સાથીઓને લઈ પોતે ખેતરમાં જાય, તથા સવારથી સાંજ સુધી તેમની પાસે કામ કરાવે. આથી પેલા ખેતરમાં તો હંમેશ કરતાં ચારગણો પાક થયો. થોડા વખતમાં તેની પાસે સારી પુંજી થઈ.

એક દિવસ રઘાએ રામજી પટેલ પાસે જઈ કહ્યું, કાકા, જો તમે તમારા ખેતરનો બાકીનો ભાગ વેચવા ઇચ્છતા હો તો મને કહેજો, હું તે લઈશ.

રામજી—ભાઈ રઘા, તું લઈ શકીશ? તેં એટલા બધા પૈસા શી રીતે પેદા કર્યા વારૂ? તારૂં ખેતર તો નાનું છે.

રઘો—કાકા, મારી ને તમારી ખેતી કરવાની રીતમાં ફેર છે, ને તે માત્ર બે શબ્દોનો. તમે જાઓ કહો છો, ને હું ચાલો કહું છું.

રામજી—એનો અર્થ શો વારૂ?

રઘો—તમે તો ડહેલીમાં બેઠા બેઠા હુક્કો પીઓ છો, અને ખેતીનું કામ સાથીના ભરોસા પર રાખો છો; પણ હું તો મારા સાથીઓને મારી સાથે લઈ ખેતરમાં કામ કરવા જાઉં છું.

રામજી—આપ સમાન બળ નહિ ને મેઘ સમાન જળ નહિ. એ અર્થ હું હવે બરાબર સમજ્યો. ભાઈ રઘા, મારે મારૂં

ખેતર વેચવું નથી. હું મારી જાતે મહેનત કરીશ, અને મજુરો પર નજર રાખીશ, તો મને ખાતરી છે કે ઈશ્વર મને તારી માફક મદદ કરશે.

પ્રકાર—વર્ગ; જાત.	વંશપરંપરા—છોકરાંનાં છોકરાં.
ભોગવટો—વપરાશ.	સમાન—જેવું.
મેઘ—વરસાદ.	સાંતી—હળ.

पाठ ३३. घरनी चोकखाई.

એક દહાડો ધનગવરીને ઘેર તેની બેનપણી મહાકોર મળવાને આવી. વાત કરતાં મહાકોરે કહ્યું, બેન, આજ ૭ મહીના થયાં, મારા ઘરનાં બધાં માણસો બહુ પિડાય છે, તેનું શું કારણ હશે?

ધનગવરી—બેન, તમને ખોટું ન લાગે તો કહું. તમારૂં ઘર એટલું બધું ગંદું રહે છે, કે મને તેમાં પગ મૂકવાનું પણ મન થતું નથી.

મહાકોર—તેમાંજ તમે તે દહાડે આવ્યાં હતાં, ને ઉભાં ઉભાં વાત કરીને ચાલ્યાં ગયાં.

ધનગવરી—હા, બેન. તમારા ઘરમાં મંદવાડ છે, તેનું કારણ પણ ગંદકી છે. ગંદકીથી હવા બગડે, ને બગડેલી હવા લેવાથી શરીરમાં રોગનાં મૂળ નંખાય. શરીરને નિરોગી રાખવાને ચોક્ખી હવાની ઘણી જરૂર છે.

મહાકોર—બેન, મારા ઘરમાં તમે શી ગંદકી દીઠી?

ધનગવરી—સાંભળો, તમારા ઘરમાં ઠામ ઠામ ધૂળ ને કચરો પડી રહે છે. તેમાં રોગનાં જંતુઓ પાકે છે. તે હવાની સાથે શરીરમાં જાય છે, ને તેને બગાડે છે. એમ તો જરાએ કચરો ઘરમાં

રહેવા દેતાં નથી. ખુણેખોચરેથી ને પાથરણું ઉપાડી બધો કચરો વાળી નાખીએ છીએ. આપણા શ્વાસ વડે જે હવા બહાર કાઢીએ છીએ તે ઝેરી હોય છે, તેથી પણ ઘરમાંની હવા બગડે છે. તમે હંમેશાં બારીબારણાં બંધ કરી રાખો છો, તેથી બહારની ચોક્ખી હવાની ઘરમાં આવજા બરાબર થતી નથી, ને બગડેલી હવા સુધરતી નથી. અમે બારીબારણાં ખુલ્લાં રાખીએ છીએ, અને સુરજનો તડકો ઘરમાં આવવા દઈએ છીએ. તડકાથી નઠારી હવા ચોક્ખી થાય છે, ને રોગનાં જંતુ નાશ પામે છે. તમે બિછાનાં કદી તડકે નાખતાં નથી. ઘરમાં ભિનાશ હોય, તો તે પણ તડકાથી મટી જાય છે. કોઈ કોઈ રોગો ભિનાશને લીધે થાય છે.

મહાકોર—અમે કંઈ ઘરમાં પાણી ઢોળી ભોંય ભીની કરતાં નથી.

ધનગવરી—એ વાત ખરી, પણ તમે ઘર આગળ મોટો ખાડો કરી તેમાં મેલું પાણી એકઠું થવા દો છો. તમારા ઘરમાં કુવા આગળ પણ પાણી ઘણું ઢોળાય છે. એ બધું પાણી ભોંયમાં ભરે છે. એથી તમારાં ઘરમાં કોઈ કોઈને ઝીણો તાવ, લકવો કે બીજો રોગ થાય છે. વળી ભિનાશને લીધે મચ્છર થાય છે.

મહાકોર—હા, બેન, મારા ઘરમાં ઘણા મચ્છર છે.

ધનગવરી—એ મચ્છર ટાઢીઓ તાવ પેદા કરે છે, ને એકના ડીલમાંથી બીજાના ડીલમાં લઈ જાય છે. તમારા ઘરમાં જાજરૂ, ખાળ ને મોરીઓ છે, તે પણ બરાબર સાફ રહેતાં નથી; તેથી ગંદકી થાય છે, તે હવાને બગાડે છે. આવી ગંદી જગામાં મચ્છર ભરાઈ રહે છે. અમે તો એવી જગા વખતોવખત પાણી નાખી અને ઝાડીઝૂડી ચોક્ખી કરીએ છીએ. કોઈ કોઈ વાર તો રાખ કે

માટી નાખી સાફ કરાવીએ છીએ, તેથી તેમાંની દુર્ગંધ તદન જતી રહે છે. બેન, તમે જો ઘરમાં બધું ચોક્ખું રાખશો, તો એક મહીનામાં બધાં સારાં થશો.

મહાકોર—હવે હું બરાબર સમજી. અમે પીડા પામીએ છીએ, તેમાં અમારો પોતાનો વાંક છે. બેન, હું તમારો મોટો પાડ માનું છું, કે તમે મારી બધી ભૂલો ખુલ્લી રીતે સમજાવીને સુખી થવાનો રસ્તો બતાવ્યો.

દુર્ગંધ—ખરાબ વાસ, બદબો.
નિરોગી—તંદુરસ્ત.
ભિનાશ—ભેજ.
લકવો—એક જાતનો રોગ; એથી શરીરનો કોઈ ભાગ જુદો થઈ જાય છે.

पाठ ३४. कैकेयी अने मंथरा.

घ् + न = घ्न = घ्न. शत्रुघ्न.

અયોધ્યામાં દશરથ નામે રાજા હતા. તેમને કૌશલ્યા, સુમિત્રા ને કૈકેયી એ ત્રણ રાણીઓ હતી. રાજાને કૌશલ્યાથી રામ, સુમિત્રાથી લક્ષ્મણ ને શત્રુઘ્ન, તથા કૈકેયીથી ભરત નામે પુત્રો થયા. તેમાં સૌથી મોટા રામચંદ્રજી હતા. તે ઉંચા ગુણવાળા હોવાથી સૌને પ્રાણથી પણ વહાલા લાગતા. રાજા દશરથ વૃદ્ધ થતાં તેમણે પાટવી પુત્ર રામચંદ્રજીને ગાદી પર બેસાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ સમાચાર શહેરમાં ફેલાતાં ઠેકાણે ઠેકાણે આનંદ થઈ રહ્યો. ભરત આ વખતે અયોધ્યામાં ન હતા. તેઓ શત્રુઘ્નને લઈ પોતાને મોસાળ ગયા હતા.

રાણી કૈકેયી પાસે મંથરા નામે નઠારા સ્વભાવવાળી દાસી હતી. રામને ગાદીએ બેસાડવાની વાત સાંભળી તેના મનમાં અદેખાઈ આવી. તે કૈકેયીને કહેવા લાગી, માતાજી, કાલે દશરથ રાજા રામને ગાદીએ બેસાડે છે. તમે કેમ કંઈ બોલતાં નથી?

રાણી કૈકેયીને મંથરા ભમાવે છે.

કૈકેયી—એમાં શું બોલવું છે! રામચંદ્રજી મને ભરત જેવા વહાલા છે, ને તે ગાદી પર બેસવાના છે, તેથી મને આનંદ થાય છે.

મંથરા—માજી, તમે ભલાં છો, તેથી તમારી પ્રીતિ ભરતના જેવીજ રામ પર હોય એમાં નવાઈ નથી, પણ આગળ તમને ખબર પડશે.

કૈકેયી—મંથરા, તું એવું બોલ મા; રામ બહુ ભલા છે, ને તે મારું વચન કદી ઉથાપશે નહિ.

મંથરા—માજી, એ વાત સાચી, પણ તેની મા કૌશલ્યાને તમે ક્યાં ઓળખતાં નથી?

આ બધી વાતચીતનું ફળ એ થયું, કે કૈકેયીના મનમાં કૌશલ્યા અને રામ પર સંદેહ પેદા થયો; તેથી તેણે હવે શું કરવું તે બાબત મંથરાની સલાહ માગી.

મંથરા—માજી, તમે મને કહેતાં હતાં, કે રાજાજી પાસે મારાં બે વરદાન લેણાં છે; તો આજેજ રાજા પાસે માગો, કે ભરતને ગાદી ને રામને ચૌદ વરસ વનવાસ આપે. માજી, તમને રાજા તેમ ન કરવા ઘણુંએ સમજાવે, તોપણ તમે તમારી હઠ છોડશો નહિ.

અણસમજુ કૈકેયીએ તેમ કર્યું. તેનું ફળ એ થયું, કે રામચંદ્રજી વનમાં જતાં સૌને ઘણો શોક થયો. રાજા દશરથે તેજ શોકમાં પોતાનો દેહ મૂક્યો. બધી પ્રજાએ કૈકેયીનો ધિક્કાર કર્યો. ભરતે તો રાજ ન કરતાં રામચંદ્રજી વનવાસ ભોગવી પાછા પધારે, ત્યાંસુધી તપ કરવાનો ઠરાવ કર્યો.

અણસમજુ—મૂર્ખ.	વનવાસ—વનમાં રહેવું તે.
ઉથાપશે—ફેરવશે.	વરદાન—માગેલું આપવું તે.
દેહ મૂક્યો—મરણ પામ્યો.	

પાઠ ૩૯. રમતા નટ.

મુકુંદ ને નવરંગે રવિવારે બપોરે જોસથી ઢોલ વાગતો સાંભળ્યો. કંઈ જોવાનું હશે એમ ધારી તેઓ ઉતાવળા ઉતાવળા ચાલ્યા. માણેકચોકમાં આવ્યા, તો ત્યાં માણસનું એક ટોળું એકઠું થએલું દેખાયું. ચોકની વચમાં વાંસ ઉભા કરી દસેક હાથની ઉંચાઈએ તેને એક મજબુત દોરડું બાંધેલું હતું. તે દોરડા પર એક છોડી કાંસાની થાળીમાં પગ રાખી હાથમાં વાંસ પકડી ચાલતી હતી. વળી નીચે બે ત્રણ માણસો ઢોલ તથા સરણાઈ વગાડતા વગાડતા ચાલતા હતા. તે જોઈ

પાઠ ૩૬. ગ્રીષ્મ ઋતુનો મેળો.

ષ્ + મ = ષ્મ. ગ્રીષ્મ. | શ્ + ય = શ્ય. શ્યામ.

(ત્રણ છોકરા આવે છે. એક આંબો બને છે, બીજો કોયલ બને છે અને ત્રીજો મોગરો થાય છે. કોયલ કાળાં અને મોગરો ધોળાં લુગડાં પહેરે છે. ત્રણે જણ એક હાથમાં આંબાનાં પાંદડાં, મોર, મરવા કે કેરી તથા ફૂલ રાખે છે, અને એક હારમાં ઉભા રહી બોલે છે.)

રોળા વૃત્ત.

ઈશ્વરનો મહિમાય, ગ્રીષ્મમાં લીધો નીરખી;
શીતળ ઝાડની છાંય, ફૂલ ફળ ઝૂલે હરખી. ૧.
આ આંબો[1] શોભાય, કોકિલા[2] ટહુકા કરતી;
ધરતી તપતી જાય, મોગરે[3] સુગંધ ભરતી. ૨.

(આંબો બહાર આવીને બોલે છે.)

તોટક વૃત્ત.

વનમાં તરુમાં હસતી રમતી,
દઈ મોરૈં વસંત ગઈ ભમતી;
પછી ગ્રીષ્મ થતાં બહુ કેરી ફળી,
લલચાય જનો લહી લીલી ભલી ૧.
અતિ તાપ પડે થઈ શાખ[5] ખરે,
રસદાર સુકેસરી રંગ ધરે;
જગનું ચિત્ત તે રસથી હરતી,
ખુબી કેરી[6] તણી દીલમાં ઠરતી. ૨.

---

૧ આંબો પોતાના ડીલ પર હાથ મૂકે છે. ૨ કોયલ અને ૩ મોગરો પોતપોતાને ઓળખાવે છે. ૪ આંબો મોર ને મરવા દેખાડે છે. ૫ આંબો શાખ તથા ૬ પાકી કેરી દેખાડે છે.

(કોયલ પ્રવેશ કરીને બોલે છે.)

દોધક છંદ.

ગ્રીષ્મ જુઓ ઉકળાટ ધરે છે, પંખી વને વન ઊડી ફરે છે;
આમ્રતરુ પર વાસ કરૂં છું, હું ટહુકે જન ચિત્ત હરૂં છું. ૧.
શ્યામ[૧] શરીર વડે પરખાઉં, કોમળ કંઠ[૨] વડે વખણાઉં;
સંગીતના સૂર હું સમજાવું, વાડી મનોહર ખૂબ ગજાવું. ૨.

(મોગરો બહાર આવીને બોલે છે.)

નારાચ છંદ.

જુઓ રૂપેરી બાગ આ, દીપે મધુર[૩] મોગરે;
ફળી ફૂલેલ વેલમાં, સુગંધ અંગમાં ભરે.
અનેક પાંખડી પ્રસારી, ઝારીરૂપ હું બન્યો;
પ્રફુલ્લ બાળ ગ્રીષ્મનો, સહુ જને મને ગણ્યો. ૧.

(ત્રણે હારમાં આવી જાય છે ને ગાય છે.)

ઇંદ્રવજ્રા.

આંબો—કેરી ભરેલી રસથીજ સારી,
કોયલ—કોકિલ કંઠે વખણાય ભારી;
મોગરો—મીઠી સુગંધી બટ મોગરાની,
સર્વે—રૂડી રસીલી ઋતુ[૪] ગ્રીષ્મ જાણી. ૧.

આમ્ર—કેરી.	પ્રસારી—ફેલાવી.
ગ્રીષ્મ—ઉનાળો.	સુકેસરી—સારા કેસરીઆ રંગની.
નીરખી—જોઈ.	
પરખાઉં—જણાઈ આવું.	સૂર—અવાજ.
પ્રફુલ્લ—ખીલેલો.	સંગીત—ગાયન.

૧ કોયલ પોતાનો પોશાક દેખાડે છે. ૨ કોયલ કંઠ ઉપર હાથ મૂકી બતાવે છે. ૩ મોગરો સફેદ વસ્ત્ર અને ફૂલ બતાવે છે. ૪ ત્રણે જણ ફૂલ વગેરે ફેંકી ઋતુને વધાવે છે.

પાઠ ૩૭. બોલતો લાકડાનો કકડો.

જંગલી લોકોમાં લખવા વાંચવાની વિદ્યા કેવી નવાઈ ઉપજાવે છે, તે નીચેની વાત પરથી જણાશે.

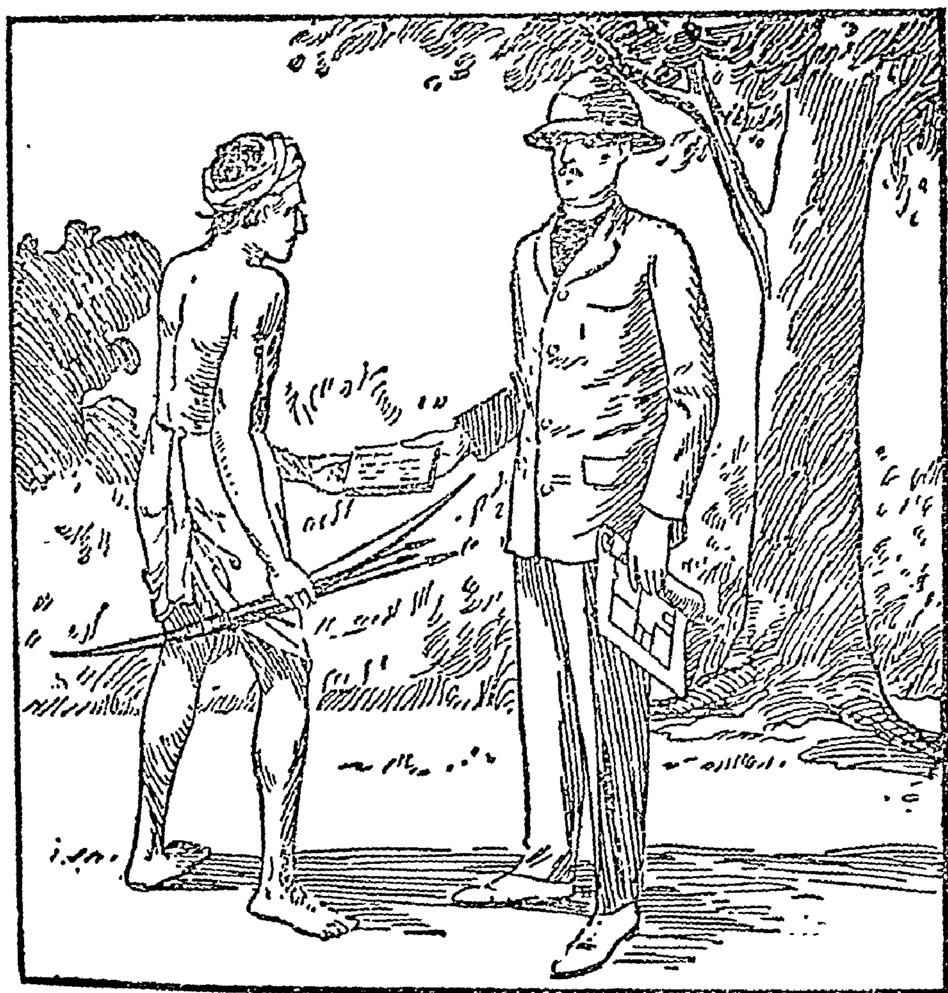
એક વખત એક સાહેબ પોતાની મડમ સાથે જંગલમાં જઈ ચઢ્યા. જંગલના લોકોએ તેમની સારી ચાકરી કરી, અને તેમને ત્યાંજ રહેવા કહ્યું. સાહેબ પાદરી હતા. તેમને આ લોકોને બોધ કરવાનું ઠીક લાગ્યું; એટલે તે ત્યાં રહ્યા, અને એક મોટું ગામ વસાવ્યું.

એ જંગલ વસ્તીથી ઘણે દૂર હતું. તેમાં ઘણી જાતનાં મોટાં મોટાં ઝાડો ઊગતાં હતાં; તે ઘર બાંધવાના કામમાં આવતાં. કોઈ કોઈ વાર ઇમારતી લાકડાં લઈ એ જંગલના લોકો આઘેના કોઈ મોટા ગામમાં જતા, ને ત્યાં વેચી આવતા. એ સિવાય તેઓ બીજા લોકોના સંબંધમાં બીલકુલ આવતા નહિ. આથી તેઓ અભણ રહ્યા હતા.

એક વખતે પેલા સાહેબે તે જંગલમાં એક દેવળ બાંધવાનો વિચાર કર્યો. તે બાંધકામમાં કુશળ હતા. તેમણે તે કામ શરૂ કર્યું. એક દિવસ સાહેબ સવારમાં ઘેરથી ચા પી તે જગાએ આવ્યા, અને કામ શરૂ કરે છે, એટલામાં તેમને કાટખુણાની જરૂર પડી. તેમણે કોયલા વડે એક લાકડાના કકડા પર લખ્યું, કે જલદી કાટખુણો મોકલાવો. પછી તેમણે તે કકડો મજુરને આપી કહ્યું, કે ઘેર જઈ તું આ મડમને બતાવ, ને તે જે આપે તે લઈ તરત પાછો આવ.

મજુર—હું ઘેર જઈ મડમને શું કહું?

સાહેબ—તારે કંઈ કહેવું નહિ પડે. જે કહેવાનું છે તે આ કકડો કહેશે. આશ્ચર્ય પામી મજુર બોલ્યો, સાહેબ, કકડો તે કંઈ બોલે ?

સાહેબ મજુરને લાકડાનો કકડો આપે છે.

સાહેબ—તું વખત ન લગાડ, જલદી જા.

મજુર ઘેર ગયો ને મડમને તે લાકડાનો કકડો આપ્યો. અક્ષરો જોતાં મડમ ઘરમાં ગઈ, ને ઓજારોની પેટીમાંથી કાટખુણો લઈ તેણે મજુરને આપ્યો.

મજુર—સાહેબે આ મંગાવ્યું, તે તમે કેમ જાણ્યું ?

મડમ—તેં હમણાંજ મને લાકડાનો કકડો દેખાડ્યો ને ?

મજુર ઘણુંજ આશ્ચર્ય પામી બોલ્યો, હા, મેં તે દેખાડ્યો ખરો, પણ તેણે તમને શું કહ્યું, તે મેં તો કંઈ સાંભળ્યું નહિ.

મડમ હસીને બોલી, હશે તેં ન સાંભળ્યું, પણ મેં સાંભળ્યું છે. હવે તું આ ઓજાર લઈ જલદી પાછો જા.

અચરજ પામેલો તે અભણ ભીલ મજુર એક હાથમાં કાટખુણો ને બીજા હાથમાં પેલો લાકડાનો કકડો લઈ ચાલતો થયો. સાહેબ કને જઈ તેમને કાટખુણો આપ્યો, અને પછી એક ઠેકાણે બેસી મોટેથી પોકારવા લાગ્યો, અહો! શું આ સાહેબ લોકનું ડહાપણ? તે લાકડાના કકડાને પણ બોલાવે ખરા!

કાટખુણો—બાંધકામમાં ઉપયોગી લાકડાનું એક ઓજાર.
કુશળ—હોશિયાર.
પાદરી—ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર.
મડમ—ગોરા લોકની સ્ત્રી.

ત્રીજી ચોપડી-ભાગ ૨.

પાઠ ૩૮. હુંકી મુસાફરી અને તેમાં જોએલી જગાનો માટીનો નમુનો કરવા વિષે.

હ્ + લ. = હ્લ. પ્રહ્લાદ. | સ્ + ખ = સ્ખ. કસ્ખો.

ધરમપુરમાં પ્રહ્લાદ કરીને એક ભાટ રહેતો હતો. અગાઉના વખતમાં થઈ ગએલા મોટા પુરુષોનાં માટીનાં પુતળાં તે બનાવતો, અને તેઓની બહાદુરીનાં કામ ગામોગામ ફરી લોકોને સંભળાવતો. એ રીતે તે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો. તેને મોતી નામે એક દીકરો હતો. તે તેની જોડે ફરતો, અને પુતળાં બનાવવામાં મદદ કરતો. તેઓ ફરતા ફરતા પારડી આવ્યા.

એક દહાડો તેઓ પારડીથી વલસાડ જવા નીકળ્યા. રસ્તે ચાલતાં તેમણે પાર નદી ઓળંગી. તેનું વહેણ પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફનું હતું. આગળ ચાલતાં એક ડુંગર આવ્યો. મોતીના પૂછવાથી તેના બાપે કહ્યું, કે એ પારનેરાનો ડુંગર છે. અગાઉ તેના પર કિલ્લો હતો, પણ કેટલાંક વરસ થયાં તે તોડી પાડવામાં આવ્યો છે. તેનાં ખંડેર હજી જોવામાં આવે છે. એ ડુંગરની ટોચ ઉપર સપાટ મેદાન છે, તેને એક છેડે દહેરૂં છે. એ સાંભળી મોતીને ડુંગર પર ચઢી તે જોવાનું મન થયું તેથી તેઓ ડુંગર પર ચઢ્યા. શિખર પર જતાં એક ઠેકાણે તેમને ચઢવાનું મુશ્કેલ જણાયું; કારણ કે ત્યાં ચઢાવ સીધો હતો. ત્યાં જઈ તેમણે દહેરૂં, જુના કુંડો, કિલ્લાની ભાંગેલી દીવાલો, બુરજો વગેરે જોયું.

પછી આસપાસ જોવા લાગ્યા, તો પશ્ચિમ તરફ મેદાનમાં કેટલાંક ગામો ને તેની પેલી મેર દરીઓ જોયો. વાયવ્ય

ખુણામાં વલસાડ કસ્બો દેખાયા કરતો હતો. તેની નજીકમાં ઔરંગા નદીનો રૂપેરી વાંકોચુંકો પ્રવાહ જણાતો હતો. દક્ષિણે પારડી કસ્બો અને પૂર્વમાં ભુતસર ગામ દેખાતું હતું. તેઓની વચ્ચે કેટલાંક નાનાં ગામો, તળાવો, ઝાડોની હારો ને ઘણાં ખેતરો હતાં. તળેટી આગળ મેદાનમાં ઢોરો માથું નીચું ઘાલીને ચરતાં હતાં. એક તરફ ભગવાડા ને પારડીની ડુંગરીઓ અને તેની વચ્ચેની ખીણો જણાતી હતી. પશ્ચિમમાં આગગાડીના રસ્તાની બંને બાજુનાં ઝાડોની હાર લીલી ભીંતના જેવી દેખાતી, અને ગાડાં જવાનો રસ્તો પગથી જેટલો નાનો જણાતો હતો. તે બધો દેખાવ બહુ રમણીય હતો.

સાંજ પડવા આવી તેથી તેઓ સપાટાબંધ નીચે ઉતર્યા. અને વલસાડ ન જતાં પાછા પારડી ગયા. ત્યાં જઈ તેમણે માટી પલાળી ને તૈયાર કીધી, અને ડુંગર પર જે જે જોયું હતું, તેનો નમુના રૂપ નકશો કરવા લાગ્યા. તેમણે એકેક પાટીઉં લઈ તે પર પાતળી માટી ચોપડી. પછી લાકડાનો ચપ્પુ લઈ નદીઓ, તળાવો, રસ્તાઓ વગેરેની આકૃતિ પાડી. માટીના નાના મોટા ગોળા લઈ ડુંગરા, ડુંગરી વગેરેના ઘાટ કર્યા, ને જ્યાં ગોઠવવા ઘટે ત્યાં ગોઠવ્યા. બાપ ઘાટ કરતો જાય, તે જોઈ જોઈને દીકરો કરે. એ પ્રમાણે તેમણે તે ડુંગર અને તેની આજુબાજુની જગાનો સારો નમુનો બનાવ્યો.

આકૃતિ—આકાર.
ખંડેર—ભાંગેલી ઇમારત.
બુરજ—કિલ્લાનો ઉંચો ગોળ ચણેલો ભાગ.
રમણીય—સુંદર.
વહેણ—પાણીનું વહેવું તે.

પાઠ ૩૯. ડુંગર અને મેદાન.

સ્ + થ = સ્થ. દેવસ્થાન.

આપણા ગુજરાતમાં મેદાન ઘણાં છે. ડુંગર તો કોઈ કોઈ ઠેકાણેજ છે. મોટો ડુંગર અથવા પર્વત તો છેક ગુજરાતની ઉત્તરે છે, તેને આબુ કહે છે. કાઠિયાવાડમાં શેત્રુંજો અને ગીરનાર તથા પંચમહાલમાં પાવાગઢ છે, તે આબુથી નાના છે. જમીન વધીને ઉંચી થઈ હોય, તેને ટેકરો કહે છે. ઉંચા ટેકરાને ડુંગરી કહે છે. મોટી ડુંગરીને ડુંગર, ને ઉંચા ને ઘણે સુધી વધેલા ડુંગરને પર્વત કહે છે. ડુંગરના મૂળ આગળની જગા તે તળેટી કહેવાય છે. નજીકમાં આવેલા બે ડુંગર વચ્ચેની નીચી જમીનને ખીણ કહે છે.

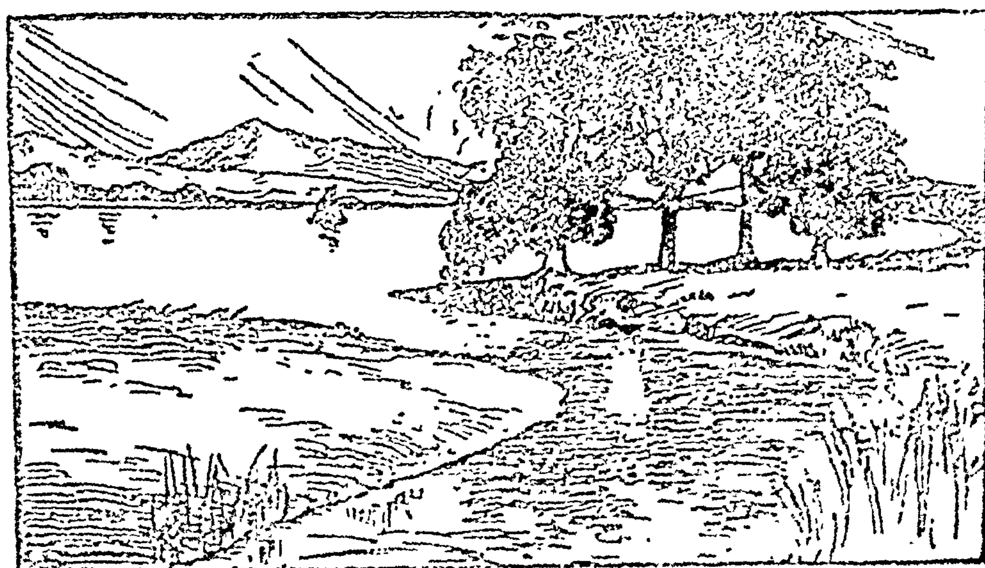
કોઈ ડુંગર બોડા અને કોઈ ઝાડપાનવાળા હોય છે. બોડા ડુંગરની ટોચ પવન, પાણી અને વરસાદના તોફાનને લીધે ફાટે

ડુંગર અને મેદાન.

છે, તેથી મોટી ભેખડો પડે છે. તે ભેખડો કેટલેક વરસે તૂટીને નહિ જેવી થઈ જાય છે. તેના ટુકડાની માટી થાય છે. તે વરસાદના

પાણીનાં ટીપાં બોલ્યાં, વીજળી બેન, તમે અમને નકામાં ગણો છો, પણ પૃથ્વી પર અમે કેવાં મોટાં કામ કરીએ છીએ, તે સાંભળો. આકાશમાં વાદળાં દેખાય છે, તેમાંથી અમારો જન્મ થાય છે. ત્યાંથી જમીન, ડુંગર અને મેદાનોમાં ઉતરી આવીએ, ત્યારે અમને વરસાદ કહે છે. વરસાદ પડે છે, કે તેનું થોડું પાણી જમીનમાં પચી જાય છે. કુવા ખોદી લોકો પાણી કાઢે છે, તે એજ પાણી છે. બાકીનું પાણી વહી જાય છે, તેના વહેળા ચાલે છે. વધારે વરસાદ પડે, ત્યારે હજારો વહેળા ચાલે છે. તે બધા ભેગા થઈ એક મોટો વહેળો બને છે. એવા ઘણા વહેળા એકઠા થઈ મોટો પ્રવાહ ચાલે છે. તેને નદી કહે છે. કેટલીક નદી નાની ને કેટલીક મોટી હોય છે. નદીઓ નિચાણ તરફ વહી સમુદ્રને મળે છે. અમારી શક્તિ જોવી હોય, તો કોઈ નદીના ધોધ પાસે જઈ

નદીનો દેખાવ.

જુઓ. કઠણ ખડકોને અમે કોતરી કાઢીએ છીએ, અને મોટા પત્થરોને તોડી નાખીએ છીએ. પોચી જમીનના તો ભુકેભુકા

ઉડાવી દઈએ છીએ. અમારા પ્રવાહમાં મોટાં ઝાડો કે જે કંઈ આવે, તેને સપાટામાં ઘસડી જઈએ છીએ. અને, જમીનમાંથી પુષ્કળ માટી કોતરી લઈ જઈને સમુદ્રમાં નદીના મુખ આગળ ઠાલવીએ છીએ, ને ત્યાં બેટ બનાવીએ છીએ. એવા બેટ પર ખેતી પણ થાય છે.

વરસાદનું બધું પાણી નદી વાટે સમુદ્રમાં જતું નથી. કેટલુંક પાણી જમીનમાં મોટા ઊંડા ખાડા હોય, તેમાં ભરાઈ રહે છે. એવા પાણીના મોટા ખાડા સરોવર કહેવાય છે. કોઈ વાર ડુંગરમાંથી નદી વહેતી હોય, તેના માર્ગમાં ભેખડો તૂટી પડવાથી ત્યાં સરોવર બની જાય છે. કોઈ સરોવરનું પાણી મીઠું, અને કોઈનું ખારૂં હોય છે. જે સરોવરનું પાણી બહાર નદીમાં વહી જાય છે, તે મીઠું હોય છે. ગુજરાતની ઉત્તરે મીઠા પાણીનું સરોવર એકજ છે, તેને નખી તળાવ કહે છે. તે આબુના પહાડ પર છે. જે સરોવરનું પાણી બહાર જતું નથી, તે ઘણું કરીને ખારૂં હોય છે. ધોળકા તાલુકાની પશ્ચિમે નળ નામે એક ખારા પાણીનું સરોવર છે. દરીઆના તળીઆનો કેટલોક ભાગ ઉંચો થઈ જવાથી એ બન્યું છે. પાણીના નાના ખાડાને તળાવ કહે છે. તળાવમાં પાણી થોડું પણ મીઠું હોય છે. તળાવ કરતાં સરોવર મોટું હોય છે. સરોવર કે તળાવનું મીઠું પાણી ખેતીના કામમાં આવે છે. તે માણસ અને ઢોરના પીવામાં પણ વપરાય છે.

એટલું કહી તે ટીપાં બોલતાં બંધ થયાં. પેલી વીજળી તેમની હકીકત સાંભળી રાજી થઈ, ને ચમકારા કરતી કરતી ચાલી ગઈ.

છપ્પો.

સુંદર સરિતા જુઓ, ભરેલી નિર્મળ નીરે,
નાનાં મોટાં તરુ, ઊગેલાં તેને તીરે;
રંગીત ચિત્રવિચિત્ર, માછલાં ગમ્મત કરતાં,
લીલું લીલું ઘાસ, પશુ કિનારે ચરતાં;
સુંદર શોભા સૌ નગરની, નદીથી નિશ્ચય જાણીએ,
નાવણ, ધોવણ, જળપાનનું, મોટું સુખ પિછાણીએ.

ચમકારા—ઝળકારા.
ચિત્રવિચિત્ર—જાતજાતનાં.
ધોધ—ઉંચેથી નીચે પડતું પાણી.
નીર—પાણી.
પચી જાય છે—નીચે ઉતરી જાય છે.
ફરફર—બારીક ટીપાં; બુંદ.
શક્તિ—બળ.
સરિતા—નદી.

પાઠ ૪૧. દરીઓ અને મહાસાગર.

પીરમોહંમદ નામનો એક ખલાસી આગબોટ પર નોકર હતો. તે દૂર દેશ ગયો હતો; તેને ઘેર પાછા આવવાનો વખત થયો હતો. શાહમોહંમદ નામનો તેનો છોકરો તેને લેવાને એક દહાડો દરીઆ પર ગયો. દરીઆમાં માછલી જોઈ શાહમોહંમદે થોડા મમરા પાણીમાં નાખ્યા. તે ખાવા માછલી પાણી ઉપર આવી. શાહમોહંમદે તેને પૂછ્યું, દરીઓ કેવડો મોટો ને ઉંડો છે, તે તું મને કહીશ?

માછલી—હા, દરીઆની કેટલીક વાત હું તમને કહું તે સાંભળો. દરીઓ કે સમુદ્ર ખારા પાણીનો બહોળો જથો છે. પૃથ્વી પર જેટલું પાણી છે, તેનો મોટો ભાગ દરીઆમાં રહેલો

છે. મોટા ઉંચા પર્વતો એમાં ડૂબી જાય, એટલો તે ઉંડો છે. મોટો સમુદ્ર મહાસાગર કહેવાય. નદીઓ જમીન પરનો ખાર ખેંચી લાવી દરીઆમાં એકઠો કરે છે, તેથી તેનું પાણી ખારૂં છે.

શાહમોહંમદ અને માછલી.

શાહમોહંમદ—નદીનું પાણી તો મીઠું હોય છે.

માછલી—નદીના પાણીમાં ખાર બહુ ઓછો હોય છે, તેથી તે ખારૂં લાગતું નથી. વળી તે પાણી સમુદ્રમાં વહી જાય છે, તેથી નદીને તળીએ ખાર પડી રહેતો નથી. સમુદ્રમાં નદીનું પાણી આવ્યા પછી સુરજના તાપે તે વરાળ થઈ ઊડી જાય છે, ને તેમાંનો ખાર નીચે પડ્યો રહે છે. લાખો વરસ થયાં એવી રીતે દરીઆને તળીએ ખાર એકઠો થયા કરે છે, તેથી દરીઆનું પાણી ખારૂં છે. દરીઆના પાણીમાં ઘણી જાતનાં જનાવર રહે છે. નીચે ઝીણી રેતી ને કાદવ હોય છે. ભરતીઓટથી અને પવનથી તેમાં મોજાં બને છે. કોઈ કોઈ વાર પવનના તોફાનને લીધે એ મોજાં મોટાં ઘર જેવડાં ઉંચાં થાય છે. તે અમને ઘણે દૂર ખેંચી જઈ ખડક જોડે પછાડે છે. અમને તેની બહુ બીક લાગે છે.

શાહમોહંમદ—સમુદ્રનું પાણી કોઈ વાર રાતું, ભુરૂં ને પીળું કેમ દેખાય છે?

માછલી—પાણીને તો કશો રંગ નથી, પણ દરીઆના પાણીમાં જુદા જુદા રંગની માટી અને વનસ્પતિ તણાઈ આવે છે, તેને લીધે તે જુદા જુદા રંગનું દેખાય છે. એ પાણી પર આકાશની છાયા પડે છે, તેથી પણ તેનો રંગ ભુરો હોય છે.

શાહમોહંમદ—દરીઆમાં રેતી ક્યાંથી આવતી હશે?

માછલી—દરીઆનાં મોજાં કિનારા પર અથડાય છે, ને તેમાંથી નાના મોટા પથરા છુટા પાડે છે. એ પથરા ઉપર રાતદહાડો મોજાં પછડાય છે, તેથી તેના ગોળ ને સુંવાળા કાંકરા બને છે. એવા કાંકરા પણ મોજાં વડે એક બીજા જોડે ઘસાઈ ઘણે દહાડે તેની ઝીણી રેતી બને છે. જુઓ, પેલું કેવડું મોટું મોજું આવે છે! તે કેટલી બધી નાની મોટી માછલીઓ તાણી લાવે છે! મને એની બીક લાગે છે, માટે મને અહીંથી નાસી જવાની રજા આપો. એમ કહી તે ઉંડા પાણીમાં જતી રહી. કાંઠા પર કોડીઓ, છીપો અને ગોળ ચકચકતા કાંકરા હતા, તેમાંના થોડાક શાહમોહંમદ વીણવા લાગ્યો. એટલામાં તેના બાપની બોટ આવતી જણાઈ. બાપ દીકરો મળ્યા, અને ઘેર ગયા. બાપે મોટી છીપો, શંખ, કોડા અને બીજી કેટલીક નવાઈની ચીજો આણી હતી. તે જોઈ શાહમોહંમદ બહુ ખૂશ થયો. તે બોલ્યો, બાપા, તમારી પેઠે ખલાસીનો ધંધો કરવો મને ઘણો ગમે છે.

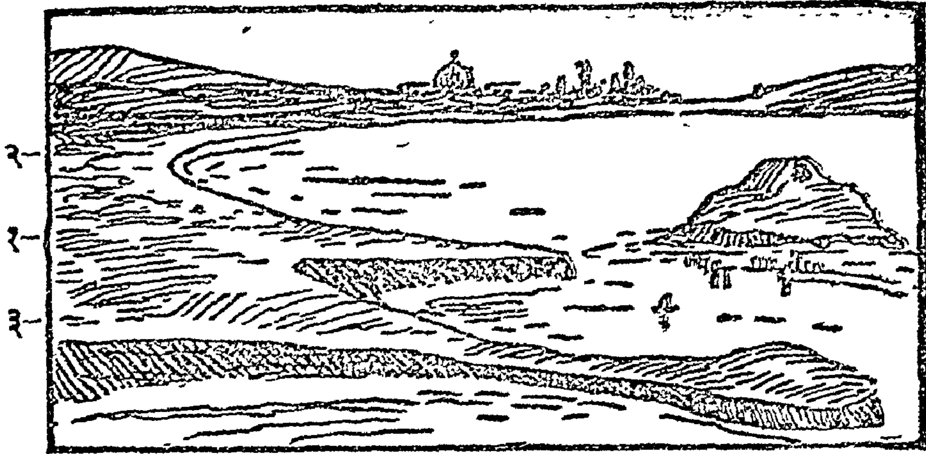
ખલાસી—વહાણ હંકારવાનો ધંધો કરનાર.

છાયા—પડછાયો.

બહોળો—ઘણો મોટો.

ભરતીઓટ—નદી, ખાડી, કે દરીઆમાં પાણીનું ચઢવું ને ઉતરી જવું તે.

પાઠ ૪૨. દરીઆકિનારો.

૧ ભૂશિર. ૨ ઉપસાગર. ૩ બેટ.

લ્ + પ = લ્પ. દ્વીપકલ્પ.

એક વાર ઉનાળામાં સાકરલાલ શેઠ હજીરે હવાફેર કરવા ગયા હતા. કનુ નામે તેમનો દીકરો પણ જોડે હતો. મછવામાં બેસી દરીઆમાં ફરવા જવાની તેમની મરજી થઈ, તેથી ગામમાંથી એક હોશિયાર ખલાસીને બોલાવી લાવવા માણસ મોકલ્યો. જીવણ નામે ખલાસીને તે લઈ આવ્યો, અને શેઠને કહ્યું, સાહેબ, આ માણસ નાનપણથી ખલાસીનો ધંધો કરે છે, તેથી એ ધંધામાં ઘણો હોશિયાર છે. એણે ઘણા દેશ જોયા છે. ભૂગોળનું એને સારૂં જ્ઞાન છે, તેથી ગામના લોકો એને જીવણ ટંડેલ કહે છે.

કનુ—જીવણ ટંડેલ, તમે ઘણા સમુદ્રકિનારા જોયા છે, તો તે વિષે થોડી માહીતી મને આપશો? ભૂગોળવિદ્યાની ચોપડી વાંચવાથી મને પુરતી સમજ પડતી નથી.

ટંડેલ—સાંભળો, મારા નાના શેઠ. દરીઆકાંઠાની જમીન પાણી તરફ ઢાળ પડતી હોય છે. કાંઠા પર કોઈ ઠેકાણે ઝીણી રેતી, મગીઆ કાંકરી અને ચીકણો કાદવ ઠરેલો હોય છે.

મોટી રેતી કાંઠા તરફ અને ઝીણી રેતી પાણી તરફ પડેલી જોવામાં આવે છે. ભરતીનું પાણી ફરી જવાથી કાંઠા પર નિશાની પડી રહે છે, તેથી સુકી અને ભીની રેતી જુદી દેખાય છે. નાનાં મોટાં મોજાં કિનારા પર અથડાય છે, તેથી મોટી ભેખડો તૂટી પડે છે. પોચી જમીન પહેલી તૂટી પડે છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે પોચી જમીન પરનાં શહેર અને ગામો દરીઆમાં ખેંચાઈ જાય છે. જે કિનારો ખડકવાળો હોય, ત્યાં ઓછું નુકસાન થાય; તો-પણ તે ધીમે ધીમે કોતરાતો જાય છે. કોઈ ઠેકાણે વચ્ચે કઠણ ને આજુબાજુએ પોચી જમીન હોય છે. ત્યાં પોચી જમીન કોતરાઈ જઈ વચ્ચેની કઠણ જમીન સાંકડી અણીદાર લાંબી પટી જેવી રહી જાય છે, તેની ત્રણ બાજુએ પાણી ફરી વળે છે. જમીનની એવી લાંબી અણીને ભૂશિર કહે છે. એથી ઉલટું કોઈ ઠેકાણે સમુદ્રનો કાંઠો લાંબો થઈ જમીનમાં ધૂસે છે, તે અખાત કહેવાય છે. અખાત બહુ પહોળો થઈ જમીન તરફ ઘણો વધી જાય, તેને ઉપસાગર કહે છે.

કોઈ ઠેકાણે ડુંગર અથવા કઠણ ખડકની આસપાસ પોચી જમીન હોય છે. તે સમુદ્રનાં મોજાંથી ધોવાઈ જાય છે, તેથી તે ડુંગર અથવા ખડકની ચારે બાજુએ પાણી ફરી વળે છે. એને બેટ કહે છે. જે બેટો થોડી મુદતથી થયા હોય, અને જેના પર પુષ્કળ રેતી હોય, તેના પર ખેતી થતી નથી. જે બેટ પર કાંપ બાઝે છે, તે પર ખેતી સારી થાય છે. કોઈ ઠેકાણે જમીનનો મોટો ભાગ સમુદ્રની અંદર વધી જાય છે. તેની ત્રણ બાજુએ અથવા તેથી પણ વધારે ભાગમાં પાણી ફરી વળેલું હોય છે. એવા ભાગને દ્વીપકલ્પ કહે છે. કોઈ ઠેકાણે મોજાંથી કાદવ-

કચરો એકઠો થાય છે, તેથી જમીન વધતી જાય છે. કોઈ ઠેકાણે મોજાં જોરથી અથડાય છે, તેથી જમીન તૂટી પડે છે. એવી ક્રિયા સમુદ્રકિનારે હંમેશાં ચાલ્યા કરે છે; તેથી કોઈ ઠેકાણે જમીન આગળ વધી આવે છે, અને કોઈ જગાએ ખાંચા પડે છે. એથી સમુદ્રકિનારો વાંકોચુંકો બને છે.

કોઈ ઠેકાણે પાણીનો સાંકડો નાનો ભાગ પાણીના બે મોટા ભાગને જોડે છે, તે સામુદ્રધુની કહેવાય છે. તે ઘણી પહોળી હોય, તો ખાડી કહેવાય.

કાંપ—પાણીમાં ઘસડાઈ આવેલો કાદવકચરો.
ક્રિયા—કામ.
ટંડેલ—વહાણ ચલાવનારો મુખ્ય ખલાસી; સારંગ.
ભૂગોળવિદ્યા—પૃથ્વીના ગોળા વિષેની વિદ્યા.
હજીરો—તાપી નદીના મુખ આગળ એ જગા છે.

પાઠ ૪૨. ગામડાના કારીગરો.

એક દહાડો નારણદાસ શેઠ સુરતથી સરભોણ ગયા, ને ત્યાં એક દેશાઈને ઘેર ઉતર્યા. એ દેશાઈનું નામ ભીમભાઈ હતું.

જમતાં જમતાં તેઓ ગામડાના ધંધા વિષે વાત કરવા લાગ્યા. નારણદાસ શેઠે કહ્યું, કે ગામડાના લોકો પોતાનો ધંધો કેવી રીતે કરતા હશે, તે હું જોવા ઇચ્છું છું. ભીમભાઈએ કહ્યું, કે આપણે જમીને જરા આરામ લઈ ગામમાં ફરવા જઈશું, ત્યારે હું તમને વસવાયાંનું કામ નજરે બતાવીશ.

બપોરના ત્રણેક વાગે તેઓ બંને ચાલ્યા, તો રસ્તામાં એક સુથારનું ઘર આવ્યું. તેમાં સુથાર ને તેના બે દીકરા કામ કરતા

મોટી રેતી કાંઠા તરફ અને ઝીણી રેતી પાણી તરફ પડેલી જોવામાં આવે છે. ભરતીનું પાણી ફરી જવાથી કાંઠા પર નિશાની પડી રહે છે, તેથી સુકી અને ભીની રેતી જુદી દેખાય છે. નાનાં મોટાં મોજાં કિનારા પર અથડાય છે, તેથી મોટી ભેખડો તૂટી પડે છે. પોચી જમીન પહેલી તૂટી પડે છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે પોચી જમીન પરનાં શહેર અને ગામો દરીઆમાં ખેંચાઈ જાય છે. જે કિનારો ખડકવાળો હોય, ત્યાં ઓછું નુકસાન થાય; તોપણ તે ધીમે ધીમે કોતરાતો જાય છે. કોઈ ઠેકાણે વચ્ચે કઠણ ને આજુબાજુએ પોચી જમીન હોય છે. ત્યાં પોચી જમીન કોતરાઈ જઈ વચ્ચેની કઠણ જમીન સાંકડી અણીદાર લાંબી પટી જેવી રહી જાય છે, તેની ત્રણ બાજુએ પાણી ફરી વળે છે. જમીનની એવી લાંબી અણીને ભૂશિર કહે છે. એથી ઉલટું કોઈ ઠેકાણે સમુદ્રનો કાંઠો લાંબો થઈ જમીનમાં ધૂસે છે, તે અખાત કહેવાય છે. અખાત બહુ પહોળો થઈ જમીન તરફ ઘણો વધી જાય, તેને ઉપસાગર કહે છે.

કોઈ ઠેકાણે ડુંગર અથવા કઠણ ખડકની આસપાસ પોચી જમીન હોય છે. તે સમુદ્રનાં મોજાંથી ધોવાઈ જાય છે, તેથી તે ડુંગર અથવા ખડકની ચારે બાજુએ પાણી ફરી વળે છે. એને બેટ કહે છે. જે બેટો થોડી મુદ્દતથી થયા હોય, અને જેના પર પુષ્કળ રેતી હોય, તેના પર ખેતી થતી નથી. જે બેટ પર કાંપ બાઝે છે, તે પર ખેતી સારી થાય છે. કોઈ ઠેકાણે જમીનનો મોટો ભાગ સમુદ્રની અંદર વધી જાય છે. તેની ત્રણ બાજુએ અથવા તેથી પણ વધારે ભાગમાં પાણી ફરી વળેલું હોય છે. એવા ભાગને દ્વીપકલ્પ કહે છે. કોઈ ઠેકાણે મોજાંથી કાદવ-

કચરો એકઠો થાય છે, તેથી જમીન વધતી જાય છે. કોઈ ઠેકાણે મોજાં જોરથી અથડાય છે, તેથી જમીન તૂટી પડે છે. એવી ક્રિયા સમુદ્રકિનારે હંમેશાં ચાલ્યા કરે છે; તેથી કોઈ ઠેકાણે જમીન આગળ વધી આવે છે, અને કોઈ જગાએ ખાંચા પડે છે. એથી સમુદ્રકિનારો વાંકોચુંકો બને છે.

કોઈ ઠેકાણે પાણીનો સાંકડો નાનો ભાગ પાણીના બે મોટા ભાગને જોડે છે, તે સામુદ્રધુની કહેવાય છે. તે ઘણી પહોળી હોય, તો ખાડી કહેવાય.

કાંપ—પાણીમાં ઘસડાઈ આવેલો કાદવકચરો.
ક્રિયા—કામ.
ટંડેલ—વહાણ ચલાવનારો મુખ્ય ખલાસી; સારંગ.
ભૂગોળવિદ્યા—પૃથ્વીના ગોળા વિષેની વિદ્યા.
હજીરો—તાપી નદીના મુખ આગળ એ જગા છે.

પાઠ ૪૩. ગામડાના કારીગરો.

એક દહાડો નારણદાસ શેઠ સુરતથી સરભોણ ગયા, ને ત્યાં એક દેશાઈને ઘેર ઉતર્યા. એ દેશાઈનું નામ ભીમભાઈ હતું.

જમતાં જમતાં તેઓ ગામડાના ધંધા વિષે વાત કરવા લાગ્યા. નારણદાસ શેઠે કહ્યું, કે ગામડાના લોકો પોતાનો ધંધો કેવી રીતે કરતા હશે, તે હું જોવા ઇચ્છું છું. ભીમભાઈએ કહ્યું, કે આપણે જમીને જરા આરામ લઈ ગામમાં ફરવા જઈશું, ત્યારે હું તમને વસવાયાંનું કામ નજરે બતાવીશ.

બપોરના ત્રણેક વાગે તેઓ બંને ચાલ્યા, તો રસ્તામાં એક સુથારનું ઘર આવ્યું. તેમાં સુથાર ને તેના બે દીકરા કામ કરતા

હતા. તેમને જોઈ ભીમભાઈએ કહ્યું, જુઓ, શેઠ, આ સુથાર ગાડાના આરા બનાવે છે, અને તેના બે દીકરા ખેડુત માટે હળ તૈયાર કરે છે. જુઓ, આ લાકડું કેવું મજબુત છે! પેલો છોકરો વાંસલો ઘણા જોરથી મારે છે, તોપણ તેમાંથી છોડું સરખું પણ

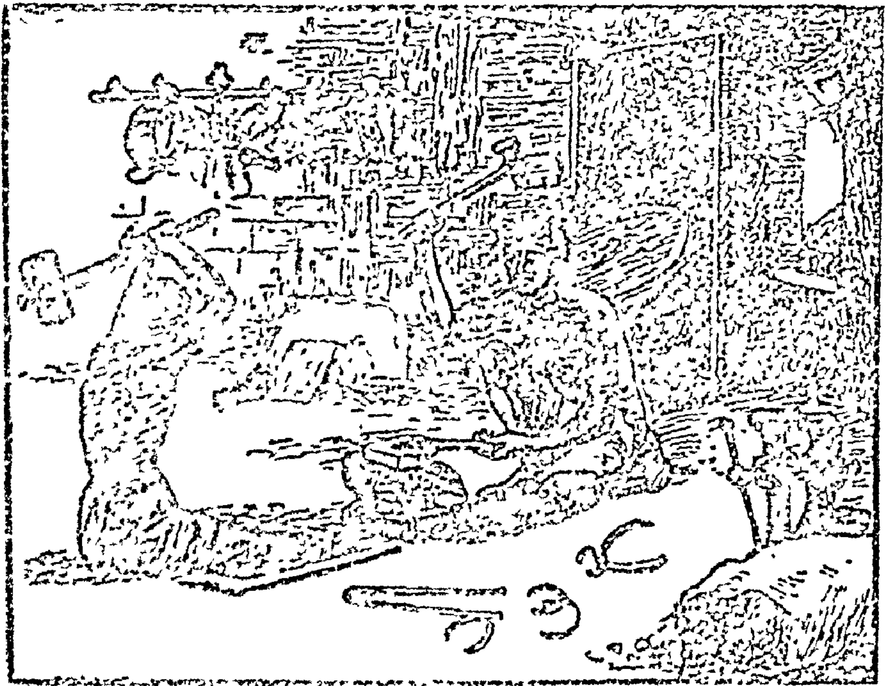

સુથારનું ઘર.

પડતું નથી. ગાડા તથા હળ માટે ઘણું કરીને બાવળનું લાકડું વપરાય છે; કેમકે તે ઘણું ચીકણું ને ટકાઉ હોય છે. ત્યાંથી તેઓ આગળ ચાલ્યા, તો રસ્તામાં એક લુહારની દુકાન આવી. તેમાં એક મોટી ધમણ જોસબંધ ચાલતી હતી. ભઠ્ઠીમાંથી તણખા ચોપાસ ઊડતા હતા. લુહાર લોઢાના રાતાચોળ કકડાની સાંકળ બનાવતો હતો.

તેઓ બહાર નીકળ્યા, અને જરા આગળ ચાલ્યા, તો ચોકમાં કેટલાંક છાણાં ગોળાકારમાં સળગાવેલાં દીઠાં. તેઓ ત્યાં ઊભા, એટલામાં પેલા લુહારે આવી તેમાંથી લોઢાની ધગધગતી વાટો

કાઢી, ને પાસે પડેલાં પૈડાંની આસપાસ મૂકી. પછી તેના પર ટાઢું પાણી રેડ્યું, એટલે તે વાટો પૈડાંને સજ્જડ ચોંટી ગઈ.

લુહારનું ઘર.

ત્યાંથી તેઓ કુંભારવાડામાં ગયા. ત્યાં એક કુંભાર ગોળ ફરતા ચાકડા ઉપર ચીકણી તથા નરમ માટીના લોંદા મૂકતો હતો, ને તેનાં જુદાં જુદાં વાસણ બનાવતો હતો. તેને જોઈ ભીમભાઈએ કહ્યું, કે આ કુંભાર ઘણાં સારાં વાસણ બનાવે છે. અહીંથી ફરતા દસ વીસ કોસમાં એના જેવાં વાસણ બનાવનાર બીજો એકે કુંભાર નથી. ત્યાંથી તેઓ ઝાંપે ગયા. ત્યાં ઢેડવાડામાં એક ઢેડ સુતરના ફાળકામાંથી તાંતણા કાઢતો હતો, ને એક લાંબી લાકડી વતી તેના તાણાવાણા કરતો હતો. નારણદાસે પૂછ્યું, કે આ ઢેડ શું વણે છે? ભીમભાઈએ કહ્યું, કે એ ખાદી બનાવે છે. તેની જાજમ, ગોદડાનાં ખોળીઆં વગેરે ઘણાં સારાં થાય છે. અમારા ગામના ઢેડા ખાદી સારી વણે છે.

હતા. તેમને જોઈ ભીમભાઈએ કહ્યું, જુઓ, શેઠ, આ સુથાર ગાડાના આરા બનાવે છે, અને તેના બે દીકરા ખેડુત માટે હળ તૈયાર કરે છે. જુઓ, આ લાકડું કેવું મજબુત છે! પેલો છોકરો વાંસલો ઘણા જોરથી મારે છે, તોપણ તેમાંથી છોડું સરખું પણ

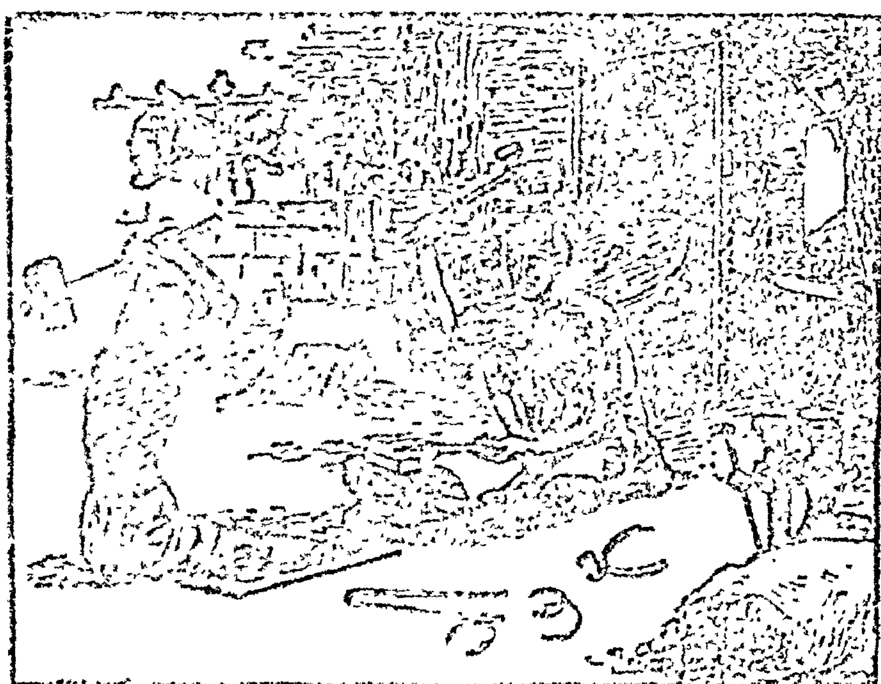

સુથારનું ઘર.

પડતું નથી. ગાડા તથા હળ માટે ઘણું કરીને બાવળનું લાકડું વપરાય છે; કેમકે તે ઘણું ચીકણું ને ટકાઉ હોય છે. ત્યાંથી તેઓ આગળ ચાલ્યા, તો રસ્તામાં એક લુહારની દુકાન આવી. તેમાં એક મોટી ધમણ જોસબંધ ચાલતી હતી. ભઠ્ઠીમાંથી તણખા ચોપાસ ઊડતા હતા. લુહાર લોઢાના રાતાચોળ કકડાની સાંકળ બનાવતો હતો.

તેઓ બહાર નીકળ્યા, અને જરા આગળ ચાલ્યા, તો ચોકમાં કેટલાંક છાણાં ગોળાકારમાં સળગાવેલાં દીઠાં. તેઓ ત્યાં ઉભા, એટલામાં પેલા લુહારે આવી તેમાંથી લોઢાની ધગધગતી વાટો

કાઢી, ને પાસે પડેલાં પૈડાંની આસપાસ મૂકી. પછી તેના પર ટાઢું પાણી રેડ્યું, એટલે તે વાટો પૈડાંને સજ્જડ ચોંટી ગઈ.

સુતારનું ઘર.

ત્યાંથી તેઓ કુંભારવાડામાં ગયા. ત્યાં એક કુંભાર ગોળ ફરતા ચાકડા ઉપર ચીકણી તથા નરમ માટીના લોંદા મૂકતો હતો, ને તેનાં જુદાં જુદાં વાસણ બનાવતો હતો. તેને જોઈ ભીમભાઈએ કહ્યું, કે આ કુંભાર ઘણાં સારાં વાસણ બનાવે છે. અહીંથી ફરતા દશ વીશ કોશમાં એના જેવાં વાસણ બનાવનાર બીજો એક કુંભાર નથી. ત્યાંથી તેઓ આગે ગયા. ત્યાં ઢેડવાડામાં એક ઢેડ સુતરના ફાળકામાંથી તાંતણા કાઢતો હતો, ને એક લાંબી લાકડી વતી તેના તાણાવાણા કરતો હતો. નારણદાસે પૂછ્યું, કે આ ઢેડ શું વણે છે? ભીમભાઈએ કહ્યું, કે એ ખાદી બનાવે છે. તેની જાજમ, ગોદડાનાં ખોળીઆં વગેરે ઘણાં સારાં થાય છે. અમારા ગામના ઢેડા ખાદી સારી વણે છે.

આ પ્રમાણે વાત કરતા કરતા તે બંને જણા બીજે ઝાંપે થઈને ઘેર જતા હતા. રસ્તામાં કેટલાક રજપુતોને શણનાં દોરડાં બનાવતા જોયા. તેમણે થોડાં દોરડાં તૈયાર કરેલાં હતાં, તે જોઈ શેઠ ઘણા ખુશ થયા.

તાણાવાણા—વણવાની સાળ પર જે ઉભા ને આડા દોરા રાખવામાં આવે છે તે.
ફાળકા—કામઠીના જે ઘાટ પર કાંતેલું સુતર વીટાળવામાં આવે છે તે.
વસવાયાં—સુથાર, લુહાર વગેરે ગામની વસ્તીનું કામ કરનારા લોકો.
વાટ—લોઢાનો ગોળ પાટો.
સજજડ—સખત.

પાઠ ૪૪. ગામ અને શહેર.

એક દહાડો બપોરની છુટ્ટીના વખતમાં કેટલાક છોકરા નિશાળ બહાર ખેલતા હતા. તેમાં ઘેલાભાઈ પણ હતો. તે નિશાળમાં આવ્યો, ત્યાં કેટલાક છોકરા નકશો જોતા હતા. ઘેલાભાઈએ કહ્યું, આખો દહાડો શું નકશો જો જો કરો છો, ચાલો બહાર ગિલ્લી-દંડા રમીએ.

લાલશંકર—ઘેલાભાઈ, મારે તો અમદાવાદ શહેર અને તાલુકાનાં મોટાં ગામો નકશામાંથી જોવાં છે.

ઘેલાભાઈ—નકશામાંથી અમદાવાદ શહેર જોયે શો દહાડો વળવાનો છે? હું તો કાલે જઈ અમદાવાદ નજરે જોઈ આવ્યો છું.

લાલશંકર—ઘેલાભાઈ, અમદાવાદ આપણા ગામ જેવું ખરું કે? ઘેલાભાઈએ કહ્યું, ના રે, ભાઈ, આપણા ગામમાં ને અમદાવાદમાં તો બહુ ફેર છે. સાંભળ, હું તને તે કહી બતાવું છું.

ઘેલાભાઈ—અમદાવાદ ઘણું મોટું છે. તેમાં હજારો ઘરો છે. કોઈ કોઈ ઘર તો ચાર પાંચ માળનાં છે. ત્યાં પત્થરનો એક મોટો કિલ્લો, દેવળો, ઘણા રોજા, મસીદો વગેરે છે. તેમાં પત્થર પર સારૂં કોતરકામ જોવામાં આવે છે. કિલ્લાના આગલા ભાગમાં ભદ્રકાળી માતાનું દહેરૂં છે. સામે એક મકાન છે. તેમાં પુષ્કળ ચોપડીઓ વાંચવાને સારૂ રાખેલી છે. એક રસ્તા ઉપર પત્થરના ત્રણ મોટા દરવાજા છે. અમદાવાદના મોટા રસ્તા પત્થરથી બાંધેલા, પહોળા ને ઘણું કરીને સીધા છે. એ રસ્તા રોજ વળાય છે, તે પર પાણી છંટાય છે, અને રાત્રે દીવા પણ થાય છે. આપણા ગામમાં તો ૨૦૦—૨૫૦ ઘરો છે. તેમાંનાં કેટલાંક તો નાનાં અને નીચાં છે. પત્થરનું બાંધેલું તો એકે ઘર નથી. રસ્તા ધૂળવાળા અને વાંકા છે. તે પર પાણી છંટાતું નથી, અને તે વળાતા પણ નથી. એ રસ્તા પર દીવા મુકાતા નથી. અમદાવાદના રસ્તા પર હજારો માણસો અને ગાડી ઘોડા આવજા કરે છે. આપણા ગામમાં તો થોડાં માણસો અને ગાડાં આવતાં જતાં માલમ પડે છે. અમદાવાદમાં મોટાં બજાર છે, તેમાં ઘણી દુકાનો છે. તે દુકાનોમાંથી બધી જાતનાં લુગડાં, અનાજ, શાકભાજી, સોનુંરૂપું વગેરે ધાતુનાં ઘરેણાં તથા વાસણો, કાચ અને લોઢાનો સામાન, તેમજ વાંચવાની ચોપડીઓ મળે છે. આપણા ગામમાં બજાર એકે નથી, તેથી મરી મસાલો અને ખાંડ સાકર જેવી રોજના ખપની વસ્તુઓ પણ મળતી નથી. વળી અમદાવાદમાં મોટો વેપાર ચાલે છે, ઉંચી કારીગરીની ચીજો થાય છે, અને વરાળયંત્રથી કારખાનાંમાં કાપડ, દીવાસળી, મીણબત્તી અને વાસણ વગેરે માલ થાય છે. આપણા ગામમાં

તો ઘણા લોક ખેતી કરે છે, અને ખેતીમાં વપરાતાં થોડાંક ઓજારો કરનારા સિવાય બીજા કારીગર પણ નથી. વરાળયંત્રથી ચાલતું કારખાનું તો એક નથી. આપણા ગામમાં આપણી આ એકજ નિશાળ છે. અમદાવાદમાં એવી ઘણી નિશાળો છે. તેમાં છોકરા પણ ઘણા હોય છે. અમદાવાદ અને આપણા ગામમાં આટલો બધો ફેર છે; તેથી તે શહેર કહેવાય છે, અને આપણું તે ગામ કહેવાય.

કારીગરી—કસબ; બનાવટ.
દહાડો વળવો—ફાયદો થવો.
રોજો—કબર ઉપર બાંધેલું મકાન.
વરાળયંત્ર—વરાળના જોરથી ચાલતો સંચો.

પાઠ ૪૯. તાલુકાના અમલદારો અને તેમના નોકરો.

તગડીના મુખી કુબેરદાસ એક દહાડો તાલુકે પોતાનો પગાર લેવા જવાને તૈયાર થયા. એટલામાં ગોકળ નામે તેમનો નાનો દીકરો તેમને ગાડી જોડતાં જોઈ બોલ્યો, બાપા, હું તમારી જોડે ગાડીમાં બેસી ધંધુકે આવીશ. બાપે કહ્યું, ઠીક, ચાલ. બંને જણા તાલુકાની કચેરીમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં એક અમલદાર ધોએલાં લુગડાં તથા બૂટ મોજાં પહેરી ખુરસી પર બેસી ટેબલ પર લખતા હતા. મુખીએ તેમને સલામ કરી એટલે તે બોલ્યા, તમારા ગામની તગાવી અને મહેસુલના રૂપીઆ તો વસુલ થયા છે, પણ ખેતરોની હદનાં નિશાન બરાબર નથી, એમ ફેરણી કારકુન કહેતા હતા. વળી તમારા ગામનો હવાડો દુરસ્ત કરાવતી વખતે તમે જોઈતા મજુરો પુરા પાડી શક્યા ન હતા, એમ ઓવરસીઅરનું કહેવું છે.

વાગડની ચોરીના માલની તજવીજ કરવા ફોજદાર તમારે ગામે આવ્યા, ત્યારે તમે ગામમાં હાજર ન હતા.

સુખી—મામલતદાર સાહેબ, ખેતરોની હદનાં નિશાનો તો ગઈ કાલ સુધીમાં પુરાં કરાવી દીધાં છે. ફોજદાર સાહેબ જે દહાડે ગામ પર આવ્યા, તે દહાડે મારામારીના એક મુકરદમામાં સાક્ષી આપવા અવલકારકુન સાહેબે મને આ કચેરીમાં બોલાવ્યો હતો. વાગડની ચોરી કરનારાઓને હસણાંજ મેં જમાદાર સાહેબ આગળ રજુ કીધા છે. ઓવરસીઅર સાહેબને મેં પહેલે દહાડે ગામમાંથી મળ્યા એટલા મજુર આપ્યા હતા. બીજે દહાડે ખૂટતા મજુર બીજે ગામથી લાવી આપ્યા હતા. આપનો હુકમ છે, કે કોઈને હેરાન કરવો નહિ, તેથી મેં કોઈના પર સખ્તી કીધી ન હતી. હવાડો દુરસ્ત થઈ ગયો છે. મારો પગાર આજે અપાવશો?

આ સાંભળી મામલતદાર સાહેબે પોતાની સામે એક માણસ બનાતનો પટો કંમરે લપેટી ઉભો હતો, તેને કહ્યું, નાયક, તિજોરરને જઈને કહો કે આ સુખીને પગાર આપે. નાયકે જઈને કહ્યું, એટલે તિજોરરે સુખીની રસીદ લખાવી, અને પાસે એક માણસ રૂપીઆની કોથળી લઈ બેઠો હતો, તેને કહ્યું, કુબેરદાસ સુખીને પગારના રૂપીઆ ગણી આપો. પગાર લઈ કુબેરદાસ એક ઓરડામાં ગયા, ત્યાં કેટલાક કારકુનો કામ કરતા હતા. એક કારકુન વેચાણ, ગીરો વગેરે ખતો નોંધવાનું કામ કરતો હતો. એ ઓરડાની બહાર કેટલાક સિપાઈઓ ને હવાલદાર પટા પહેરી બેઠા હતા. ગોકળે તે બધાને જોયા. પછી તે તેના બાપ સાથે ઘર તરફ ચાલતો થયો.

રસ્તામાં એક છોબંધ ચોકખું મકાન આવ્યું. તેને દવાખાનું કહેતા હતા. ત્યાં બે ત્રણ માંદા માણસો ખાટલા પર સૂતા હતા. એક માણસ તેમને ઓસડ આપતો હતો. કુબેરદાસે તેને કહ્યું, દાક્તર સાહેબ, મને તાવ આવે છે, તેનું ઓસડ આપો. એ મકાનના ઓટલા પર એક માણસ પોતાના હાથમાં લોઢાની ચળકતી છરી વડે નાનાં છોકરાંના હાથ કોચતો હતો. તેને કુબેરદાસે કહ્યું, દાક્તર સાહેબ, બધાં છોકરાંને શીતળા બરાબર ઊઠતા નથી. તે ઉપરથી શીતળા કાઢનાર દાક્તરે કહ્યું, આ વખતનો ચેપ સારો છે, તેથી સારા ઊઠશે. હવે મોડું થઈ ગયું હતું, તેથી બાપદીકરો ઝડપથી ગાડી હાંકી ઘેર આવી પહોંચ્યા.

ચેપ—રસી.
તગાવી—સરકારે ખેડુતને ધીરેલા પૈસા.
દુરસ્ત કરવું—ભાંગેલું સમારવું.
મહેસુલ—જમીન ખેડવા બદલ સરકારને ભરવાના રૂપીઆ.
રસીદ—પહોંચ; પાવતી.
શીતળા—સૈયડ.
સખ્તી—જબરદસ્તી.
સાક્ષી—જુબાની.

પાઠ ૪૬. વિભાગ, જિલ્લો ને તાલુકો.

ક્ + ટ = ક્ટ. કલેક્ટર.
ન્ + સ્ + પ = ન્સ્ પ = ન્સ્પ. ઇન્સ્પેક્ટર.
ન્ + સ = ન્સ. મુન્સફ.

ઘણાં ગામડાં મળી એક તાલુકો થાય છે. ચોર્યાસી કે બોરપાડ એ તાલુકો કહેવાય. પાંચ, છ કે તેથી પણ વધારે તાલુકા એકઠા થઈ જિલ્લો કહેવાય. અમદાવાદ કે પંચમહાલ એ જિલ્લો કહેવાય છે. એવા કેટલાક જિલ્લા મળીને એક વિભાગ બને છે. તમારો જિલ્લો ઉત્તર વિભાગમાં ગણાય છે. ઉત્તર વિભાગના

સરકારી કામકાજનો વહીવટ ચલાવનાર એક મુખ્ય અમલદાર છે, તેમને કમિશનર કહે છે. તેમની કચેરી અમદાવાદમાં છે.

જિલ્લાને લગતાં ઘણાંખરાં સરકારી કામ કરનાર મુખ્ય અધિકારી કલેકટર કહેવાય છે. એમનાં ઘણાં કામો પર કમિશનર દેખરેખ રાખે છે. વળી કલેકટરના ઠરાવ ઉપર તે અરજી પણ સાંભળી શકે છે. જમીનનું મહેસુલ માફ કરવા અથવા મુલતવી રાખવા જેવાં અગત્યનાં કામો કમિશનર સરકારને લખીને કરે છે. આખા વિભાગના પોલીસ ખાતા પર દેખરેખ રાખવાનું કામ પણ તેમનુંજ છે. વિભાગનાં બીજાં સરકારી ખાતાં પર પણ કમિશનરનો ઓછોવત્તો અધિકાર ચાલી શકે છે.

વિભાગને લગતાં બીજાં સરકારી ખાતાંના કેટલાક બીજા અમલદારો પણ છે. તેઓમાં કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર, સુખાકારી ખાતાના ડેપ્યુટિ કમિશનર, અને બાંધકામ ખાતાના વડા ઈજનેર એ મુખ્ય છે. કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર આખા વિભાગની કેળવણી ઉપર દેખરેખ રાખે છે, અને કેળવણીના સુધારા તથા વધારા માટે ઉપાયો કરે છે. જિલ્લાના કેળવણી ખાતાના ડેપ્યુટિ ઇન્સ્પેક્ટરનાં કામ ઉપર તેઓ દેખરેખ રાખે છે, અને તેમના ઠરાવ ઉપર તેઓ અરજી સાંભળે છે. સુખાકારી ખાતાના ડેપ્યુટિ કમિશનર આખા વિભાગની સુખાકારી જાળવવાના ઉપાયો લે છે. તેઓ જિલ્લાના સુખાકારી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટરોના ઉપરી છે, અને તેઓનાં કામ તપાસે છે. જિલ્લાનાં સરકારી મકાનો, જાહેર રસ્તા વગેરે બાંધવાનું કામ જિલ્લાના ઈજનેર કરે છે. તેમના કામ પર નજર રાખનાર એક અમલદાર છે, તેમને વિભાગના વડા ઈજનેર કહે છે.

રસ્તામાં એક છોબંધ ચોક્ખું મકાન આવ્યું. તેને દવાખાનું કહેતા હતા. ત્યાં બે ત્રણ માંદા માણસો ખાટલા પર સૂતા હતા. એક માણસ તેમને ઓસડ આપતો હતો. કુબેરદાસે તેને કહ્યું, દાક્તર સાહેબ, મને તાવ આવે છે, તેનું ઓસડ આપો. એ મકાનના ઓટલા પર એક માણસ પોતાના હાથમાં લોઢાની ચળકતી છરી વડે નાનાં છોકરાંના હાથ કોચતો હતો. તેને કુબેરદાસે કહ્યું, દાક્તર સાહેબ, બધાં છોકરાંને શીતળા બરાબર ઊઠતા નથી. તે ઉપરથી શીતળા કાઢનાર દાક્તરે કહ્યું, આ વખતનો ચેપ સારો છે, તેથી સારા ઊઠશે. હવે મોડું થઈ ગયું હતું, તેથી બાપદીકરો ઝડપથી ગાડી હાંકી ઘેર આવી પહોંચ્યા.

ચેપ—રસી.
તગાવી—સરકારે ખેડુતને ધીરેલા પૈસા.
દુરસ્ત કરવું—ભાંગેલું સમારવું.
મહેસુલ—જમીન ખેડવા બદલ સરકારને ભરવાના રૂપીઆ.
રસીદ—પહોંચ; પાવતી.
શીતળા—સૈયડ.
સખ્તી—જબરદસ્તી.
સાક્ષી—જુબાની.

पाठ ४६. विभाग, जिल्लो ने तालुको.

ક્ + ટ = ક્ટ. કલેક્ટર.
ન્ + સ્ + પ = ન્ સ્ પ = ન્સ્પ. ઇન્સ્પેક્ટર.
ન્ + સી = ન્સી. મુન્સીફ.

ઘણાં ગામડાં મળી એક તાલુકો થાય છે. ચોર્યાશી કે બોરપાડ એ તાલુકો કહેવાય. પાંચ, છ કે તેથી પણ વધારે તાલુકા એકઠા થઈ જિલ્લો કહેવાય. અમદાવાદ કે પંચમહાલ એ જિલ્લો કહેવાય છે. એવા કેટલાક જિલ્લા મળીને એક વિભાગ બને છે. તમારો જિલ્લો ઉત્તર વિભાગમાં ગણાય છે. ઉત્તર વિભાગના

સરકારી કામકાજનો વહીવટ ચલાવનાર એક મુખ્ય અમલદાર છે, તેમને કમિશનર કહે છે. તેમની કચેરી અમદાવાદમાં છે.

જિલ્લાને લગતાં ઘણાંખરાં સરકારી કામ કરનાર મુખ્ય અધિકારી કલેક્ટર કહેવાય છે. એમનાં ઘણાં કામો પર કમિશનર દેખરેખ રાખે છે. વળી કલેક્ટરના ઠરાવ ઉપર તે અરજી પણ સાંભળી શકે છે. જમીનનું મહેસુલ માફ કરવા અથવા મુલતવી રાખવા જેવાં અગત્યનાં કામો કમિશનર સરકારને લખીને કરે છે. આખા વિભાગના પોલીસ ખાતા પર દેખરેખ રાખવાનું કામ પણ તેમનુંજ છે. વિભાગનાં બીજાં સરકારી ખાતાં પર પણ કમિશનરનો ઓછોવત્તો અધિકાર ચાલી શકે છે.

વિભાગને લગતાં બીજાં સરકારી ખાતાંના કેટલાક બીજા અમલદારો પણ છે. તેઓમાં કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર, સુખાકારી ખાતાના ડેપ્યુટિ કમિશનર, અને બાંધકામ ખાતાના વડા ઈજનેર એ મુખ્ય છે. કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર આખા વિભાગની કેળવણી ઉપર દેખરેખ રાખે છે, અને કેળવણીના સુધારા તથા વધારા માટે ઉપાયો કરે છે. જિલ્લાના કેળવણી ખાતાના ડેપ્યુટિ ઇન્સ્પેક્ટરનાં કામ ઉપર તેઓ દેખરેખ રાખે છે, અને તેમના ઠરાવ ઉપર તેઓ અરજી સાંભળે છે. સુખાકારી ખાતાના ડેપ્યુટિ કમિશનર આખા વિભાગની સુખાકારી જાળવવાના ઉપાયો લે છે. તેઓ જિલ્લાના સુખાકારી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટરોના ઉપરી છે, અને તેઓનાં કામ તપાસે છે. જિલ્લાનાં સરકારી મકાનો, જાહેર રસ્તા વગેરે બાંધવાનું કામ જિલ્લાના ઈજનેર કરે છે. તેમના કામ પર નજર રાખનાર એક અમલદાર છે, તેમને વિભાગના વડા ઈજનેર કહે છે.

રાજ્ય (મંગળદાસ ગ્રંથા

તાલુકાનો મુખ્ય વહીવટ મામલતદાર કરે છે. તેમના ઉપરી જિલ્લાના કલેક્ટર હોય છે. તાલુકામાં રસ્તો બાંધવો, કોઈ ગામે નિશાળ ઉઘાડવી કે બંધ કરવી, એવાં કેટલાંક કામ એક સભા કરે છે, તેને તાલુકા લોકલ બોર્ડ કહે છે. જિલ્લા માટે પણ એવીજ એક સભા હોય છે. તેને જિલ્લા લોકલ બોર્ડ કહે છે. તાલુકાના લેણદેણ સંબંધી કામકાજ મુન્સફ નામે અધિકારી કરે છે. તેમને માથે જિલ્લાના જડજ સાહેબ છે, તે તેમના ઠરાવ ઉપર અરજી સાંભળે છે. તાલુકાના પોલીસ ખાતાના મુખ્ય અમલદાર તે સબ-ઇન્સ્પેક્ટર કહેવાય છે. જિલ્લાના પોલીસ ખાતાના એક ઉપરી અમલદાર છે, તેમના તાબામાં રહીને તે કામકાજ કરે છે. તાલુકાના દવાખાનામાં દાક્તર હોય છે, તેના ઉપરી જિલ્લાના મોટા દવાખાનાના દાક્તર છે. તેમને સિવિલ સર્જન કહે છે.

મુલતવી રાખવું—થોડા વખત સુધી નહિ વસુલ કરવું તે.	વહીવટ—કારભાર.
	સુખાકારી—આરોગ્ય.

પાઠ ૪૭. જિલ્લાના અધિકારીઓ અને તેમનાં કામકાજ.

મણીબાએ એક દહાડો પોતાના દીકરા શાંતિલાલને પૂછ્યું, ભાઈ, તું આજે નિશાળેથી મોડો કેમ આવ્યો? શાંતિલાલ બોલ્યો, મા, આજે આ જિલ્લાના ડેપ્યુટિ સાહેબ નિશાળની પરીક્ષા લેવા આવ્યા હતા. તેમની જોડે એક ગોરા સાહેબ પણ હતા. થોડી વારે

મુખી અને બીજા દશ બાર માણસો તે સાહેબને એક લખેલો કાગળ આપવા આવ્યા. તે જોવા હું ઉભો, તેથી મોડું થયું.

મણીબા—તેં ત્યાં શું જોયું ?

શાંતિલાલ—સાહેબને અરજી આપવા મુખી ગયા. સાહેબે કહ્યું, એમાં શી બીના છે તે કહો. મુખી બોલ્યો, નદીની રેલના પાણીથી અમારા ગામની ખેતીને નુકસાન થાય છે, માટે તેનો કાંઠો ઉંચો ચણાવવાની જરૂર છે. તીડોએ આ વરસે પાકને નુકસાન કીધું છે, માટે મહેસુલ માફ કરવાની મહેરબાની કરશો. વળી પાસેના સરકારી જંગલમાંથી અમને દાતણ પણ કાપવા દેતા નથી. એ જંગલમાંથી વાઘ ગામમાં આવી ઢોરને મારી નાખે છે, તેથી બંદુકો રાખવાની અમને પરવાનગી આપશોજી. આપના જેવા દયાળુ કલેકટર સાહેબને હાથે અમારી હરકતો દૂર થવા આશા રાખીએ છીએ.

માણીબા—પછી કલેકટર સાહેબે શો જવાબ દીધો ?

શાંતિલાલ—કલેકટર સાહેબે કહ્યું, નદીના કાંઠા વિષે હું જિલ્લાના ઈજનેર સાહેબને લખી તપાસ કરીશ. તીડોએ કરેલા નુકસાનની તજવીજ મામલતદાર સાહેબ મારફતે ચાલે છે. દાતણ કાપવા દેવા હું જંગલ ખાતાના સાહેબને ભલામણ કરીશ. હથિયાર રાખવાની છૂટ મળશે કે કેમ, તે હું હાલ કહી શકતો નથી. પછી કલેકટર સાહેબ ઘોડે બેસીને ગયા. ડેપ્યુટિ સાહેબ કન્યાશાળાની પરીક્ષા લેવા ગયા. હું ઘેર આવતો હતો, એટલામાં મોટા ભાઈ સુરતથી આવતાં રસ્તામાં મળ્યા. તે નોકરી શોધવા ગયા હતા. મેં તેમને પૂછ્યું, કેમ મોટા ભાઈ, તમને નોકરી મળી કે ?

તે બોલ્યા, હા, ભાઈ. હું પ્રથમ પોલીસના ઉપરી સાહેબ પાસે ગયો. તેમણે મને આખા જિલ્લાની છાની ખબરો લાવવા રાખ્યો. એક દહાડો તેમણે મને મોટા દવાખાનાના ગોરા સાહેબ પાસે મોકલ્યો. તે દાક્તર સાહેબે મારૂં શરીર તપાસી રજા આપી. બીજે દહાડે હું નોકરી ઉપર ગયો, ત્યારે મારા સાહેબે કહ્યું, કે જિલ્લાના ગોરા દાક્તર સાહેબે તમારૂં શરીર પોલીસની નોકરી માટે નાલાયક લખી જણાવ્યું છે, માટે તમને આ ખાતામાં નોકરી મળશે નહિ. હું ત્યાંથી નિરાશ થઈ મારા એક મિત્ર પાસે ગયો તે જિલ્લાના જડજ સાહેબની કોરટમાં કારકુન હતો. કોરટમાં હું ગયો તે વખતે જડજ સાહેબ ખૂનનો મુકરદમો ચૂકવતા હતા. મારો મિત્ર તેમની પાસે નીચે બેસી જુબાની લખતો હતો, તેથી હું બહાર બેઠો. તે મુકરદમો પુરો થયા પછી જડજ સાહેબ લેણદેણની અરજીઓ સાંભળવા લાગ્યા. ત્યારપછી નીચલી કોરટે કરેલા ચુકાદા સામે એક અરજી હતી તે સાંભળી. મારા મિત્રે મને એક અરજી કરી આપી. તે મેં સાહેબને આપી. સાહેબે મને કહ્યું, કે તમને વલસાડના મુન્સફ સાહેબની કચેરીમાં રૂપીઆ ત્રીસના પગારથી કારકુન નીમ્યા છે. હું સાહેબને સલામ કરી ઘેર આવ્યો. કાલે વલસાડ જઈશ.

જુબાની—સાહેદી; સોગન પર જે હકીકત કહેવી તે.
નાલાયક—નહિ ચાલે એવો.
નિરાશ—નાઉમેદ.
પરવાનગી—રજા.
મુકરદમો—કોરટમાં ચાલતું અમુક કામ; કજીઓ.

ત્રીજી ચોપડી-ભાગ ૩.

પાઠ ૪૮. પાણી અને તેનો ઉપયોગ.

હરિલાલ—બાપા, આજે અમારા શિક્ષકે પાણી વિષે ઘણી મઝાની વાતો સમજાવી.

બાપ—શું કહે છે, હરિ ! તેમણે તને પાણી વિષે કંઈ શીખવ્યું ? શું શીખ્યો, તે બોલ જોઈએ.

હરિ—વરસાદ વરસે, ત્યારે રસ્તાઓ તથા ખેતરો ખોદાય છે, તથા તેમાં ચીરા અથવા ફાટ પડે છે. ઉંચી જગાએથી પાણી નીચી જગાએ વહે છે, તે પણ આપણે જાણીએ છીએ; વળી ડુંગરા પર ઘણો વરસાદ પડે છે, ત્યારે તેનું પાણી નાળાંઓમાં થઈને નદીમાં આવે છે.

બાપ—ત્યારે નદીઓનાં મૂળ પર્વતમાં ઉંચે હોવાં જોઈએ. ઠીક આગળ કહે.

હરિ—પર્વતો અને ડુંગરાઓ વરસાદના પાણીથી ધોવાય છે, એટલે ઉપલી સપાટી પરની માટી, કાંકરા વગેરે પાણી સાથે વળીને નદીમાં ઘસડાઈ આવે છે. એથી ચોમાસામાં નદીનું પાણી ડોળું થાય છે, ને નદી પણ વિકાર ભરેલી રહે છે. પાણી ઉતરે છે, ત્યારે કિનારે ઝમું ઠરે છે. એથી કરીને નદીના કિનારાની જમીન નરમ અને પાકને માટે ઘણી સારી થાય છે. કેટલોક કાદવ નદી વાટે દરીઆમાં પણ તણાઈ જાય છે.

બાપ—એ સિવાય બીજું કંઈ જાણે છે ?

હરિ—હા. વરસાદનું પાણી જમીનમાં ઉતરે છે, તેથી આપણે કુવા ખોદાવીએ, તો તેમાં ઝરણ ફૂટતાં જણાય છે.

બાપ—પાણીને ઘણી ઠંડી લાગે છે, ત્યારે તેનું શું થાય છે?

હરિ—ઘણી ઠંડીથી પાણી બંધાઈને ઘણુંજ ઠંડું તથા સખત બને છે, ત્યારે તે બરફ કહેવાય છે. કોઈ કોઈ વખતે વરસાદનાં ફોરાં વાદળાંમાંથી પડતાં ઠરી જઈ બહુ કઠણ બને છે, ને કાંકરા માફક નીચે પડે છે. આપણે તેને કરા કહીએ છીએ. ઠંડા મુલકમાં સરોવરનાં તથા નદીઓનાં પાણી થીજીને બરફ થાય છે. માણસ, ઢોર, ગાડી વગેરે તેના પર ચાલી શકે છે. તે મુલકોમાં ઘણી વાર એવું બને છે, કે વરસાદ કરાની માફક એકદમ ઘટ અને કઠણ થવાને બદલે ધીમે ધીમે બંધાતો જાય છે. તે પુરેપુરો કઠણ થતાં પહેલાં તેની રૂ જેવી સફેદ અને પોચી કરચો નીચે પડે છે. એનાથી જમીન તથા ઝાડ છવાઈ રહીને સઘળું ધોળું ધોળું દેખાય છે. એવું થાય છે, ત્યારે હિમ પડ્યું કહેવાય છે.

બાપ—વાસણમાં પાણી ઉકળતું તો તું રોજ જુએ છે. પાણી ઉકળે છે ત્યારે શું થાય છે, તે વિષે તું કંઈ જાણે છે?

હરિ—પાણીને ઉકાળીએ, તો તેની બાફ થઈ હવામાં ઊડી જાય છે. એને વરાળ કહે છે. સૂર્યનાં કિરણો વડે પૃથ્વી પરનું પાણી ગરમ થઈને વરાળરૂપે આકાશમાં ચઢે છે. પછી એનાં વાદળાં બંધાય છે, ને તેમાંથી વરસાદ વરસે છે. કોઈ વાર વરાળ ઠરી જાય છે, ને તેનાં પાણીનાં ટીપાં બંધાઈ ઘાસ કે ઝાડનાં પાંદડાં પર જોવામાં આવે છે. તેને ઝાકળ કહે છે.

બાપ—આ તો આપણે વાદળાં સુધી આવી પહોંચ્યા. હવે અહીં અટકીએ તો ઠીક.

ચગુ—રેલથી ઘસડાઈ આવીને ઠરી રહેલી માટી; કાંપ.	ચિક્કાર—એઉ કાંઠે ભરપુર.
	ડ્હોળું—કાદવવાળું.

પાઠ ૪૧. દેવતા.

શિક્ષક—બોલો છોકરા, દીવો, દેવતા અથવા હરકોઈ વસ્તુ સળગતી રહેવાને શેની જરૂર છે ?

રામલાલ—કશાની જરૂર હોય એમ લાગતું નથી. ઘણું થાય તો લાકડું અથવા અંગારા હોલવાઈ જતા હોય, ત્યારે તેને ફરી ચેતાવવાને ફૂંકણીએ કે મોંએ ફૂંકીએ, અથવા પંખાથી વા નાખીએ. દીવાને તો વાની પણ જરૂર નથી.

શિક્ષક—વા એટલે શું ?

રામલાલ—વા એ હવાજ છે. હવા ગતિમાં હોય, ત્યારે વા કે પવન વાય છે, એમ કહીએ છીએ.

શિક્ષક—ત્યારે સમજો, કે દરેક ચીજને સળગવાને અથવા સળગતી રહેવાને હવાની જરૂર છે.

રામલાલ—દીવો સળગાવવાને આપણે ફૂંક મારતા નથી. ફૂંકીએ તો તે સળગવાને બદલે હોલવાઈ જાય છે; માટે દીવાને હવાની જરૂર છે, એમ કેમ મનાય ?

શિક્ષક—હું તમને હમણાં બતાવું તો કેમ ? જુઓ, આ મીણબત્તીના દીવાના ગોળા ઉપર ઢાંકણું ઢાંકું છું, ને બાજુનાં કાણાં રૂમાલે બંધ કરૂં છું. દીવો હોલવાઈ જાય છે, ખરૂં ? એજ પ્રમાણે કાચની બરણીમાં મીણબત્તીનો દીવો મૂકું છું, એ બરણીનું મોઢું બંધ કરૂં છું. જુઓ, એ પણ હોલવાઈ જાય

લો, એ તો થોડી વાર પણ ન બળ્યો. ત્યારે કહો, દીવો થોડી વાર સળગતો રહ્યા પછી શા માટે હોલવાઈ ગયો?

મોતીલાલ—ગોળામાં તથા બરણીમાં થોડી હવા હતી, તે દીવાએ બળવામાં લઈ લીધી. તે થઈ રહી અને બીજી તાજી હવા આવવાનો રસ્તો ન હતો, તેથી તે હોલવાઈ ગયો. એજ કારણથી સગડી છાંટવાને બદલે અંગારા ભોંય પર ઠાલવી ઉપર વાસણ ઢાંકીએ, એટલે તે ઠરી જાય છે.

શિક્ષક—શાબાશ, ઠીક જવાબ દીધો. મોતીલાલ, તું સમજે છે ખરો. આપણને કોઈ પેટીમાં પૂરી દે તો ગુંગળાઈ જઈએ, અને વખતે મરણ પણ પામીએ. જેમ હવા વગર આપણે જીવી શકતા નથી, તેમ તે વગર દીવો, દેવતા બળી શકતા નથી. ચીજોના બળવા બળવામાં પણ ફેર છે. મીણબત્તી જેવી કેટલીક વસ્તુઓ બળે છે, ત્યારે તેમાંથી જોત નીકળે છે. બીજી કેટલીક વસ્તુઓ એવી છે, કે તે તપીને લાલચોળ થાય છે, તોપણ તેમાંથી જોત નીકળતી નથી; જેમકે લોઢું, પત્થર વગેરે. ત્યારે કહો, દીવો તથા દેવતા શા કામના છે?

રામલાલ—દીવાથી બધે અજવાળું પડે છે. તે ન પડતું હોત, તો રાતે અંધારામાંજ રહેવું પડત.

અલી—રાંધવાને, પાણી ઉનું કરવાને, તથા ટાઢમાં તાપવાને દેવતા જોઈએ છે.

શિક્ષક—વળી બધી જાતનાં વરાળયંત્રો પણ દેવતા વિના ચાલેજ નહિ. વારુ, લોકો દેવતા શી રીતે પાડતા હશે?

રામલાલ—દીવાસળી સળગાવીને.

શિક્ષક—દીવાસળી તો આજે થઈ છે; પણ તે થયા પહેલાં લોકો શું કરતા હશે?

રામલાલ—ખેડુતો આજે પણ ચલમ કે બીડી પીવાને ચકમક સાથે લોઢાનો કકડો ઘસીને દેવતા પાડે છે. પહેલાં એ રીતે દેવતા પાડતા હશે.

શિક્ષક—ખરી વાત. વળી લોકો લાકડાના કકડા એક બીજા સાથે ઘસીને પણ દેવતા પાડતા. એ પ્રમાણે કોઈ કોઈ વેળા જંગલમાં દેવતા સળગે છે. ત્યાં પવનના સપાટાને લીધે ઝાડની ડાળીઓ એક એક સાથે ઘસાઈને સળગી ઊઠે છે, અને દવ લાગે છે.

ચકમક—એ નામનો પથ્થર.
જ્યોત—બળતું; ભડકો.
ફુંકણી—વાંસની ભુંગળી.

પાઠ ૫૦. મીઠું.

ગ્ + ર = ગ્ર. અંગ્રેજ.

ગોવિંદ કરીને એક છોકરો હતો. તેને ખાંડ બહુ ભાવતી હતી. તે મિઠાઈ ખાતાં કોઈ દિવસ કંટાળતો ન હતો. એક દિવસ તેના બાપે કહ્યું, અલ્યા ગોવિંદ, તું દરરોજ ખાંડ પુષ્કળ ખાય છે, ખરું? તને ખાંડને બદલે મીઠું ખાવા આપું, તો તું તે ખાઈ શકે ખરો કે?

ગોવિંદ—મીઠું, બાપા? ના, ના; મીઠું ખવાય કેમ? મને ભાવતું નથી. એ તો ખારું લાગે.

બાપ—એ તો મારી ખાતરી છે. એકલું મીઠું તું ખાઈ શકે નહિ, અને તને ભાવે પણ નહિ; પણ જરા વિચારી જો કે તું રોજ ખોરાકમાં મીઠું ખાય છે કે નહિ?

ગોવિંદ—દાળ મોળી લાગે છે, ત્યારે તેમાં મીઠું નાખું છું. શાક, કઢી વગેરે બીજી જણસોમાં બધાં મીઠું નાખે છે. મીઠા વિનાની રસોઈ બેસ્વાદ લાગે, ને તેથી તે ખાવી ભાવે નહિ.

બાપ—ઠીક, ત્યારે તને મીઠા વિના ચાલે ખરૂં કે ?

ગોવિંદ—ના, એક દિવસ પણ ન ચાલે.

બાપ—રાજા કે રંક સઘળા માણસોને મીઠાનો ખપ છે. ચપટી ખાંડ વિના છ છ મહીના સુધી રહી શકે, એવા માણસો તને મળી આવશે, પણ મીઠા વિના તો લોકો એક દિવસ પણ રહી શકતા નહિ હોય. માણસોની માફક જાનવરોને પણ મીઠાની જરૂર છે, તેથી દરરોજ ઢોરને થોડું થોડું મીઠું ખવાડવામાં આવે છે. મીઠું લોહીને સ્વચ્છ કરે છે, ને તેથી શરીર નિરોગી રહે છે. ખોરાકમાં મીઠું નાખવા ઉપરાંત તેનો બીજો શો ઉપયોગ કરે છે, તે તું જાણે છે, ગોવિંદ ?

ગોવિંદ—હા, બાપા. મીઠું નાખ્યાથી વસ્તુ બગડતી અટકે છે. કેરીનાં તથા બીજાં અથાણાંમાં તથા ખારીઆંમાં લોકો મીઠું નાખે છે. એથી તેમાં જીવ પડતા નથી, ને તે ઘણા દહાડા સુધી તાજાં જેવાં રહે છે. એજ કારણથી અંગ્રેજ લોક માખણમાં મીઠું ભેળે છે.

બાપ—ખરી વાત. વારૂ, મીઠું ક્યાંથી આવે છે, તે તું જાણે છે ?

ગોવિંદ—બાપા, દરીઓ ખારો છે, એવું મહેતાજીએ અમને શીખવ્યું છે, તેથી હું ધારૂં છું, કે લોકો દરીઆમાંથી મીઠું કાઢતા હશે; પણ તે કેવી રીતે કાઢતા હશે, તે હું જાણતો નથી.

બાપ—દરીઆકિનારે ઘુંટણ સમાન ઉંડા ખાડા ખોદે છે. એ ખાડાને મીઠાના અગર કહે છે. મોટા જુઆળે તેમાં પાણી ભરાય છે. પછી એ પાણી સુકાઈ જાય છે, ત્યારે ખાડામાં ચળકતા મીઠાની કણી બાઝી રહે છે. કણી સાંભરી લઈને તેના ઢગલા કરે છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે જમીન ઉપર મીઠાનો ખાર ઘણો તરી આવે છે. ત્યાં મીઠું પાણી મળવું મુશ્કેલ પડે છે. આવી જગામાં પણ લોકો મીઠું પકવે છે. આપણા ગુજરાતમાં ધરાસણા તથા

મીઠાના અગર.

ખારાઘોડામાં મીઠું પકવે છે. વળી આપણા દેશમાં પંજાબ કરીને એક પ્રાંત છે, તેમાં સિંધવ નામના મીઠાની ખાણો છે; તેમાંથી દર વરસે જથાબંધ મીઠું નીકળે છે, ને દેશાવર ચઢે છે.

ખારીઆં—મીઠામાં આથી મુકવેલાં ચીભડાં, કાલીંગડાં વગેરે.
નિરોગી—તંદુરસ્ત.
જુઆળ—ભરતી.
બેસ્વાદ—સ્વાદ વગરનું.
સાંભરી લઈને—એકઠી કરીને.

ગોવિંદ—દાળ મોળી લાગે છે, ત્યારે તેમાં મીઠું નાખું છું. શાક, કઢી વગેરે બીજી જણસોમાં બધાં મીઠું નાખે છે. મીઠા વિનાની રસોઈ બેસ્વાદ લાગે, ને તેથી તે ખાવી ભાવે નહિ.

બાપ—ઠીક, ત્યારે તને મીઠા વિના ચાલે ખરૂં કે ?

ગોવિંદ—ના, એક દિવસ પણ ન ચાલે.

બાપ—રાજા કે રંક સઘળા માણસોને મીઠાનો ખપ છે. ચપટી ખાંડ વિના છ છ મહીના સુધી રહી શકે, એવા માણસો તને મળી આવશે, પણ મીઠા વિના તો લોકો એક દિવસ પણ રહી શકતા નહિ હોય. માણસોની માફક જાનવરોને પણ મીઠાની જરૂર છે, તેથી દરરોજ ઢોરને થોડું થોડું મીઠું ખવાડવામાં આવે છે. મીઠું લોહીને સ્વચ્છ કરે છે, ને તેથી શરીર નિરોગી રહે છે. ખોરાકમાં મીઠું નાખવા ઉપરાંત તેનો બીજો શો ઉપયોગ કરે છે, તે તું જાણે છે, ગોવિંદ ?

ગોવિંદ—હા, બાપા. મીઠું નાખ્યાથી વસ્તુ બગડતી અટકે છે. કેરીનાં તથા બીજાં અથાણાંમાં તથા ખારીઆંમાં લોકો મીઠું નાખે છે. એથી તેમાં જીવ પડતા નથી, ને તે ઘણા દહાડા સુધી તાજાં જેવાં રહે છે. એજ કારણથી અંગ્રેજ લોક માખણમાં મીઠું ભેળે છે.

બાપ—ખરી વાત. વારૂ, મીઠું ક્યાંથી આવે છે, તે તું જાણે છે ?

ગોવિંદ—બાપા, દરીઓ ખારો છે, એવું મહેતાજીએ અમને શીખવ્યું છે, તેથી હું ધારૂં છું, કે લોકો દરીઆમાંથી મીઠું કાઢતા હશે; પણ તે કેવી રીતે કાઢતા હશે, તે હું જાણતો નથી.

પછી તેણે ચિનાઈ પ્યાલામાં બીજો કકડો નાખી તેની હેઠળ દીવો સળગાવ્યો, ને તેમાં શું બને છે તે જોવા છોકરાંઓને કહ્યું. કકડો પીગળીને તેનો રસ થયો. તે રંગે રતાશ પડતો હતો. હવે તે રસ તેણે બીજા પાણીવાળા પ્યાલામાં રેડ્યો, એટલે તે બંધાઈ ગયો. પછી ગંધકને પ્યાલામાંથી બહાર કાઢી લઈને તેણે છોકરાં-ઓને બતાવીને કહ્યું, જુઓ, એ કેવો પોચો પડ્યો છે! હવે તેનો જેવો ઘાટ બનાવવો હશે, તેવો બનશે.

થોડોક રસ ચિનાઈ પ્યાલામાં રહી ગયો હતો, તે પાછો તદ્દન ઘટ ને પીળો થઈ ગએલો દેખાયો. ચંપા તેનું કારણ બાપને પૂછવા લાગી. હિંમતરામે કહ્યું કે પીગળેલા ગંધકને પાછો ઠરવા દઈએ, તો તે મૂળ રંગ પકડે છે.

પછી હિંમતરામે ફરીથી ચિનાઈ પ્યાલાને દીવાની આંચ આપી, એટલે ગંધક પીગળ્યો, ને થોડી વારમાં તે ઝાંખો પડી ગયો. તેણે પ્યાલું દીવા ઉપર જરા વધારે ધરી રાખ્યું, એટલે તેમાંથી લિલાશ પડતો રાતો ધુમાડો નીકળવા માંડ્યો. પછી ધુમાડો એકદમ સળગી ઊઠ્યો, ને ભડકાનો રંગ આસમાની જણાયો. આ જોઈ છોકરાંઓ ઘણાં વિસ્મય પામ્યાં, ને તનુ વિચારમાં પડ્યો. તેણે ધીમે રહીને પૂછ્યું, કે દીવાસળીને છેડે થોડો પીળો પદાર્થ હોય છે, તે શું ગંધક હશે? એ શા વાસ્તે તેના પર ચોપડવામાં આવતો હશે? હિંમતરામે કહ્યું કે હા, એ ગંધક છે. તે કેટલી ઝડપથી સળગી ઊઠે છે, તે તેં હમણાંજ જોયું. દીવાસળી ઝટ સળગે, તે સારૂ તેના પર તે લગાડવામાં આવે છે.

પાઠ ૫૧. ગંધક.

સ્ + મ = સ્મ. વિસ્મય.

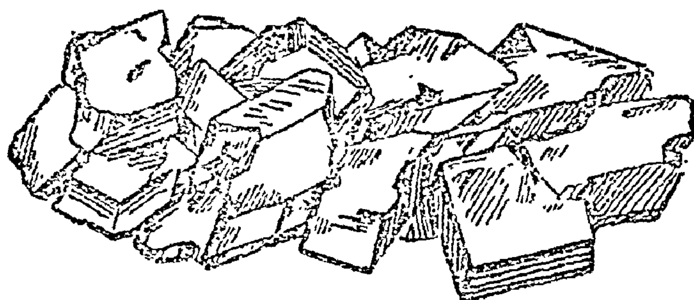

ગંધક.

હિંમતરામ નામનો એક માણસ દીવાસળીના કારખાનામાં નોકર રહેતો હતો. એક દહાડો તે કારખાનેથી ગંધકના થોડા કકડા ઘેર લાવ્યો. તે જોઈ તેના નાના દીકરાએ પૂછ્યું, બાપા, આ કકડા શાના હશે? બાપે કહ્યું, બેટા, એ તો ગંધકના કકડા છે. ગંધક કેવો હોય છે, તે તમને દેખાડવાની મતલબથી હું ખાસ લાવ્યો છું. લો આ કકડો, ને તેને વાળી જુઓ. તનુએ તે કકડો હાથમાં લીધો ને વાળવા ગયો, એટલામાં તે ભાંગી ગયો. એથી તે બોલી ઊઠ્યો, કે બાપા, એ તો કાચ જેવો બરડ જણાય છે.

હિંમતરામે બીજો કકડો લીધો, ને તે પર હથોડી મારી, એટલે તેના ચુરેચુરા થઈ ગયા. તેમાંનો એક કકડો પાસે પાણીથી ભરેલું પ્યાલું હતું, તેમાં ઊડીને પડ્યો. આ તેની નાની દીકરી ચંપાએ જોયું. તેણે જાણ્યું કે ખાંડની માફક તે ઓગળી જશે, તેથી તે જોવાને પ્યાલા પાસે ગઈ; પણ તે ઓગળેલો માલમ પડ્યો નહિ, ત્યારે તેણે લાકડીએ પાણી ખૂબ હલાવ્યું, પણ બધી મહેનત નકામી ગઈ. એ ઉપરથી હિંમતરામે તેને કહ્યું, કે ઉભી રહે, બેન, તું ખાલી મહેનત ન કર. તું ગમે તેટલું હલાવશે, પણ એ કકડો ઓગળવાનો નથી.

આવતો નથી. દરેક કકડાની ભાંગેલી કોરો વાંકીચુંકી, ખરબચડી પણ ઝીણી ધારવાળી છે. તે આંગળીને કાપી નાખે એવી છે.

સાકરના પહેલદાર કકડા.

પછી મહેતાજીએ ફટકડી આપી મોતી પાસે તેના કકડા કરાવ્યા. તે કકડા જોઈ મોતી બોલ્યો, આ કકડા પેલા કાચના કકડાથી જુદી જાતના છે. દરેક કકડાનો ઘાટ સરખો છે. દરેકને ચાર લીસી ને ચળકતી બાજુઓ છે. તેની કોરો સીધી ને જાડી ધારવાળી છે.

મહેતાજી—એજ પ્રમાણે આ બરફ, મીઠું, ગંધક ને સાકરને ભાંગીએ, તો તે દરેકમાંથી એક સરખા ઘાટના કકડા પડશે. કોઈ કોઈના કકડાને તો છ બાજુઓ માલમ પડશે. એવી બાજુઓને પહેલ કે પાસા કહે છે. જે વસ્તુને ભાંગવાથી એવા પહેલવાળા કકડા પડે, તેને પહેલદાર કે પાસાદાર વસ્તુ કહે છે.

હસન નામે એક છોકરો બોલી ઊઠ્યો, સાહેબ, એક દહાડો એક રાજા સાહેબને મેં આપણા શહેરમાં થઈને જતા જોયા હતા. તેમણે ગળામાં હાર પહેરેલો હતો, તેમાં પહેલદાર ચીજો ઘણી હતી. કોઈ ધોળી, કોઈ લાલ, ને કોઈ લીલી હતી. તે ચીજો શી હશે ?

આ પ્રમાણે વાત ચાલતી હતી, એવામાં ચંપાએ દીવાસળીની પેટી ત્યાં પડી હતી, તેમાંથી એક દીવાસળી કાઢીને સળગાવી; એટલે હિંમતરામે ધીમે રહીને તેના માથાના ગજરામાંથી એક ફૂલ ચૂંટી લીધું, ને દીવાસળીની ઝાળ ઉપર ધર્યું. ફૂલનો રંગ ઊડવા લાગ્યો, ને જરા વારમાં તે તદ્દન ઝાંખું પડી ગયું. ચંપાને આ ગમ્યું નહિ તેથી તે બોલી, એ શું કરો છો, બાપા ? મારૂં ફૂલ શા માટે બગાડો છો ? તનુએ પણ પૂછ્યું, કે ફૂલનો રંગ કેમ ઊડી ગયો ? હિંમતરામે જવાબ આપ્યો, કે ગંધકમાં રંગ ઉડાવી દેવાનો ખાસ ગુણ છે. ઊન, રેશમ ને કાગળના રંગ પણ તે એમજ ઉડાવી દે છે.

વિસ્મય—આશ્ચર્ય.

પાઠ ૫૨. પહેલદાર વસ્તુઓ.

રામશંકર મહેતાજીને રોજ રોજ નવું નવું ભણાવવાનો બહુ શોખ હતો. એક દહાડો તેઓ પોતાની સાથે કેટલોક સામાન લઈ વર્ગમાં આવ્યા. તેમણે કાચ, સીઠું, ગંધક, બરફ, પતરી સાકર વગેરે મેજ પર ગોઠવ્યાં.

મોતી નામે એક છોકરાને બોલાવી તેમણે કહ્યું, ભાઈ, આ કાચને પેલા ખુણામાં અફાળી ભાંગી નાખ. પછી તેના કકડા થાય, તે તપાસીને કહે કે કેવા છે ! સંભાળજે, કકડા તને વાગે નહિ

મોતીએ કાચ ભાંગ્યો ને કકડા તપાસી બોલ્યો, સાહેબ, આ કકડા જુદા જુદા ઘાટના છે. કોઈ એક કકડો બીજાને મળતો

પાઠ ૫૩. લોહું ને પોલાદ.

સ્ + ક્ + ર = સ્ક્ર્ = સ્ક. સ્કૂ.

મોહન નામે એક લુહારનો છોકરો કાદરનો મિત્ર હતો. કાદરની કોદાળી વાંકી થઈ ગઈ હતી. તેને સમી કરાવવાને તે મોહનને ત્યાં ગયો. મોહન તેને કારખાનામાં તેડી ગયો; ત્યાં ભટ્ઠી સળગાવેલી હતી. તેણે કોદાળીનું પાનું અંગારામાં મૂક્યું, ને કાદરને ધમણ ધમવાને કહ્યું. તે તપીને લાલચોળ થયું, એટલે તેને બહાર કાઢીને એરણ પર મૂક્યું, ને હથોડા વતી ખૂબ ટીપીને સીધું કીધું. પાનું તપાવીને ટીપ્યું, એટલે તે સીધું થએલું જોઈ કાદર અચંબો પામ્યો અને બોલ્યો, અલ્યા મોહન, પાનું તપાવ્યું ન હોત, તો વળત ખરૂં કે ?

મોહન—ના, લોહું તપે છે એટલે નરમ થાય છે, ને જેમ વાળવું હોય તેમ વળી શકે છે. તારે ખાતરી કરવી હોય, તો લે આ લોઢાનો સળીઓ. એના પર ઘા કર અને વાળી જો.

કાદરે સળીઆને ઘણો ટીપ્યો, ત્યારે તે સહેજ વળ્યો અને ચપટો થયો, પણ તપાવેલી કોદાળીના જેટલો તે વળ્યો નહિ.

મોહન—લોહું ત્રણ જાતનું હોય છે. અહીંઆં પાવડા, કોદાળી, તાળાં, સાંકળ વગેરે છે, તે ઘડતર લોઢાનાં બનેલાં છે. એ લોહું નરમ હોય છે. બીજી એક જાતનું લોહું ઘણું બરડ હોય છે. તેને ભરતનું લોહું કહે છે. તેની પાણીની નળીઓ, પાટલીઓના પાયા, રવેશના કઠેરા, દિવાલની ખીંટીઓ વગેરે બને છે. આ નળી લે, ને એના પર ઘા કરી જો.

કાદર—એક ઘા કીધો, એટલામાં તો એના કકડે કકડા થઈ ગયા. એ તો બહુજ બરડ છે.

મહેતાજી—રાજાઓના હારમાં પાસાદાર હીરા, માણેક, ને લીલમ હોય છે. તે એક જાતના કોયલા કે પત્થરો છે, ને ઘણા કીમતી હોય છે. હીરાનો રંગ ધોળો, માણેકનો લાલ, ને લીલમનો લીલો હોય છે.

મગન નામે એક છોકરો પરગામથી આવ્યો હતો, તે બોલ્યો, ગુરુજી, અમારા ખંભાતની નજીકમાં પહેલવાળા રંગદાર પત્થર ઘણા જડે છે. તેને અકીકના પત્થર કહે છે. મારૂં મોસાળ નાંદોદમાં છે. ત્યાં જતાં રતનપુર નામે ગામ આવે છે. તે ગામ આગળથી પણ અકીકના પત્થર ભોંય કે ખડકમાંથી જડે છે. સાહેબ, બધી પહેલદાર વસ્તુઓ ભોંય કે ખડકમાંથી મળતી હશે?

મહેતાજી—એમ કેમ કહેવાય? હીરા, માણેક વગેરે ઝવેરાત, બીજા પહેલદાર પત્થર, ગંધક, ફટકડી એ ચીજો ભોંય કે ખડકમાંથી નીકળે છે; પણ મીઠું, બરફ, સાકર એવી ચીજો તો માણસ કરી શકે છે.

હસન—સાહેબ, ઝુંમરના લોલકને પાસા હોય છે, તો તે પહેલદાર વસ્તુ કહેવાય ખરી કે?

મહેતાજી—ન કહેવાય. તમારે યાદ રાખવું કે દરેક પહેલદાર વસ્તુ એક સરખા ઘાટના પાસાદાર કકડાની બનેલી હોય છે. તેને ભાંગવાથી જે કકડા પડે, તે બધા એક સરખા પહેલદાર હોય છે. લોલકને ભાંગવાથી પહેલદાર કકડા ન પડે. તેને તો માત્ર બહારથીજ પાસા પાડેલા હોય છે. ભાઈઓ, તમે બહાર ફરવા જાઓ, ને કોઈ પહેલદાર વસ્તુઓ મળે, તો નિશાળમાં લાવજો. હું તમને એવી ચીજો વિષે જાણવા લાયક બીજી હકીકત કહીશ.

અગાળી—પછાડી.
ઝવેરાત—હીરા, માણેક વગેરે.
ઝુંમર—કાચનું કે ધાતુનું ઝાડ.

પાઠ ૫૪. ઝાડની ઇંદ્રિયો તથા તેમનાં કાર્ય.

ત્ + પ = ત્પ. ઉત્પન્ન.

શિક્ષક—છોકરાઓ, આજે આપણે બાગમાં ફરવા આવ્યા છીએ, તો ઝાડ વિષે વાતો કરીશું. બોલ, કેશવ, ઝાડનાં મુખ્ય અંગ કયાં કયાં છે?

ફૂલ, છોડ.

કેશવ—મુળીઆં, થડ, પાંદડાં અને ફૂલ એ ઝાડનાં મુખ્ય અંગો છે.

નારણ—ડાળી ઝાડનું અંગ ન કહેવાય?

માધવ—બધાં ઝાડને ડાળીઓ હોતી નથી. આમ જો, પેલી કેળ તથા સોપારીના ઝાડને ડાળી ક્યાં છે?

શિક્ષક—ડાળી ઝાડનો મુખ્ય ભાગ નથી. એ તો થડનો ભાગ છે. વારૂ, ગોવિંદ, મુળીઆં ઝાડને શા કામનાં છે?

ગોવિંદ—મુળીઆં જમીનમાં નીચાં ઉતરે છે, તેને લીધે ઝાડ જમીન સાથે ચોંટીને ટટાર રહે છે.

શિક્ષક—એ સિવાય મુળીઆં બીજું અગત્યનું કામ કરે છે. મુળીઆંને છેડે ઝીણાં ઝીણાં છિદ્રો હોય છે, તે તેનાં મોઢાં છે. એ છિદ્રો વાટે તે જમીનમાંથી પાણી અને ખોરાક ચૂસે છે, તે આખા ઝાડમાં જાય છે. મોહનલાલ, તું થડનો ઉપયોગ કહે.

મોહન—આ ઘડિયાળની કમાન જો. એ પણ લોઢું છે, અને ઉપલી બે જાત કરતાં જુદું છે. એને પોલાદ કહે છે. એ જેમ વાળું છું તેમ વળે છે. જો, આ કરવત પણ કેટલી બધી વળી શકે છે!

કાદર—ખરે, એ તો ઘણી વળે છે, પણ ભાંગતી નથી. એ કઈ જાતના લોઢાની હશે?

મોહન—એ પણ પોલાદની છે. ચપ્પુ, સુથારનાં લોઢાં, સ્ક્રૂ, કાનસ વગેરે ઘણી વસ્તુ પોલાદની બને છે. પેલા બે જાતના લોઢાં કરતાં પોલાદ ઘણું સખત હોય છે. આ કાનસ વતી પેલી નળી તથા સળીઆને ઘસી જો, એટલે તારી ખાતરી થશે.

કાદર—કાનસ માર્યાથી બંનેમાંથી ઝીણી ભુકી પડે છે; માટે પોલાદ એ બે જાતના લોઢા કરતાં વધારે સખત હોય ખરૂં.

પછી મોહને કાદરના હાથમાં એક પત્થર મૂક્યો. કાદરને તે ઘણો ભારે ને નક્કર માલમ પડ્યો. તેણે પૂછ્યું, ભાઈ, આ શું છે?

મોહન—એ લોઢાનો પત્થર છે. એને લોઢાની કાચી ધાતુ કહે છે. એ ખાણમાંથી નીકળે છે. એમાં લોઢાની સાથે બીજી વસ્તુઓ ભળેલી હોય છે; તેથી એને ભઠ્ઠીમાં તપાવી શોધે છે, એટલે એમાંથી લોઢાનો રસ થઈ જુદો પડે છે. તે રસ ટાઢો પડે છે, એટલે ભરતનું લોઢું થાય છે. ભરતના લોઢાને ફરીથી ભઠ્ઠીમાં ગાળી તેમાંનો ભેળ કાઢી નાખી ટીપીએ, તો ઘડતરનું લોઢું થાય છે. એને કોલસા સાથે મેળવી ફરી તપાવી ટાઢા પાણીમાં ડુબાવીએ, એટલે તેનું પોલાદ બને છે. એ સિવાય ભરતના લોઢામાંથી પાધરૂં પોલાદ પણ બનાવી શકાય છે.

કમાન—સાળનો ઝુલતો ભાગ. | સ્ક્રૂ—પેચવાળો લોઢાનો ખીલો; ફેર.

છે, તે વાટે નકામો ભાગ બહાર નીકળી જાય છે. એ છિદ્રો પાંદડાંનાં મોઢાં જેવાં છે. આપણે ખોરાક મોં વડે ખાઈએ છીએ, તેમ પાંદડાં પણ તેનાં છિદ્રો અથવા મોઢાં વડે હવામાંથી ખોરાક મેળવીને ખાય છે. વારૂ, ત્યારે મુળીઆં, થડ ને પાંદડાં સિવાય ઝાડની બીજી કોઈ ઈંદ્રિય હશે ?

શિવલાલ—હા, ફૂલ પણ ઝાડની એક ઈંદ્રિય કહેવાય.

શિક્ષક—કેમ વારૂ ? તે શું કામ કરે છે ?

શિવલાલ—તે તો હું કહી શકતો નથી.

શિક્ષક—સાંભળ, ફૂલ ફળ ઉત્પન્ન કરવાનું મુખ્ય કામ કરે છે, માટે તે પણ ઝાડની ઈંદ્રિય કહેવાય. ફળમાં બી હોય છે. બીમાંથી નવાં ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે.

આધાર—ટેકો.	બારીક—ઝીણા.
અગત્યનું—જરૂરનું; ઉપયોગી.	શોષી—ચૂસી.
ખ્યાલ—અટકળ.	

પાઠ ૫૯. ઝાડનો રસ.

કાદરના બાપા રબર વડે સીસાપેનના ડાઘા કાઢી નાખતા હતા. તે જોઈ કાદરે પૂછ્યું; કે બાપા રબર શી વસ્તુ હશે ?

કાસમ—રબર ઝાડનું દૂધ છે.

કાદર—દૂધ ! ઝાડ કોઈ દિવસ દૂધ દેતું હશે ? દૂધ હોય તો તે આવું ઘટ અને ચીકણું ક્યાંથી ? એને શી રીતે દોહતા હશે ?

કાસમ—આપણા દેશમાં કેટલેક ઠેકાણે એક જાતનાં ઝાડ ઉગે છે; તેના થડમાં લોકો છેદ પાડે છે, એટલે તેમાંથી પિળાશ પડતો ઘટ રસ ઝરપે છે. છેદ આગળ વાસણો બાંધે છે, તેમાં એ રસ ટપકે છે. તે રસને દૂધ કહે છે. પછી રસને તડકે સૂકવે છે, એટલે તે કઠણ ને ઘટ થાય છે.

મોહનલાલ—થડને આધારે પાંદડાં, ફૂલ તથા ફળ રહે છે.

શિક્ષક—થડ એ બધાંનો આધાર છે, એટલુંજ નહિ, પણ તે બીજું કામ પણ કરે છે. પાણી તથા ખોરાક મુળીઆં શોષી લે છે, તે થડમાં થઈ પાંદડાં વગેરેમાં જાય છે. મોતીલાલ, ઇંદ્રિય એટલે શું તે તું જાણે છે?

મોતીલાલ—હા સાહેબ. આપણા શરીરમાં આંખ જોવાનું કામ કરે છે, માટે તે જોવાની ઇંદ્રિય કહેવાય. કાન સાંભળવાનું કામ કરે છે, તેથી તે સાંભળવાની ઇંદ્રિય છે. એ સિવાય બીજી ઇંદ્રિયો પણ છે.

ત્રિભોવન—ઝાડનાં મુળીઆં પાણી અને ખોરાક ચૂસી લેવાનું કામ કરે છે; માટે તે પણ ઝાડની ઇંદ્રિય કહેવાય?

શિક્ષક—હા, જેમ મુળીઆં ઝાડની એક ઇંદ્રિય છે, તેમ પાંદડાં પણ છે. આપણા શરીરની દરેક ઇંદ્રિયને એકાદું કામ કરવાનું હોય છે, પણ ઝાડની ઇંદ્રિયો ઘણાં કામ કરે છે. પાંદડાં શાં શાં કામ કરે છે, તે તમે જાણો છો?

વામન—ના, સાહેબ. અમે તેનો ખ્યાલ પણ કરી શકતા નથી.

શિક્ષક—સાંભળો, ત્યારે. આપણે પાણી પીએ છીએ, તે આપણા શરીરમાં જાય છે. ત્યાં તેને ખોરાક પચાવવા વગેરેનું જે કામ કરવાનું હોય છે, તે તે કરે છે. પછી તે આપણી ચામડીમાં ઝીણાં ઝીણાં કાણાં હોય છે, તે રસ્તે પાછું શરીરમાંના તેલ સાથે બહાર નીકળે છે. તેને આપણે પરસેવો કહીએ છીએ. જેમ આપણી ચામડી પરસેવાને બહાર કાઢે છે, તેમ પાંદડાં પણ ઝાડમાંનો નકામો ભાગ બહાર કાઢે છે. પાંદડાંમાં ઘણાં બારીક છિદ્રો હોય

કાસમ—ખરી વાત. ખજુરી કે તાડમાંથી જે રસ નીકળે છે, તેને તાડી કે નીરો કહે છે. તે કેટલાક લોકો પીએ છે. ખરસાણી, થોર કે આકડાની ડાળી ભાંગી જાય, તો તેમાંથી દૂધ વહે છે, તે તેં જોયું હશે. એ દૂધ ઓસડના કામમાં આવે છે.

કાદર—બાવળના તથા લીમડાના થડ તથા ડાળીઓ પર ચીકણો રસ ઝરપીને એકઠો થાય છે, તે પણ મેં જોયું છે. એને આપણે ગુંદર કહીએ છીએ. એ રસ એમ બહાર કેમ નીકળતો હશે?

કાસમ—જે પ્રમાણે આપણા શરીરમાંથી પરસેવો બહાર નીકળે છે, તે પ્રમાણે એ બધાં ઝાડમાંથી રસ નીકળે છે. તેમાં મેલ ભળેલો હોય છે. ગુંદર શા કામમાં આવે છે, તે તું જાણે છે?

કાદર—હા, કાગળો ચોંટાડવાને ગુંદર ઘણો કામનો છે. બાવળનો ગુંદર શરીરને મજબુત કરે છે, તેથી તેના લાડુ તથા પાક બનાવી આપણે ખાઈએ છીએ. ઉપવાસને દિવસે હિંદુઓ સાબુચોખા ખાય છે, તે પણ કોઈ ઝાડનો રસ હશે? તે રસ સૂકવીને તેના ગોળ દાણા પાડતા હશે, ખરૂં બાપા?

કાસમ—ના, સાબુચોખા ઝાડનો રસ નથી. એ તો ઝાડ માંહેલો ભાગ છે. સાબુચોખાનાં ઝાડ તાડની જાતનાં થાય છે. તે આપણા દેશમાં એક ઠેકાણે ડુંગરાઓમાં ઊગે છે. આ ઝાડ પુરેપુરાં મોટાં થાય છે, ત્યારે તેને કાપે છે. ઉપલી છાલ કાઢી લઈ

કાદર—દડા અને ઢીંગલીઓ આ રબરનાં થાય છે, નહિ, બાપા?

કાસમ—હા. રબરમાં વળી એક બીજો ગુણ છે. તેમાંથી પાણી આરપાર ઉતરી શકતું નથી, તેથી કરીને વરસાદમાં પહેરવાના ડગલા, તંબુ, જોડા વગેરે ઘણી ચીજો રબરની બનાવે છે. જેનાં થડમાંથી રસ નીકળતો હોય, એવાં બીજાં ઝાડ તેં જોયાં છે?

કાદર—હા. ખજુરીના ઝાડમાં લોકો એવા છેદ પાડે છે, અને તેની નીચે ઘડીઆં બાંધે છે, એટલે બીજે દિવસે ઘડીઆંમાં રસ ભરાઈ રહે છે. તેજ પ્રમાણે તાડની ટોચ ઉપરનાં પાંદડાં આગળ છેદ પાડી તેમાંથી રસ કાઢવામાં આવે છે; પણ આ રસ રબરના જેવો ઘટ હોતો નથી.

ખજુરીનું ઝાડ.

દેશોમાં પાકે છે. આપણા દેશમાં ડાંગરના પાક કરતાં ઘઉંનો પાક ઓછો ઉતરે છે. વળી આપણા મુલક કરતાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં

ઘઉંનો છોડ. ઉંબી.

ઘઉંનો પાક ઘણો થાય છે. ઘઉં ઘણી જાતના થાય છે, પણ આપણે ત્યાં બજારમાં હંમેશાં ચાર પાંચ જાતના ઘઉં મળે છે. એક જાતના દાઉદખાની કહેવાય છે, તે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંથી આવે છે. બીજા હાંસોટી છે, તે સુરત તથા ભરૂચ જિલ્લામાં થાય છે. ત્રીજા વાજીઆ અને ચોથા કાઠા છે, તે કાઠિઆવાડથી આવે છે. વળી એક બીજી જાતના ઘઉં મળે છે, તે પોટા કહેવાય છે. એનો દાણો ઠુમસો હોય છે. દાઉદખાની અને હાંસોટી ઘઉં ચળકતા, પિળાશ પડતા ધોળા, પોચા ને ભરાઉ હોય છે. વાજીઆ કાળાશ પડતા રાતા અને ઝીણા હોય છે. કાઠા રાતા અને સખત હોય છે.

ચણા, વટાણા, તુવેર, વાલ, મગ, અડદ, ચોળા વગેરે કઠોળને બે ફાડ હોય છે, તેને દાળ કહે છે. એ બધાં બે દળવાળાં અનાજ કહેવાય છે. ઘાસની જાતનાં અનાજની બે ફાડ થતી નથી, તેથી તે બધાં એકદળીઆં અનાજ કહેવાય છે. એક દળીઉં અનાજ વધારે પુષ્ટિકારક હોય છે.

ઘઉંને દળ્યાથી લોટ થાય છે. લોટને ચાળીએ ત્યારે જાડો અને બરછટ ભાગ નીકળે તે થુલું, અને ચાળણીમાંથી નીચે પડે તે ચાળેલો લોટ છે. થુલામાંથી લોકો થુલી કાઢે છે. તેને બાફે છે, ને પછી તેમાં ઘી, ખાંડ ભેળીને ખાય છે. ચાળેલા લોટમાં જોઈતું

માંહેલો ભાગ ખાંડી ભુકો કરે છે, ને પાણીમાં નાખી ખૂબ હલાવે છે. પછી તેને થોડી વાર ઠરવા દે છે, એટલે ભુકો ભારે હોવાથી તળીએ બેસે છે, ને રેસા વગેરે કચરો ઉપર તરી આવે છે. ત્યારપછી કચરાવાળું પાણી નિતારી લઈ અંદરના ભુકાને સૂકવીને ખાંડે છે. સુકો ભુકો વેચવામાં આવે છે. વળી કોઈ તો એ ભુકાને પાણીમાં ડહોળી ગળણીએ ગાળે છે, એટલે તેના દાણા બંધાય છે. તે સુકાય છે ત્યારે સાબુચોખા કહેવાય છે. સાબુચોખા ખાવામાં હલકા છે, તેથી માંદાં માણસોને ઘણો ગુણ આપે છે.

ઉપવાસ—ભૂખ્યા રહેવું તે.
ઘટ—ઘાડું

ઘડીઆં—તાડી ભરવાના ઉંચી ડોકના ઘાડવા.

पाठ ५६. घउं तथा घउंनो लोट.

ષ્ + ટ =ષ્ટ. પુષ્ટિકારક.

ઘઉંનો છોડ શુમારે દોઢ હાથ ઉંચો ઊગે છે. એ છોડ ઘાસની જાતનો છે. છોડ ઉપર ડુંડી બેસે છે, તેને ઉંબી કહે છે. એ ઉંબીમાં ઘઉંના દાણા હોય છે. લોકો ઘઉંનો પોંક પાડીને ખાય છે. કેટલાક ઘઉંના છોડની ડુંડીઓને સુખળાં હોય છે.

ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, જુવાર, મકાઈ, બંટી વગેરે ઘાસની જાતનાં બધાં અનાજ ધાન્ય કહેવાય. બધાં ધાન્યના દાણા જરા ગોળ હોય છે, પણ ડાંગરનો તથા ઘઉંનો દાણો ગોળ કરતાં લાંબો વધારે હોય છે. ઘઉંના દાણામાં વચ્ચે ખાંચ હોય છે. ઘઉં ઘણા

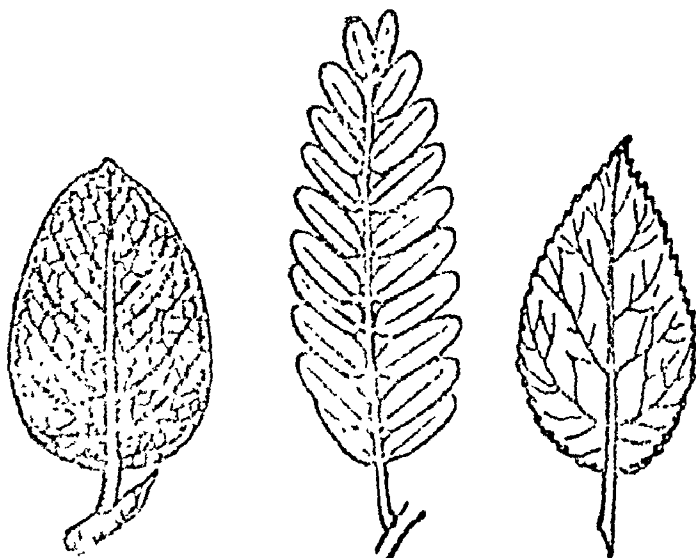
પાઠ ૯૭. પાંદડાંના ઘાટ.

શિક્ષક—ભાઈઓ, જાઓ, આ બગીચામાંથી થોડાં પાંદડાં ચૂંટી લાવો. પછી તેના ઘાટ વિષે વાતો કરીએ.

આ ઉપરથી છોકરાઓ વાડીમાં દોડ્યા, અને પાંદડાંનો થોકડો ચૂંટી લાવ્યા. પછી શિક્ષકે તેમાંથી એક પાંદડું લઈને પૂછ્યું, અલ્યા મોહંમદ, આ પાંદડું વડનું છે, તે તો તું જાણતો હોઈશ. ત્યારે કહે, એનો ઘાટ કેવો છે?

મોહંમદ—સાહેબ, એ ટોચે જતાં અણી પડતું છે, વચમાં બહુ પહોળું છે, અને દાંડી આગળ સાંકડું છે.

પુરુષોત્તમ—આ પીપળાનું પાંદડું તો ગંજીફાનાં પાનાંમાંની લાલ બદામના જેવું છે; કારણ કે તેની માફક એને નીચલા ભાગમાં ખાંચ છે. એની ટોચ તો લાંબી અને અણીદાર છે.

વડનું પાન. આમલીનું પાન. ગુલાબનું પાન.

ગુલાબભાઈ—આ ઘાસનું પાંદડું લાંબું વધારે અને પહોળું ઘણું ઓછું છે, તેથી તરવારના પાના જેવું દેખાય છે.

શિક્ષક—આ કમળનું પાંદડું છે, તે લગભગ ગોળ છે.

પાણી નાંખી કણેક બાંધે છે. પછી તેને ગુંદીને તેના રોટલા, રોટલીઓ, પુરી વગેરે કરે છે.

ભીના ઘઉંને દળ્યા હોય, ને પછી લોટને ઝીણે હવાલે ચાળ્યો હોય, તો જે ચળાઈને નીચે પડે છે, તે મેદો અથવા પરસુદી છે. હવાલામાં આળણ રહે, તેને સુપડામાં ઘાલી ઝાટકીએ, તો ભુસું ઊડી નીચે પડે છે, અને રવો સુપડામાં પડ્યો રહે છે.

ભુસું ઢોરના ખાધામાં આવે છે. ગરીબ લોકો તેમાં બીજાં ધાન્યનો લોટ ભેળવે છે, ને તેના રોટલા બનાવે છે. રવાનો શીરો તથા બીજી એવી સારી વાની થાય છે. ઘઉંમાં ખાંડનો થોડોક ભાગ હોય છેજ, તેથી મેદાને પલાળીને ઢાંકી રાખ્યો હોય, તો સાંહેલી ખાંડને લીધે તેમાં આથો ચઢી ખટાશ આવે છે. એવા આથેલા લોટની જલેબી વગેરે ખાવાની ઘણી જણસો બને છે.

વળી કાગળો ચોંટાડવાને લોકો ઘઉંના લોટની લાહી બનાવે છે, તથા જખમ અથવા ફોલ્લા ઉપર એની લોપડી કે પોટીસ પણ બાંધે છે.

આથો—ચઢીને ખાટું થએલું ખીરૂં.
હુમલો—ટુંકો પણ ભરાઉ.
પુષ્ટિકારક—કૌવત આપનાર.
પોટીસ—ગુમડાં વગેરે દરદ પકવવાને ઘઉં, અળસી વગેરેની બાફેલી લુગદી કરવામાં આવે છે તે.
બરાછટ—કઠણ ને ખરબચડું લાગે એવું.
વાની—ચીજ.
સુખળાં—કુંડી કે કંટીની બાજુએ સોયા જેવું હોય છે તે.
હવાલો—તારની ચાળણી.

કૃષ્ણલાલ—એ જુદા જુદા ભાગોને પાંદડાં કહેતા નથી, તેનું કારણ શું હશે, સાહેબ?

શિક્ષક—પાંદડાં હોય તેનાં મૂળ પાસેના ખુણામાંથી ડાળી તથા કળીઓ ફૂટી નીકળે છે. આ પાંદડીઓનાં મૂળ આગળથી એવું કંઈ નીકળતું નથી, માટે એ પાંદડીઓ પાંદડાં ન કહેવાય. ઘણું કરીને મોટાં ઝાડનાં પાંદડાં નાનાં અથવા જોડાએલાં હોય છે. પાંદડાં ઘણા જુદા જુદા ઘાટનાં હોય છે, તેથી તેમને સુરજનો પ્રકાશ ઓછોવત્તો મળી શકે છે.

पाठ ५८. जीवजंतु.

કીડી અને પતંગીઓ.

સ્ + થ = સ્થ. અવસ્થા.

કીડી—કેમ, ભાઈ પતંગીઆ, કામધંધા વિના તું આમ તેમ ભટક્યા કરે છે?

શિવલાલ—સાહેબ, કેળનું પાંદડું ઘણું મોટું હોય છે, તેનું શું કારણ હશે?

શિક્ષક—જે ઝાડને ઘણું પાણી જોઈએ છે, તેમાં પાણી શોષી લેવાનું અને પાંદડાંને રસ્તે તે પાછું બહાર કાઢી નાખવાનું કામ ઘણી ઝડપથી ચાલે છે. પાંદડાં મોટાં હોય, તોજ જથાબંધ પાણી બહાર કાઢી શકે. એ કારણથી કમળ, કેળ, અળવી વગેરેનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે.

નરસિંહ—હું કુંવારનો કકડો લાવ્યો છું. જુઓ, તે કેવો જાડો છે! આ શું પાંદડું હશે?

શિક્ષક—હા, એ પાંદડું છે. કુંવાર સુકી જમીનમાં ઊગે છે, તેથી તેનાં પાંદડાં જાડાં હોય, તોજ તેમાં ઘણું પાણી રહી શકે.

રણછોડ—મારી પાસે આ અજમાનું પાંદડું છે, તે એટલું બધું જાડું નથી. તેની કોર પર દાંતા છે, તે ગોળ છે. ગુલાબનાં પાંદડાંના દાંતા તો કરવત જેવા હોય છે.

ગોરધન—આ કપાસનું પાંદડું એવી રીતે ચિરાએલું છે, કે તેનો ઘાટ હાથનાં મોજાં જેવો લાગે છે.

શિક્ષક—કેટલાંક પાંદડાં થોડાં ઘણાં ચિરાએલાં થાય છે. આ પાંદડું જુઓ. એના પાંચ ભાગ એવા પડ્યા છે, કે તે જુદાં જુદાં પાંદડાં હોય તેવા જણાય છે, પણ તે જુદાં પાંદડાં ન કહેવાય. આવાં પાંદડાંને જોડેલાં પાંદડાં કહે છે. આમલીનાં અને અગથી-આનાં પાંદડાં એ જાતનાં છે. વળી આ ગુલમોર જુઓ. એનાં પાંદડાં કેવાં મોટાં અને બરાબર ગોઠવાએલાં છે! એના છુટા ભાગો એક બીજાની સામે છે, અને તે દરેકમાં નાની નાની પાંદડીઓ પણ છે.

કીડી—તને તારી પાછલી સ્થિતિ કેમ કંઈ સાંભરતી નથી? સૌથી પહેલાં આપણે ઈંડાં હતાં. ઈંડાં ફોડીને આપણે બહાર આવ્યાં, ત્યારે આપણું શરીર પાતળું અને સીધી લીટી જેવું હતું. તે આપણી બીજી સ્થિતિ હતી. એ વખતે આપણે ઇયળ કહેવાતાં. તું ને તારાં ભાંડુ ઇયળ હતાં, તે વેળા તમે પાકને ઘણું નુકસાન કરતાં. અમે ઇયળ હતાં ત્યારે અમને પગ તો હતાજ નહિ, એટલે અસારાથી દરમાંથી બહાર કેમ નીકળાય? તે વેળા અમારા કીડિઆરામાંની મોટી કીડીઓ અમને ખોરાક આણી આપતી, અને અમારૂં પોષણ કરતી. આ બીજી અવસ્થા પુરી થવા આવી, એટલે તમે અને અમે ત્રીજી અવસ્થામાં જવાની તૈયારી કીધી. આપણે શરીરમાંથી તાર કાઢી કોશેટા બનાવ્યા, અને તેમાં નિરાંત વાળીને કેટલાએક દિવસ સુધી સૂતાં. પછી કોશેટો ભાંગી તું પતંગીઓ થઈને અને હું કીડી થઈને બહાર નીકળ્યાં. એ આપણો ચોથો અવતાર થયો. ત્યારપછી તેં કંઈ પણ કામ કીધું નથી. તું માત્ર મોજ મારે છે. એક ફૂલ પરથી બીજા ફૂલ ઉપર ઊડી તેમાંનું મધ પીએ છે.

પતંગીઓ—હું મધ ખાઉં છું, તો તુંએ શું ખાંડ ખાઈ જતી નથી કે? તું શું કામ કરે છે, તે તો હું જાણું છું!

કીડી—ઓહો! અમારે ઘણાં કામ કરવાં પડે છે. અમે પુડો કરીએ છીએ. કોઈ તેના પર હુમલો કરે, તો તેની સાથે અમે લડીએ છીએ. અમારામાં નર અને માદા કામ કરતાં નથી. તે પોતાનાં ઈંડાંની પણ સંભાળ લેતાં નથી. તે કામ પણ અમારે કરવું પડે છે. માણસોની પેઠે અમે કુટુંબ બાંધી રહીએ છીએ, અને એક બીજાને મદદ કરીએ છીએ. આખો દિવસ તો કામમાં

પતંગીઓ—અરે કીડી બાઈ, તું મને પૂછનાર કોણ ? શા માટે મને ભાઈ કહીને બોલાવે છે? શું હું તારો ભાઈ થાઉં છું ?

કીડી—તું અને હું બંને એકજ વર્ગનાં છીએ. આપણો વર્ગ જીવજંતુનો છે. એથીજ મેં તને ભાઈ કહ્યો.

પતંગીઓ—હં ! તું ખોટું બોલે છે. જો, મને કેવી મઝાની સૂંઢ છે! એ વડે હું ફૂલમાંથી મધ ચૂસી લઉં છું. તારે સૂંઢ ક્યાં છે?

કીડી—મને સૂંઢ નથી, તેમ બધાં જંતુને સૂંઢ હોતી પણ નથી. સઘળાં જીવજંતુને માથું, છાતી અને જઠર એવા ત્રણ ભાગ હોય છે. તારે અને મારે બંનેને આ ત્રણે ભાગ છે.

પતંગીઓ—પણ મને તો છાતીએ છ પગ છે, ને સાથે બે મૂછ છે. કોઈ ચીજ મને અડે છે, તેને હું મૂછ વડે ઝટ પારખું છું. તારે પગ ને મૂછ છે ખરાં; પણ મારે ખૂબસુરત ચાર પાંખ છે, તેવી પાંખ તારે ક્યાં છે?

કીડી—તારે ચાર પાંખ છે, તેવી બધાં જંતુઓને પાંખ હોતી નથી. કેટલાંકને ચાર, કેટલાંકને બે, અને મારા જેવાં કેટલાંકને બીલકુલ હોતી નથી. અમારામાં ફક્ત નર અને માદાનેજ પાંખ ઊગે છે. હું તો વૈતરી કીડી છું, એટલે મને કોઈ દહાડો પાંખો આવતીજ નથી. તને ભાઈ કહેવાનું બીજું એક મોટું કારણ છે. સાંભળ, તું ને હું ચાર અવસ્થા ભોગવીએ છીએ, પણ યાદ રાખજે કે બધાં જંતુને ચાર અવસ્થા ભોગવવી પડતી નથી.

પતંગીઓ—એ તું શું બોલે છે! આપણે ખરેખર ચાર અવસ્થા બદલવી પડે છે?

કીડી—તને તારી પાછલી સ્થિતિ કેમ કંઈ સાંભરતી નથી? સૌથી પહેલાં આપણે ઈંડાં હતાં. ઈંડાં ફોડીને આપણે બહાર આવ્યાં, ત્યારે આપણું શરીર પાતળું અને સીધી લીટી જેવું હતું. તે આપણી બીજી સ્થિતિ હતી. એ વખતે આપણે ઇયળ કહેવાતાં. તું ને તારાં ભાંડુ ઇયળ હતાં, તે વેળા તમે પાકને ઘણું નુકસાન કરતાં. અમે ઇયળ હતાં ત્યારે અમને પગ તો હતાજ નહિ, એટલે અમારાથી દરમાંથી બહાર કેમ નીકળાય? તે વેળા અમારા કીડિઆરામાંની મોટી કીડીઓ અમને ખોરાક આણી આપતી, અને અમારૂં પોષણ કરતી. આ બીજી અવસ્થા પુરી થવા આવી, એટલે તમે અને અમે ત્રીજી અવસ્થામાં જવાની તૈયારી કીધી. આપણે શરીરમાંથી તાર કાઢી કોશેટા બનાવ્યા, અને તેમાં નિરાંત વાળીને કેટલાએક દિવસ સુધી સૂતાં. પછી કોશેટો ભાંગી તું પતંગીઓ થઈને અને હું કીડી થઈને બહાર નીકળ્યાં. એ આપણો ચોથો અવતાર થયો. ત્યારપછી તેં કંઈ પણ કામ કીધું નથી. તું માત્ર મોજ મારે છે. એક ફૂલ પરથી બીજા ફૂલ ઉપર ઊડી તેમાંનું મધ પીએ છે.

પતંગીઓ—હું મધ ખાઉં છું, તો તુંએ શું ખાંડ ખાઈ જતી નથી કે? તું શું કામ કરે છે, તે તો હું જાણું છું!

કીડી—ઓહો! અમારે ઘણાં કામ કરવાં પડે છે. અમે પુડો કરીએ છીએ. કોઈ તેના પર હુમલો કરે, તો તેની સાથે અમે લડીએ છીએ. અમારામાં નર અને માદા કામ કરતાં નથી. તે પોતાનાં ઈંડાંની પણ સંભાળ લેતાં નથી. તે કામ પણ અમારે કરવું પડે છે. માણસોની પેઠે અમે કુટુંબ બાંધી રહીએ છીએ, અને એક બીજાને મદદ કરીએ છીએ. આખો દિવસ તો કામમાં

ને કામમાંજ જાય છે. કોઈ વખત રાતે પણ કામ કરીએ છીએ. અમારામાં સંપ કેવો છે! વંદા જેવા મોટા જીવડાને અમે સહેલથી ઘસડી જઈએ છીએ.

અવતાર—એક રૂપ બદલી બીજા રૂપમાં આવવું તે.	માદા—પશુ પક્ષીમાં જે સ્ત્રી જાત છે તે.
અવસ્થા—હાલત.	વર્ગ—જાત.
પોષણ—ગુજરાન.	વૈતરી—વેઠ કરનારી.

પાઠ ૫૯. સમડી અને ગીધ.

ગીધ.

સમડી.

એક દહાડો રામશંકર મહેતાજી પાવાગઢનો ડુંગર જોઈ પાછા આવ્યા, એટલે ગામની ભાગોળે કેટલાક છોકરાઓ તેમને મળ્યા. તે છોકરાઓને મહેતાજીએ કહ્યું, કે પાવાગઢનો ડુંગર જોવાનો વિચાર મારા મનમાં લાંબો વખત થયાં ઘોળાયાં કરતો હતો, તેથી

હું આજે તે ડુંગર ઉપર ચઢ્યો, અને ત્યાં બધે ફરીને મેં જોયું. મને ભૂખ લાગી હતી, એટલે પાસે તળાવ હતું, તેની પાળ ઉપર જઈ બેઠો. પછી સાથે ભાથું બાંધી લીધું હતું, તે છોડી થોડું પાણી લેવા તળાવમાં ઉતર્યો. એ વેળા એક સમડી તીરની પેઠે નીચે આવી ને રોટલો લઈ ગઈ. ખરેખર, આ પક્ષી કોઈથી ડરતું નથી.

પેલું આકાશમાં ઉંચે તરતું હોય એમ ઉડતું દેખાય છે, તે શું હશે? એ સમડી જેવું લાગે છે. એ કેટલી બધી ઉંચે ઊડે છે! જુઓ, એ હવે તીરની માફક કેવી સપાટાબંધ નીચે ઉતરે છે! અરે, એ ભોંય પરથી કંઈ પોતાના નહોરમાં પકડીને ઉંચે લઈ જાય છે. ઓહો! એ તો સાપ લાગે છે. આકાશમાં આટલી બધી ઉંચાઈએથી પણ એણે સાપને દીઠો, ને ધસારાબંધ નીચે ઉતરી આવી તેને પકડ્યો. કહો, એની નજર કેવી! હવે એ પેલા ઝાડની ટોચે જઈ બેઠી. જુઓ, એ એના મજબુત નહોર વડે અને વાંકી ચાંચ વતી સાપને ચીરે છે. ત્યાં બેઠી બેઠી એ તેને ખાશે. ઓહો! એની પુછડી કેટલી પહોળી છે! તેમાં ખાંચ છે, તેથી તેના બે ભાગ પડ્યા છે. એના શરીરનો રંગ તો બદામીઓ લાગે છે. લો, એ તો હવે એના માળા તરફ ઊડી ગઈ. એ માળો ફરાંઠી, લાકડાં, તથા નાની નાની ડાળીઓના કકડાનો બાંધેલો હોય એમ દેખાય છે. એની અંદર કદાચ પાંચ છ ઈંડાંએ હશે.

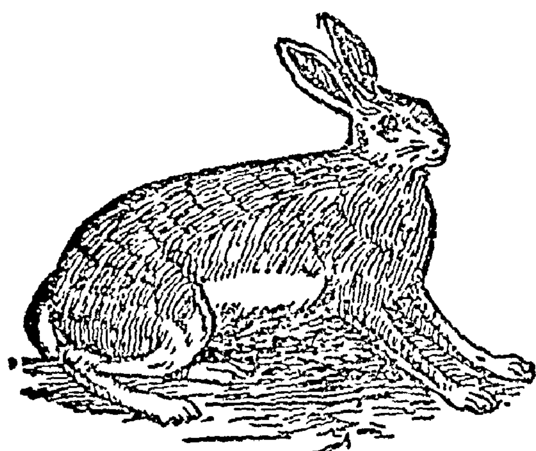
ભાઈઓ, જે સમડી ડુંગર પરથી મારૂં ખાવાનું લઈ ગઈ તે આવીજ હતી. રોટલો સમડી લઈ ગઈ, અને મને ભૂખ ઘણી લાગી હતી, તેથી હું ડુંગર પર વધારે વાર થોભ્યો નહિ. મેં નીચે ઉતરવા માંડ્યું. ઉતાર ઘણોજ સીધો અને સરી પડાય એવો હતો.

નીચે ખીણમાં જોતાં અંધારાં આવતાં. તે ખીણમાં મેં કેટલાંક ગીધ બેઠેલાં જોયાં. મારી સાથે એક જણ નીચે ઉતરતો હતો, તેણે મને કહ્યું, કે ગઈ કાલે સાંજે એક ઘેટું આ ઢોળાવ ઉપરથી નીચે ગબડી પડ્યું, ને મરી ગયું. તેનું માંસ ખાવાને પેલાં ગીધ ભેગાં થયાં હશે. મેં ગીધ કોઈ દહાડો બરાબર જોયાં ન હતાં, તેથી નીચે ઉતરી તેઓ બેઠાં હતાં તે તરફ ગયો. ત્યાં આઘો ઉભો રહી તેમને બારીક નજરે જોયાં. ગીધ કેવું પ્રાણી છે, તે તમને કહું.

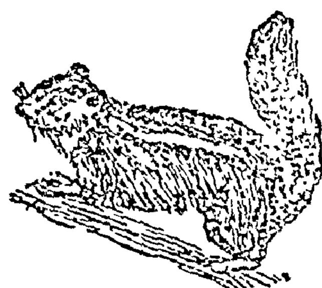
ગીધની ચાંચ સમડીના જેવી છે, પણ તેના જેટલી વાંકી વળેલી નથી. તે છેડેથીજ જરા વળેલી હોય છે. ગીધને માથે અથવા ગરદને પીછાં હોય છે. તેની નજર ઘણી ઝીણી છે. તેના નહોર ઘણા અણીદાર છે. તેને મોટી મોટી પાંખો છે. તેનું શરીર ઘણું ભારે હોય છે. કોઈ જનાવર મરેલું પડ્યું હોય, તે કોહવા માંડે એટલે ગીધ કોણ જાણે ક્યાંથી ભેગાં થાય છે, ને તેને પુરૂં કરે છે. ગીધ ઘણાં ખાઉધરાં છે. માંસના મોટા કકડાઓ તોડી તોડીને ગળે છે. તે ખરાબ અને કોહેલું માંસ ખાય છે, તેથી તેને જોઈ કમકમાટ ઉપજે છે ખરો, પણ તે એવો ખોરાક ખાઈને આપણા ઉપર ઉપકાર કરે છે. મરેલાં પ્રાણીને ગીધ ખાતું ન હોય, તો તે બધાં ગંધાઈ ઊઠે અને હવા બગાડે.

અંધારાં—તંમર.
કમકમાટ—કંટાળો.
કરાંઠી—કપાસ, તુવર વગેરેની સુકાઈ ગએલી ડાળી.
ખાઉધરાં—ખાતાં ધરાય નહિ એવાં; અકરાંતીઆં.
ઘોળાયાં કરતો—વારંવાર આવતો.
નહોર—નખ.

પાઠ ૬૦. ખીસકોલી અને સસલું.

સસલું.

ખીસકોલી.

હિંદુસ્તાનમાં ખીસકોલી કોણે નહિ દીઠી હોય? જ્યાં જ્યાં ઝાડો હોય છે, ત્યાં દરેક ઠેકાણે તે આમ તેમ દોડતી જણાય છે. મુંબઈ જેવાં મોટાં શહેરોમાં પણ તે ઘણી જોવામાં આવે છે. રસ્તા ઉપર તે ઠેકડા મારતી દોડે છે, અને ઘરમાં બધે દોડાદોડ કરી મૂકે છે. સાધારણ ખીસકોલીનો રંગ ઘણો ભપકાદાર હોતો નથી, તોપણ તે પ્રાણી સુંદર અને દેખાવડું લાગે છે. તેનો વલવલાટ જોઈને ઘણી રમુજ પડે છે. તેનું બદન રાખોડીઉં હોય છે, ને પીઠે કાળા પટા હોય છે. તેને કાબરચીતરી ને વાળના ગુચ્છાવાળી લાંબી પુછડી હોય છે, તેને તે કમાનની માફક પીઠ પર વળેલી રાખે છે.

ખીસકોલી છોડાંવાળો દાણો તથા ગરવાળાં ફળ ખાય છે. તે વળી કુમળી કુમળી કુંપળો તથા છોડવા કાતરી ખાય છે. તેના કેટલાક દાંત લાંબા અને મજબુત હોય છે, પણ તે બિલાડીની રાક્ષી જેવા અણીદાર હોતા નથી, તેથી તે માંસ ખાઈ શકતી નથી. ખીસકોલીની રૂવાંટી સુંવાળી ને ઘટ હોય છે. તેની આંખ ચળકતી અને ચપળ હોય છે. તેની સાંભળવાની શક્તિ પણ સારી હોય

છે, તેથી જરાએ અજાણ્યો અવાજ સાંભળી એકદમ ઠેકડા ભરતી નાસે છે. ખીસકોલી ઘાતકી ને જોરાવર હોતી નથી. શિકાર પકડવાને તેને તીણા નહોર કે દાંત હોતા નથી, તોપણ તમે તેને ઓચીંતી પકડો, તો તે તમને કરડે ખરી. તેની આંખ અને કાનની ચકોર શક્તિને લીધે તથા ઉતાવળી ગતિને લીધે તે દુશ્મનોથી પોતાનો બચાવ કરી શકે છે. પોતાનાં બચ્ચાંને કંઈ પણ ઈજા થાય નહિ અને તેઓ સુખે રહે, એટલા માટે તે ઝાડના પોલાણમાં, પાંદડાંના ઝુમખામાં, કે છાપરાની છતમાં માળો બાંધે છે.

સસલું પણ ખીસકોલી જેવું ઘણું બીકણ અને ચંચળ પ્રાણી છે. એને પહોળા અને મજબુત દાંત હોય છે, તેથી એ કંઈ પણ વસ્તુ કાતરી ખાય છે. એ પણ માંસ ખાતું નથી. એ નાના છોડવા, કુંપળો અને દાણા ખાય છે. ખીસકોલીની પેઠે એ ઠામઠામ નજરે પડતું નથી. સસલું ખાસ કરીને વગડા-માંજ માલમ પડે છે, અને બનતાં સુધી માણસની નજરથી દૂરનું દૂર રહે છે. ખીસકોલીની પેઠે એની સાંભળવાની શક્તિ ઘણી તેજ હોય છે. એને બે લાંબા કાન હોય છે, તેથી ઘણોજ ધીમો અને દૂરનો અવાજ એ સાંભળી શકે છે. એની પુછડી ઘણી ટુંકી હોય છે. એના પાછલા બે પગ મોટા અને કૌવતવાળા હોય છે, તેથી એ ઉપરાચાપરી મોટી ફાળ ભરી શકે છે, અને દુશ્મનના હાથમાં આવતું નથી. એની રૂવાંટી ટુંકી, ઘટ અને સુંવાળી હોય છે. એના શરીરનો રંગ રાખોડી જેવો કે રતુમડો બદામી હોય છે. સસલાના મોઢા પર મૂછ હોય છે, તેથી તે અંધારામાં રસ્તો ખોળી શકે છે. તે વગડામાં ઘણુંખરૂં લાંબા ઘાસના કલ્લામાં પોતાનું

રહેઠાણ કરે છે, અને ઉભાં તૂલ ખાવાને સમી સાંજે ખેતરોમાં પેસે છે. તે કોઈ વેળા ખેતરમાં ઘણું નુકસાન કરે છે, તેથી તેને પકડવાને લોકો પાંજરાં મૂકે છે, તથા તેને ગોળી મારીને કે કુતરા પાસે પકડાવીને મારી નાખે છે. ખીસકોલી, સસલું અને ઉંદર એ ત્રણે કાતરી ખાનારાં પ્રાણીઓના વર્ગનાં છે.

કલ્લા—પુળા.
કાબરચીતરી—ઘણી કાળી ને થોડી ધોળી એવી.
ઘાતકી—ખૂની.
ચંકાર—ચપળ.
તૂલ—અનાજના છોડ.
બદન—અંગ.
રાક્ષી—બંને બાજુ પર જે એકેક અણીદાર દાંત છે તે.
વલવલાટ—ઠરીને નહિ બેસવું તે.

પાઠ ૬૧. કુતરો.

ક્ + ઉ = કુ. ગબકુી.

એક દહાડો મંચેરજી શેઠનાં છોકરાંઓ મોતી નામે કુતરાને લઈને બહાર ફરવા ગયાં. રસ્તે તેમને શેઠ મળ્યા. મોતી પોતાના શેઠને જોતાંજ ઘણો ખુશી થયો, ને પુછડી હલાવતો તથા ઠેકડા મારતો તેમની પાસે ગયો. બધાં છોકરાં શેઠની આજુબાજુએ ફરી વળ્યાં, ને વાતો કરવા લાગ્યાં.

સોરાબજી—બાવાજી, આજે અમે સરત દોડ્યા, તેમાં મોતીએ અમને હરાવ્યા.

બમનશા—જુઓ, એની છાતી અને પગ. છાતી પહોળી છે અને પગ લાંબા છે, તેથી તે ઘણી ઝડપથી દોડી શકે છે. આજે નદીમાં તે ઝડપથી તરતો પણ હતો. પછી તેણે બહાર નીકળી શરીર હલાવીને બધું પાણી ખંખેરી નાખ્યું.

મંચેરજી—વારૂ, તમે કોઈ દિવસ બિલાડીને પાણીમાં ઉતરતી જોઈ છે? પાણી દેખે છે, ત્યાંથીજ તે પાછી હઠે છે. કદી તેમાં ઉતરે છે, તો તે ગભરાઈ જાય છે. છોકરાંઓ, આ ઘાસ ઉપર જરા બેસો. હું તમને મોતીના દાંત, જીભ, પગ વગેરે બતાવું. ચાલ મોતી, મોઢું ઉઘાડ તો.

બમનશા—બાવાજી, કુતરાને ચાર રાક્ષી ને બીજા કેટલાક નાના દાંત હોય છે. તે વાત અમે જાણીએ છીએ.

કુતરાનું માથું.

જરબાઈ—બાવાજી, એની જીભ તો તદ્દન સુંવાળી, ચળકતી અને ભીની છે.

મંચેરજી—અરે ! એની જીભની તો નવાઈ જેવી એક વાત છે. સાંભળો, કુતરાને આપણી માફક આખે ડીલે પરસેવો વળતો નથી, પણ જીભથીજ તે નીકળે છે. તમે જોયું હશે કે કુતરો તાપમાંથી આવે છે, અથવા દોડી દોડીને થાકે છે, ત્યારે એક ઠેકાણે બેસે છે. પછી જીભને લાંબી વધારી મોઢામાંથી બહાર કાઢી લાંબી લટકતી રાખે છે, ને પોતે પડ્યો પડ્યો હાંફે છે. હાંફતાં હાંફતાં તેની જીભમાંથી લાળ જેવું કંઈ ગળે છે. એ ખરૂં જોતાં લાળ નથી, પણ પરસેવો છે. મોતી, હવે પંજો ધર, કે આ છોકરાંઓ જુએ. ગણો, છોકરાંઓ, એને કેટલા નહોર છે?

સોરાબજી—બાવાજી, એને આગલે પગે પાંચ નહોર છે; પાછલે પગે તો ચારજ છે. એનાં તળીઆં ઘણાં સુંવાળાં

કુતરાનો પગ.

છે. એ દોડે છે, ત્યારે એના પગનો અવાજ થાય છે કે નહિ, તે હવે જોઈએ. લે, મોતી, આ દડો પકડી લાવ.

એદલજી—ઓહો! એણે કેવી ગબડ્ડી મૂકીને દડાને પકડ્યો! બાવાજી એનો પગ પડવાથી અવાજ કેમ થતો હશે? એની માફક બિલાડીના પગ બોલતા અમે કોઈ દિવસ સાંભળ્યા નથી.

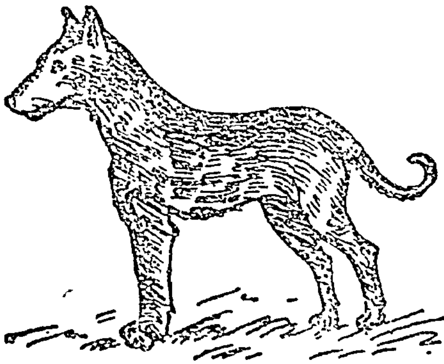
મંચેરજી—બિલાડી નહોરને પંજામાં પાછા ખેંચી શકે છે, પણ કુતરો તેમ કરી શકતો નથી. એ કારણથી કુતરો દોડે છે, ત્યારે તેના નહોર જમીન પર ઠોકાય છે, ઘસાય છે, અને તેથી અવાજ થાય છે. કુતરાના જેવું હોશિયાર, અક્કલવાળું, ભરોસાદાર અને મમતાવાળું પ્રાણી બીજું એકે નથી. તે માણસ જાતનો તાબેદાર નોકર અને ભરોસાદાર ભાઈબંધ છે, તેથીજ લોકોને કુતરા પાળવા બહુ ગમે છે.

કુતરા પોતાના ધણીનું ઘણું માન રાખે છે, પણ બિલાડી ધણીને પત કરતી નથી. બિલાડીને તેના હંમેશના રહેઠાણથી આપણે બીજી જગાએ લઈ જઈએ, તોએ તે પોતાના અસલ રહેઠાણે પાછી જઈ રહે છે. એ ઉપરથી જણાય છે, કે તેને માણસ કરતાં જગા ઉપર વધારે ભાવ હોય છે. કુતરો તો તેના શેઠની પાછળ પાછળ ગમે ત્યાં જાય છે.

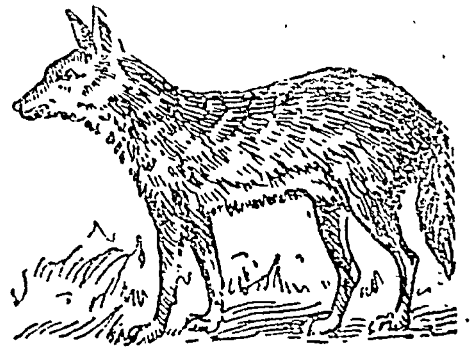
ગબડ્ડી—દોટ.
પત કરતી—ગણકારતી.

મમતાવાળું—માયાળુ.

પાઠ ૬૨. કુતરાની જાતનાં પ્રાણી.

કુતરો.

શિઆળ.

ગણપતરામ—છોકરાઓ, કુતરાની જાતનાં પ્રાણીને જોવાં હોય, તો મારી સાથે ધર્મશાળામાં ચાલો.

એ સાંભળી બધા છોકરા તૈયાર થઈ આવ્યા. ગણપતરામ તેમને ધર્મશાળામાં લઈ ગયા. અહીં એક માણસ કેટલાંક જંગલી પ્રાણીઓ લઈને આવ્યો હતો. ત્યાં પાંજરામાં તેમને જોઈને છોકરાઓ બાપને સવાલ પર સવાલ પૂછવા લાગ્યા.

શ્રીધર—આ જાનવરના કાન તો જુઓ. તે ટટાર રહ્યા છે, અને અણી પડતા છે. આંખ મોટી છે, પણ પુછડી સીધી અને કુતરાની પુછડી જેવી વળેલી નથી. દેખાવમાં તો તે કુતરાને ઘણી રીતે મળતું છે. બાપા, એ શું કહેવાય ?

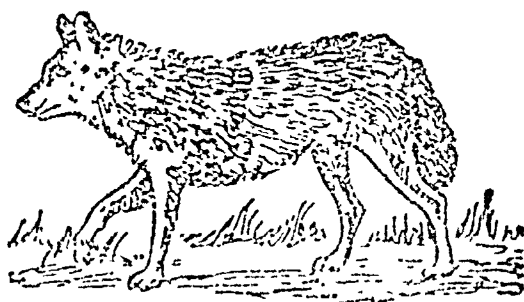
ગણપતરામ—એને વરૂ કહે છે. એની ગરદનના વાળ તો જો, કેવા બરછટ છે! તેને લીધે કુતરા કરતાં એની ગરદન જાડી લાગે છે.

લીલાધર—ભાઈ, જો, એ બગાસું ખાય છે. હાચામાં દાંત કેવા છે! તે બરાબર કુતરાના દાંતને મળતા આવે છે. તેના પગ અને નળા પણ કુતરાના જેવાજ છે.

કાળાશ પર છે. એનું ડાચું પણ વરૂ કરતાં વધારે અણી પડતું છે. અરે, એ કેટલું બીકણ દેખાય છે!

લીલાધર—શિઆળની આંખ નાની, ગોળ, ને રંગે ભુરાશ પડતી જણાય છે. સમી સાંજે પાદર આગળ કોઈ રડતું હોય, તેવી તેની કીકિઆરી સંભળાય છે. શું એ પણ ટોળામાંજ રહે છે?

ગણપતરામ—હા. એ પણ ટોળામાંજ રહે છે, ને ટોળે વળીને શિકારે જાય છે. એ ઘણું પક્કું ને ખંધું પ્રાણી છે. એ કોઈ કોઈ વખતે સિંહ અને વાઘની પાછળ પાછળ ભમે છે, અને તેણે શિકાર મારી ખાધા પછી જે કંઈ બાકી રહ્યું હોય, તે એ ખાય છે. જો, શ્રીધર, આ શું બોલે છે?

લોંકડી.

શ્રીધર—હું ધારૂં છું કે આ લોંકડી છે. એનું ડાચું શિઆળની પેઠે તદન અણીદાર છે, અને કાન વરૂ જેવા છે.

લીલાધર—એનું માથું જરા ગોળ છે. પગ નાના છે, અને પુછડી પર તો વાળનો ભારો છે.

ગણપતરામ—તમે એની આંખ જોઈ કે?

લીલાધર—એ તો બિલાડીની આંખ જેવીજ છે. એમાં ફાટ કે કાપો છે, તે તો જુઓ !

ગણપતરામ—લોંકડી શિઆળ જેવુંજ લુચ્ચું જાનવર છે, પણ તે ટોળામાં રહેતું નથી. રાત્રે શિકારની ખોળમાં એકલુંજ રખડવા નીકળે છે. મરઘાં, સસલાં, ઉંદર અને એવાં નાનાં પ્રાણીઓ તે ખાય છે. એમ કહેવાય છે કે એને દરાખ જેવાં ફળ બહુ ભાવે છે, અને શેરડીના વાઢમાં તો એ ઘણુંજ નુકસાન કરે છે. લોંકડી તથા શિઆળની ખંધાઈની ઘણી વાતો ચાલે છે.

ખંધાઈ—લુચ્ચાઈ.	નળો—ઘુંટણથી તે પાટલી સુધીનો પગનો ભાગ.
ધર્મશાળા—વટેમાર્ગુ અથવા ગરીબગરબાં માટે બંધાવેલું મકાન.	વાઢ—શેરડીનું ખેતર.
	વિકરાળ—ડરામણું.

પાઠ ૬૩. બિલાડી.

દામુ અને **માધવ** નામના બે ભાઈઓ એક દહાડો બિલાડીનાં બચ્ચાં સાથે રમતા હતા. બિલાડી ઉભી હતી, ત્યાં જવા એકાદ બચ્ચું દોડ્યું, એટલે **દામુ**એ તેની પુછડી પકડીને તાણ્યું. આથી તે ધૂરકવા લાગ્યું. એ સાંભળી બિલાડી બચ્ચા પાસે આવી, ને તેને પાસે ઉભી રહીને ચાટવા લાગી. પછી છોકરાઓ તરફ ગુસ્સાથી જોઈને તે બોલી.

છોકરાઓ, તમે તમારી ગમત ખાતર મારાં બચ્ચાંને પજવો છો એ ઠીક નહિ. અમે તમને ઘણાં ઉપયોગી છીએ. તમારા ઘરમાં રાતે ઉંદરો અનાજની કોઠી તથા કોથળાઓમાં કાણાં

પાડી તેમાંનો દાણો ખાઈ જાય છે, અને ઘણું નુકસાન કરે
તેને અમે નસાડી મૂકીએ છીએ. ઘરમાં ઉંદરો ફરતા હોય,
તમે અંધારાને લીધે જોઈ શકતા નથી. કદાચ દીવો સળગા
તો તે દરમાં દોડી જાય છે. અમારે દીવાની જરૂર નથી. અમા
આંખ તરફ જુઓ, એટલે તેનું કારણ સમજાશે. અત્યારે કી
કેવી જણાય છે? પાતળી લીટી જેવી તે જણાય છે કે નહિ? પ
જરા અંધારૂં થવા દો; પછી જોજો કે તે કેવી મોટી દેખાય છે.
કારણથી રાતે જરા પણ અજવાળું હોય છે, ત્યારે ઉંદરને અ
જોઈ શકીએ છીએ, ને સહેલાઈથી પકડી શકીએ છીએ. વળી તે
માં ઉંદર અમને જોઈ શકતા નથી.

। ઉપલા હોઠ ઉપર બંને બાજુએ કેટલા લાંબા વ
મૂછ કહે છે. અમારામાં નર અને માદા બં
ને બેઉને તે સરખી કામની છે. માણસને મૂ
તને તેનો કંઈજ ખપ નથી. અમારી મૂછ શોભ
અમને ઘણું જ્ઞાન થાય છે. અમારી મૂછના વા
ડકે, કે તરત અમને તેની ખબર પડે છે. આં
માણસને રસ્તો જાણવાને લાકડી ઉપયોગી થઈ
છે, તેજ પ્રમાણે અમારી મૂછ અમને ઘોર અંધા
માં ઘણી ખપ લાગે છે. છોકરાઓ, મારા પગ ભ
જોઈ લો. હું ચાલું અથવા દોડું, તોએ મારા પગ
અવાજ થતો નથી; કેમકે મારા પંજાનાં તળીઅ
પોચાં છે. આથી ઉંદરને મારા આવ્યા ગયા
જરાએ ખબર પડતી નથી. તેમને મારી આવજાની
ખબર પડે, એટલા માટે એક વખતે તેમણે મારી

બલાડીનો પગ.

ડોકે ઘંટડી બાંધવાનો વિચાર કર્યો હતો; પણ પાસે આવીને તે બાંધવાની હિંમત કોની ચાલે !

આ વાત ચાલતી હતી, તેટલામાં બિલાડીએ ધીમે રહીને પંજામાંથી નહોર બહાર કાઢ્યા અને કહ્યું, કે જેમ તમે મ્યાનમાંથી તરવાર બહાર ખેંચી કાઢો છો, તેમ હું મારા પંજામાંથી નહોર બહાર કાઢું છું. મને પાછલે પગે ચાર અને આગલે પગે પાંચ નહોર છે. એ વડે અને મારા દાંત વડે હું ઉંદરો તથા પક્ષીઓ પકડીને ચીરૂં છું.

બિલાડીનું ડાચું.

બિલાડીના પંજા પરના નહોર.

અમારા નહોર વધીને મોટા થાય છે, ત્યારે તે પંજામાં સમાતા નથી. તે મોટા થએલા અમને લાગે, એટલે અમે કોઈ ઝાડના થડ સાથે, લાકડા સાથે, અથવા એવી કોઈ બીજી વસ્તુ સાથે ઘસીએ છીએ, એટલે ઘસાઈને નાના થાય છે.

હવે જુઓ મારી જીભ. તે કેવી કરકરી છે ! તે કુતરાની જીભ જેવી નથી. મારી જીભ ઉપર કાંટા છે, તેથી હું મારો ખોરાક છોલીને ખાઈ શકું છું. છોકરાઓ, હું ઘણા ઉંચા વર્ગનું પ્રાણી છું. સિંહ અને વાઘ પણ મારાજ વર્ગના છે. હવે તમે મારૂં ઉપયોગીપણું ને મારી ઉંચી જાત પણ જાણી. એ સર્વે યાદ રાખજો, અને મને તથા મારાં બચ્ચાંને કોઈ દિવસ સતાવશો નહિ. મને ઘી ને દૂધ બહુજ ભાવે છે, તેથી મહેરબાની કરીને દરરોજ થોડું થોડું આપ્યાં કરજો. હું તમારો ગુણ નહિ ભૂલું. તમારા ઘરમાં રહીને ઉંદરનું તો કાસળજ કાઢીશ.

કાસળ કાઢવું—જડમૂળથી નાશ કરવો.

મ્યાન—જે ખોખામાં તરવાર રહે છે તે.

સતાવવું—દુઃખ દેવું.

પાઠ ૬૪. બિલાડીની જાતનાં પ્રાણી.

ગ્ + ન = ગ્ન. અગ્નિ.
ર્ + જ = ર્જ. ગર્જના.
ધ્ + ર = ધ્ર. ધ્રૂજતાં.

એક દહાડો નારણદાસ પોતાનાં છોકરાંને વડોદરાના બાગમાં નવાં જાનવરો જોવા લઈ ગયા. તેઓ પહેલાં સિંહના પાંજરા આગળ જઈ ઉભાં. ત્યાં એક પાંજરામાં સિંહ અને સિંહણ હતાં. તે ઘણાં વિકરાળ દેખાતાં હતાં. તેમને જોઈ છોકરાંઓ અજાયબ થયાં, ને થોડાં બીધાંએ ખરાં. હાસુનું ધ્યાન તેમની આંખ ઉપર ચોંટ્યું હતું. તે એકદમ બોલી ઉઠ્યો, બાપા, બિલાડીની આંખમાં જેવી ફાટ અમે જોઈ હતી, તેવીજ ફાટ સિંહની આંખમાં પણ જણાય છે.

છોકરાંઓ ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં બાપને વળગી પડ્યાં. તે માણસે કોઈ ગરીબ કુટુંબને એક અઠવાડીઉં ચાલે, એટલો બધો ખોરાક પાંજરામાં મૂક્યો. પેલા સિંહ અને સિંહણે પોતાના પંજા વડે તે પકડીને ખાવા માંડ્યું. આથી છોકરાંઓ જોઈ શક્યાં કે આ જાન-વરોને દાંત તથા પંજા બિલાડીના જેવાજ, પણ તેના કરતાં ઘણા મોટા અને ભયંકર હોય છે. પછી તેઓ વાઘના પાંજરા પાસે ગયાં.

દામુ—બિલાડી વાઘની માસી કહેવાય, તે વાઘ આજ કે? અરે, એનું મોઢું, આંખ વગેરે બિલાડી જેવાંજ છે. અરે, એના મોઢામાં પણ ચાર રાક્ષી છે.

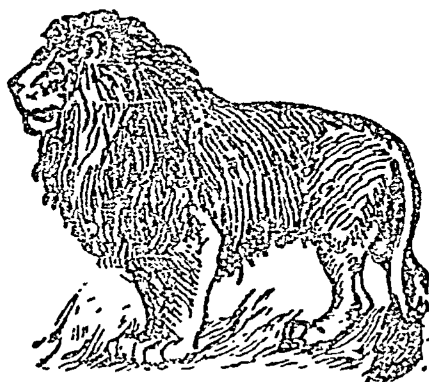
નારણદાસ—જો પેલી વાઘણ. તે પોતાના તીણા નહોર વડે કેવી ગોસ તોડે છે!

માધવ—અરે, એના ડીલ ઉપર કેટલા બધા ચટાપટા છે! વાહ! એનું શરીર પણ કેવું ચળકે છે!

નાની—વાઘ સિંહના કરતાં લાંબો જણાય છે; પણ એ બેમાં ઉંચો તો સિંહ હશે.

નારણદાસ—આ પ્રાણીઓ વનમાં છુટાં ફરતાં હોય, ત્યારે માણસને તેનો ઘણો ભો હોય છે. સિંહ તો માત્ર ભૂખ્યો હોય છે, ત્યારેજ શિકારને પકડે છે ને મારે છે, પણ વાઘનું કંઈ ઠેકાણું નથી. એ લોહીનો એટલો બધો ચાખેલ છે, કે ભૂખ્યો હોય કે નહિ, તોપણ જાનવરોને મારી નાખે છે. હાલ હિંદુસ્તાનમાં સિંહ કોઈકજ ઠેકાણે માલમ પડે છે. કાઠિઆવાડમાં ગીરનાં જંગલ સિવાય બીજે ઠેકાણે તે જોવામાં આવતો નથી. વાઘ તો હિંદુ-સ્તાનમાં ઘણી જગાએ નજરે પડે છે. આપણા ગુજરાતનાં જંગલોમાં પણ તેની વસ્તી હોય છે.

હવે છોકરાંઓ વાઘના પાંજરા પાસે એક બીજું પાંજરૂં હતું તે જોવાને ગયાં. તેમાં ઘણું ચંચળ તથા બળવાન પ્રાણી હતું. તે વાઘના કરતાં નાનું, પણ દેખાવડું ને બિલાડીને મળતું હતું. બિલાડી-

સિંહ.

દીપડો.

વાઘ.

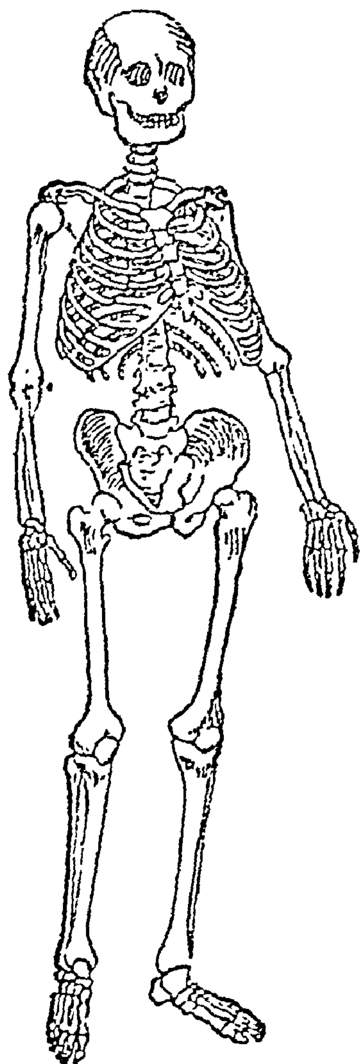
નાં બચ્ચાંની પેઠે તેની આસપાસ ઘણાં બચ્ચાંઓ રમતાં હતાં. તે માના કરતાં વધારે દેખાવડાં હતાં. તેના ડીલનો રંગ ઝાંખો પીળો હતો, અને તેના પર ફૂલના આકારનાં જરા ગોળ અને કાળાં ચાઠાં હતાં. નારણદાસે કહ્યું કે આ જાતના જાનવરને દીપડા કહે છે. ડુંગરાઓમાં તથા જંગલોમાં એ ઘણા જોવામાં આવે છે, ને ઢોરોને તથા કોઈ કોઈ વખતે માણસોને પણ આંતરે છે, ને ઘણાં હેરાન કરે છે. હવે સાંજ પડવાથી તેઓ બધાં ઘેર પાછાં વળ્યાં.

અગ્નિ—દેવતા.
આંતરે—ઘેરે.
ગર્જના—સિંહનું બરાડવું તે.
ગોસ—માંસ.
ઘૂઘવાટા—ઘૂ ઘૂ કરતા અવાજ
ચાખેલ—સવાદીઓ.
ઠેલણગાડી—હડસેલી શકાય એવી [ગાડી.
હેરાન—દુઃખી.

પાઠ ૬૯. હાડકાં અને માંસના લોચા.

ત્રંબકલાલ—કાકા, ગોકળગાય, કરોળીઆ, પતંગીઆં અને ઇયળનાં શરીર કેવાં પોચાં લાગે છે! બળદ, કુતરા તથા આપણાં પોતાનાં શરીર તેમનાં જેવાં પોચાં કેમ નહિ હોય?

કાકા—બળદ, કુતરા તથા એવાં બીજાં કરોડવાળાં પ્રાણીઓનાં શરીરમાં હાડકાં હોય છે. ગોકળગાય, કરોળીઆ વગેરેને હાડકાં હોતાં નથી. તું જાણતો નહિ હોય, કે આપણા શરીરમાં બસો ઉપરાંત હાડકાં છે.

હાડપિંજર.

ત્રંબક—શું કહો છો? શરીરમાં બસો હાડકાં ગણ્યાં કોણે, ને ગણાય પણ શી રીતે? મારા શરીરમાં પચીસ પુરાં હું ગણી શકતો નથી, તો પછી બસો તો ક્યાંથીજ હોય!

કાકા—જીવતાં પ્રાણીમાં તે ગણી શકાય નહિ; પણ માણસો અથવા જાનવરો મરી જાય, ત્યારે તેના ડીલમાંનું માંસ કાઢી લીધા પછી તે ગણી શકાય. દવાખાનામાં માણસનું હાડપિંજર છે. તે તું એક દહાડો જોઈ આવજે.

ત્રંબક—તે તો મેં જોયું છે, કાકા. દિવાલ પર ટાંગ્યું છે તેજ કેની? તે તો બહુ બિહામણું લાગતું હતું. તેમાં માથાનાં,

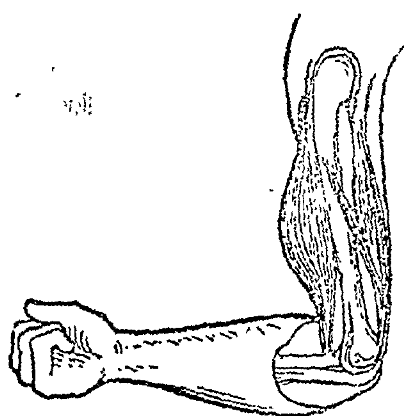
ગરદનનાં, હાથનાં ને પગનાં હાડકાં હતાં. કરોડનાં, પાંસળીઓનાં, આંગળીઓનાં, કાંડાંનાં અને બીજાં ઘણાંએ હાડકાં હતાં, પણ તે બધાં બેડોળ લાગતાં હતાં.

કાકા—માંસ તથા ચરબીને લીધે શરીર ભરાઉ લાગે છે. તે કાઢી લેવામાં આવે, તો બેશક શરીર કદરૂપું લાગે.

ત્રંબક—કાકા, શરીરમાં હાડકાંનો શો ઉપયોગ હશે વારૂ ?

કાકા—હાડકાંને લીધે શરીરમાં કૌવત હોય છે. વળી હાડકાંનું ખોખું પેટી જેવું છે. કીમતી ચીજો સાચવવા માટે આપણે પેટીમાં રાખીએ છીએ, તેજ પ્રમાણે શરીરમાંના અગત્યના અવયવો એ હાડકાંના ખોખામાં ગોઠવેલા છે. ખોપરી નીચે મગજ, આંખ અને કાન છે; પાંસળાંની અંદર ફેફસાં અને હૃદય, ને થાપાની અંદર કુકો હોય છે. પેટીમાંની વસ્તુ માફક ખોખામાં આ બધાંનું સારી પેઠે સંરક્ષણ થએલું હોય છે.

ત્રંબક—ગરદન આમ તેમ ફરે છે, કાંડું વળે છે, આપણે પગ વડે દોડીએ છીએ, હાથ ઉંચો નીચો કરી શકીએ છીએ, તેથી એ હાડકાંઓ પણ તેની સાથે ઉંચાં નીચાં થાય છે. તે કેમ હાલતાં હશે વારૂ ?

હાડકું ને માંસપેશી.

કાકા—હાડકાં પર માંસ હોય છે, તે ઘણે ભાગે માંસપેશી નામના પદાર્થનું બને હોય છે. માંસપેશી રેસાની બનેલી છે, ને રબર જેવી છે. રબરને

પેઠે તે લાંબી ટુંકી થઈ શકે છે. હાથ ઉંચો કરીએ, ત્યારે માંસપેશી સંકડાય છે, ને ગોટલા ખાઝે છે. માંસપેશીને માંસના લોચા પણ કહે છે.

ત્ર્યંબક—ત્યારે આ મારા હાથની માંસપેશી હોવી જોઈએ. જુઓ, મારા હાથ ઉંચકાય છે, ત્યારે તેમાંનું માંસ નાના દેડકા જેવું ફૂલીને તેનો ગોટલો બને છે. હાથ લાંબો કરૂં છું, ત્યારે માંસ-પેશી લાંબી થાય છે, અને ગોટલો બેસી જાય છે.

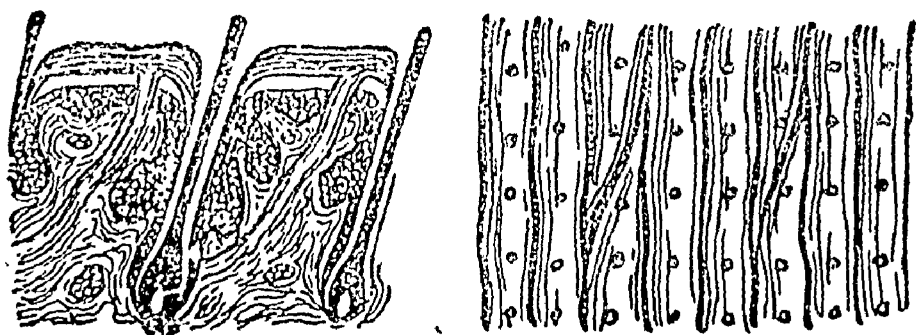
કાકા—બધાં પ્રાણીઓમાં એજ પ્રમાણે માંસના લોચા લાંબા ટુંકા થાય છે.

બેડોળ—દેખાવમાં સારૂં નહિ તે.
સંરક્ષણ—સાચવવું તે.
હાડપિંજર—હાડકાંનું ખોખું.

પાઠ ૬૬. ચામડી.

ર્ + શ = ર્શ.

ક્ષ્ + મ = ક્ષ્મ. સૂક્ષ્મદર્શક.

ચામડીનાં પડ તથા છિદ્રો.

બધાં પ્રાણીઓનાં શરીરનું કુદરતી ઢાંકણ ચામડી છે. ચામડીને

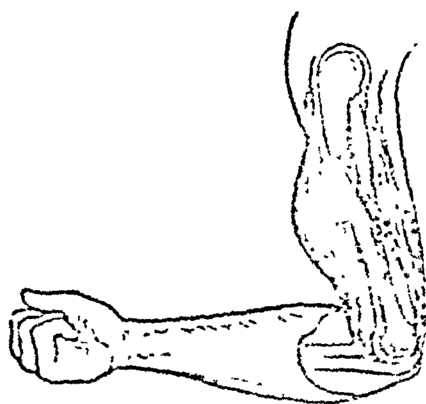
ગરદનનાં, હાથનાં ને પગનાં હાડકાં હતાં. કરોડનાં, પાંસળીઓનાં, આંગળીઓનાં, કાંડાંનાં અને બીજાં ઘણાંએ હાડકાં હતાં, પણ તે બધાં બેડોળ લાગતાં હતાં.

કાકા—માંસ તથા ચરબીને લીધે શરીર ભરાઉ લાગે છે. તે કાઢી લેવામાં આવે, તો બેશક શરીર કદરૂપું લાગે.

ત્ર્યંબક—કાકા, શરીરમાં હાડકાંનો શો ઉપયોગ હશે વારુ?

કાકા—હાડકાંને લીધે શરીરમાં કૌવત હોય છે. વળી હાડકાંનું ખોખું પેટી જેવું છે. કીમતી ચીજો સાચવવા માટે આપણે પેટીમાં રાખીએ છીએ, તેજ પ્રમાણે શરીરમાંના અગત્યના અવયવો એ હાડકાંના ખોખાસાં ગોઠવેલા છે. ખોપરી નીચે મગજ, આંખ અને કાન છે; પાંસળાંની અંદર ફેફસાં અને હૃદય, ને થાપાની અંદર કુકો હોય છે. પેટીમાંની વસ્તુ માફક ખોખામાં આ બધાંનું સારી પેઠે સંરક્ષણ થએલું હોય છે.

ત્ર્યંબક—ગરદન આમ તેમ ફરે છે, કાંડું વળે છે, આપણે પગ વડે દોડીએ છીએ, હાથ ઉંચો નીચો કરી શકીએ છીએ, તેથી એ હાડકાંઓ પણ તેની સાથે ઉંચાં નીચાં થાય છે. તે કેમ હાલતાં હશે વારુ?

હાડકું ને માંસપેશી.

કાકા—હાડકાં પર માંસ હોય છે, તે ઘણે ભાગે માંસપેશી નામના પદાર્થનું બનેલું હોય છે. માંસપેશી રેસાની બનેલી છે, ને રબર જેવી છે. રબરની

પેઠે તે લાંબી ટુંકી થઈ શકે છે. હાથ ઉંચો કરીએ, ત્યારે માંસપેશી સંકડાય છે, ને ગોટલા બાઝે છે. માંસપેશીને માંસના લોચા પણ કહે છે.

ત્ર્યંબક—ત્યારે આ મારા હાથની માંસપેશી હોવી જોઈએ. જુઓ, મારા હાથ ઉંચકાય છે, ત્યારે તેમાંનું માંસ નાના દેડકા જેવું ફૂલીને તેનો ગોટલો બને છે. હાથ લાંબો કરૂં છું, ત્યારે માંસપેશી લાંબી થાય છે, અને ગોટલો બેસી જાય છે.

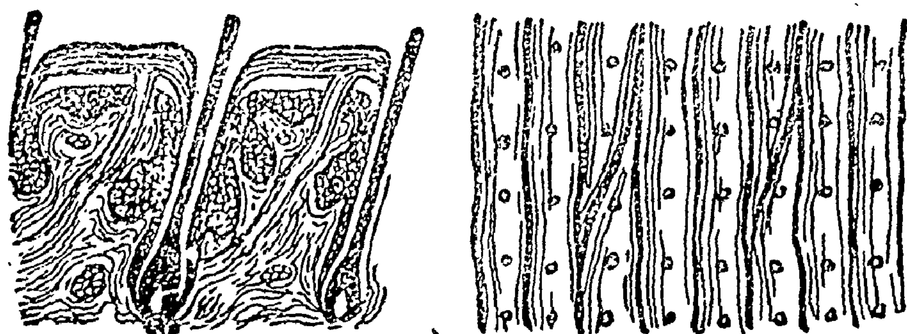
કાકા—બધાં પ્રાણીઓમાં એજ પ્રમાણે માંસના લોચા લાંબા ટુંકા થાય છે.

બેડોળ—દેખાવમાં સારૂં નહિ તે.	હાડપિંજર—હાડકાંનું ખોખું.
સંરક્ષણ—સાચવવું તે.	

પાઠ ૬૬. ચામડી.

ર્ + શ = ર્શ.

ક્ષ્ + મ = ક્ષ્મ. સૂક્ષ્મદર્શક.

ચામડીનાં પડ તથા છિદ્રો.

બધાં પ્રાણીઓનાં શરીરનું કુદરતી ઢાંકણ ચામડી છે. ચામડીને

લીધે હાડકાં, માંસ, માંસપેશી તથા અંદરના બીજા ભાગોનું રક્ષણ થાય છે, તથા શરીર સુંવાળું લાગે છે.

ચામડીમાં બે પડ હોય છે; એક ઉપલું અને બીજું નીચલું. આપણે દાઝીએ છીએ અને ફોલ્લો ઊઠે છે, તથા શરીરે ઢીમણાં કે ફોલ્લા થાય છે, અથવા ગોડ નીકળે છે, ત્યારે ઉપલું પડ ઉપસી આવે છે, અને ખેંચાય છે. એ પડમાં લોહી હોતું નથી, તેથી એને ચીરીએ અથવા કાપીએ, તો દુઃખ થતું નથી. ધીમે ધીમે ને કકડે કકડે એ ચામડી ખરી પડે છે, ઘા રૂઝાતો જાય છે, ને નવી ચામડી આવતી જાય છે. નવી ચામડી શરીરની સાથે એવી મળી જાય છે, કે દરદ ક્યાં હતું, તેની નિશાનીએ વખતે રહેતી નથી.

બધી ચામડી એકસરખી હોતી નથી. હથેલીની તથા પગના તળીઆની ચામડી ઘણી જાડી હોય છે. શરીરનો જે ભાગ હવામાં ખુલ્લો રહે છે, તથા જેને વધારે મહેનત પડે છે, તે લટ્ઠ અને સખત થાય છે. એજ કારણને લીધે મજુરોના હાથપગ ચામડા જેવા સખત હોય છે.

નીચલું પડ ઘણુંજ આળું હોય છે. એમાં કોઈ સોય ભોંકે, તો ઘણું દરદ થાય છે. ઉપલી ખાલ ઉતરી જાય છે, અથવા તેને કાતરી નાખી હોય છે, ત્યારે એ પડને કોઈ અડકે છે, તો ખમાતુંએ નથી. એમાં લોહી પુષ્કળ હોય છે, તેથી લાલ જણાય છે. એ ચામડી ઘણી કુમળી છે, તેથી ખુલ્લી રહી શકતી નથી, માટે તેને ઉપલા પડનું ઢાંકણ હોય છે. ઓસીકાનો દાખલો લેવાથી ચામડીની રચના બરાબર સમજાશે. ઓસીકામાં રૂ હોય છે, તેમ શરીરમાં માંસ વગેરે છે. જેમ રૂને એકઠું કરી રાખનાર

બકરાંનાં ચામડાંનાં ચોપડીનાં પુઠાં બને છે. બકરીનાં બચ્ચાંનાં ચામડાંનાં હાથનાં મોજાં થાય છે. બૂટ તથા જોડા બળદનાં ચામડાંના બને છે. ભેંસ, પાડા અને ઊંટનાં ચામડાંની પાણીની મશકો થાય છે.

ચમારવાડો—જ્યાં ચમાર લોકો રહેતા હોય તે જગા.
મશક—પાણી ભરવાનો ચામડાનો કોથળો, જેને ભીસ્તી પીઠ પર લઈ જાય છે.
રાંપી—મોચીનું એક ઓજાર.

પાઠ ૬૮. ઊન.

સ્ + ક = સ્ક. વાસ્કુટ.

બ્ + ભ = બ્ભ. ઝબ્ભા.

શિક્ષક—છોકરાઓ, તમારામાંથી ઘણાએ ઘેટાં તો દીઠાં હશે. જેણે નહિ દીઠાં હોય તેઓ બકરાં કેવાં હોય છે, તે તો સારી પેઠે જાણતા હશે. ઘેટાં ઘણી વાતે તેને મળતાં છે. બોલ, મોહંમદ, ઘેટાં કઈ જાતનો ડગલો પહેરે છે?

મોહંમદ—સાહેબ, મેં કોઈ દિવસ ઘેટાંને ડગલો પહેરતાં જોયાં નથી. વખતે શિઆળામાં ઢોરઢાંકરને ઓઢો ઓરાઢીએ છીએ, પણ ઘેટાંને તો તેએ ઓરાઢતાં નથી.

શિક્ષક—બહુ સારૂં; પણ મેં તો ઘેટાંને અને બકરાંને ડગલો પહેરતાં જોયાં છે. એ કઈ જાતનો ડગલો હશે, કાસમ?

કાસમ—મહેતાજી સાહેબ, તમે ખરેખરા ડગલાની વાત કરતા નથી; પણ તેઓને ડીલે વાળ હોય છે, તે વિષે કહો છો.

ડગલાથી આપણા શરીરમાં ગરમાવો રહે છે, તેમ ઊન કે વાળને લીધે તેમનાં શરીરમાં પણ રહે છે.

શિક્ષક—હા, ખરી વાત. બોલ, મોહંમદ, ઘેટાં ને આપણી વચ્ચે શો ફેર છે?

મોહંમદ—આપણી ચામડી પર ઊનનો ડગલો ઊગતો નથી. માણસો ડગલા જાતે સીવીને કે બીજા પાસે સીવડાવીને પહેરે છે. તે સુતરના બને છે.

શિક્ષક—પણ શિઆળામાં પહેરવાના ડગલા ઊનના બને છે. શિઆળો ઉતર્યા કેડે ઘેટાંનાં તથા બીજાં ઊનવાળાં પ્રાણીઓનાં શરીર પરથી ભરવાડો વાળ કે ઊન કાતરી લે છે. પછી તે એકઠું કરે છે, અને ગાંસડી બાંધી સાફ થવાને મોકલે છે. કાંતવા જેવું સાફ થયા પછી તેનું કાપડ વણાય છે, અને તેના ડગલા બને છે. જુઓ, આપણા ડગલાને માટે કેટલી ઊઠવેઠ તથા મજુરી પડે છે? એમાંનું ઘેટાંને કશુંએ કરવું પડે છે? તેને તો પેદા થતાની સાથે ઈશ્વરે ડગલો તૈયાર આપ્યો હોય છે. વારૂ. મોહંમદ, આપણા ડીલ પર ઊન જેવું કંઈ ઊગે છે કે?

મોહંમદ—ના સાહેબ, આપણા ડીલ પર ફક્ત વાળ હોય છે. તે ઊન નથી, તેમ તેના જેવા વાંકડીઆ તથા ભરાઉ પણ નથી.

શિક્ષક—બધાં પ્રાણીઓને વાળજ હોય છે. ઘેટાંના વાળને આપણે ઊન કહીએ છીએ. સઘળાં પ્રાણીઓના વાળ ઊન જેવા ભરાઉ તથા વાંકડીઆ હોતા નથી. બકરાંના વાળ લાંબા તથા સીધા હોય છે. તેના કામળા, કામળી વગેરે બને છે. તે મજબુત અને ટકાઉ હોય છે. ઊંટના વાળના કામળા અને શેતરંજી બને

બકરાંનાં ચામડાંનાં ચોપડીનાં પુઠાં બને છે. બકરીનાં બચ્ચાંનાં ચામડાંનાં હાથનાં મોજાં થાય છે. બૂટ તથા જોડા બળદનાં ચામડાંના બને છે. ભેંસ, પાડા અને ઊંટનાં ચામડાંની પાણીની મશકો થાય છે.

ચમારવાડો—જ્યાં ચમાર લોકો રહેતા હોય તે જગા.
મશક—પાણી ભરવાનો ચામડાનો કોથળો, જેને ભીસ્તી પીઠ પર લઈ જાય છે.
રાંપી—મોચીનું એક ઓજાર.

પાઠ ૬૮. ઊન.

સ્ + ક = સ્ક. વાસ્કુટ.

બ્ + ભ = બ્ભ. ઝબ્ભા.

શિક્ષક—છોકરાઓ, તમારામાંથી ઘણાએ ઘેટાં તો દીઠાં હશે. જેણે નહિ દીઠાં હોય તેઓ બકરાં કેવાં હોય છે, તે તો સારી પેઠે જાણતા હશે. ઘેટાં ઘણી વાતે તેને મળતાં છે. બોલ, મોહસદ, ઘેટાં કઈ જાતનો ડગલો પહેરે છે ?

મોહસદ—સાહેબ, મેં કોઈ દિવસ ઘેટાંને ડગલો પહેરતાં જોયાં નથી. વખતે શિઆળામાં ઢોરઢાંકરને ઓઢો ઓરાઢીએ છીએ, પણ ઘેટાંને તો તેએ ઓરાઢતાં નથી.

શિક્ષક—બહુ સારૂં; પણ મેં તો ઘેટાંને અને બકરાંને ડગલો પહેરતાં જોયાં છે. એ કઈ જાતનો ડગલો હશે, કાસમ ?

કાસમ—મહેતાજી સાહેબ, તમે ખરેખરા ડગલાની વાત કરતા નથી; પણ તેઓને ટીલા વાળ હોય છે, તે વિષે કહો છો.

ડગલાથી આપણા શરીરમાં ગરમાવો રહે છે, તેમ ઊન કે વાળને લીધે તેમનાં શરીરમાં પણ રહે છે.

શિક્ષક—હા, ખરી વાત. બોલ, મોહંમદ, ઘેટાં ને આપણી વચ્ચે શો ફેર છે?

મોહંમદ—આપણી ચામડી પર ઊનનો ડગલો ઊગતો નથી. માણસો ડગલા જાતે સીવીને કે બીજા પાસે સીવડાવીને પહેરે છે. તે સુતરના બને છે.

શિક્ષક—પણ શિયાળામાં પહેરવાના ડગલા ઊનના બને છે. શિયાળો ઉતર્યા કેડે ઘેટાંનાં તથા બીજાં ઊનવાળાં પ્રાણીઓનાં શરીર પરથી ભરવાડો વાળ કે ઊન કાતરી લે છે. પછી તે એકઠું કરે છે, અને ગાંસડી બાંધી સાફ થવાને મોકલે છે. કાંતવા જેવું સાફ થયા પછી તેનું કાપડ વણાય છે, અને તેના ડગલા બને છે. જુઓ, આપણા ડગલાને માટે કેટલી ઊઠવેઠ તથા મજુરી પડે છે? એમાંનું ઘેટાંને કશુંએ કરવું પડે છે? તેને તો પેદા થવાની સાથે ઈશ્વરે ડગલો તૈયાર આપ્યો હોય છે. વારુ, મોહંમદ, આપણા ડીલ પર ઊન જેવું કંઈ ઊગે છે કે?

મોહંમદ—ના સાહેબ, આપણા ડીલ પર ફક્ત વાળ હોય છે. તે ઊન નથી, તેમ તેના જેવા વાંકડીઆ તથા બરાછ પણ નથી.

શિક્ષક—બધાં પ્રાણીઓને વાળજ હોય છે. ઘેટાંના વાળને આપણે ઊન કહીએ છીએ. સઘળાં પ્રાણીઓના વાળ ઊન જેવા બરાછ તથા વાંકડીઆ હોતા નથી. બકરાંના વાળ લાંબા તથા સીધા હોય છે. તેના કામળા, કામળી વગેરે બને છે. તે મજબુત અને ટકાઉ હોય છે. ઊંટના વાળના કામળા અને શેતરંજી બને

છે. ઠંડા દેશના લોકો ખાસ કરીને ઊનનાં કપડાં પસંદ કરે છે; કારણ કે તે હલકાં અને સુંવાળાં હોય છે એટલુંજ નહિ, પણ તે પહેર્યાથી હૂંફ રહે છે. આપણો દેશ ગરમ છે; તેથી આપણે તે કપડાં શિઆળામાંજ પહેરીએ છીએ. ઊનનાં કપડાં સાચવીને વાપર્યાં હોય, તો ઘણા દહાડા ટકે છે. તેને સાચવીને ન રાખ્યાં હોય, તો ટુચ્આ કે કંસારી ખાઈ જાય છે. કાસમ, ઊનનાં થોડાંએક કપડાંનાં નામ દઈશ?

કાસમ—ડગલા, વાસ્કુટ, ગળપટા, ઝભ્ભા, પહેરણ, કબજા અને હાથનાં તથા પગનાં મોજાં.

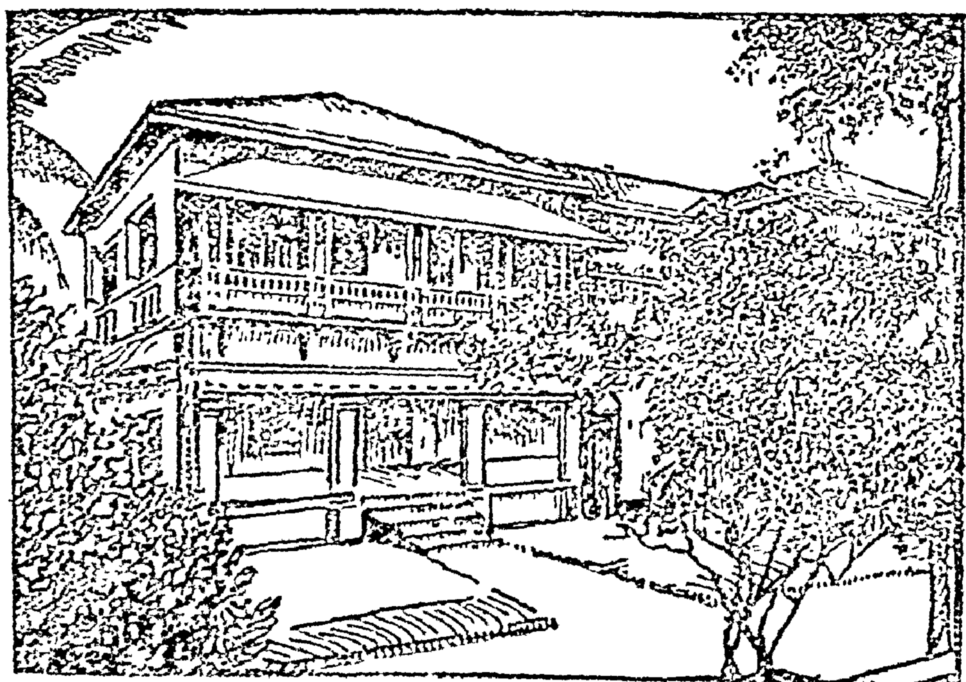
શિક્ષક—બરાબર. ઊનનું કપડું સારૂં કે સુતરનું, તે વિષે કોઈ બીજી વખતે વાત કાઢીશું. આજ આટલી વાત બસ છે.

ઊઠવેઠ—માથાકૂટ.
ગરમાવો—ગરમી.
વાસ્કુટ—એક જાતનું બાંય વગરનું ટુંકું બદન.
હૂંફ—ગરમાવો.

પાઠ ૬૧. ઘર.

બાલુ—આવતે સોમવારે બેસતા મહીનાનો પડવો છે. તે દિવસે સારે ચોઘડીએ અમે અમારા આ નવા ઘરમાં રહેવા આવનાર છીએ. ચાલ, હુસેન, તને અંદર લઈ જઈ આજે બધું ઘર બતાવું. જો, આ આંગણું છે; એમાં અમે આ નાનો સરખો બાગ બનાવ્યો છે.

હુસેન—આ ઘરની બેઠક કેટલી ઉંચી હશે ? આસરે પાંચ ફુટ લાગે છે.

બાલુનું ઘર.

બાલુ—ખાસ એટલી ઉંચી રાખી છે. ઘરનું ભોંયતળીઉં નીચું હોય, તો ઘરમાં ભેજ રહે, અને ભેજ તો રોગનું ઘર સમજવું.

હુસેન—આ ઓટલો છે, ખરો ? થાંભલાની કુંભીઓ ઘણી મજબુત છે. બધીજ સાગની છે. ફરા બાહરથી તો છોલેલા છે; અંદરની બાજુએ છોલાણું કીધું નથી. પરસાળ ને ઓસરી બેઉ મોટાં છે. પેલી નાની ઓરડી શાને માટે હશે ?

બાલુ—એ તો અમારૂં દેરાસર છે. એવી ઓરડીમાં અમે દેવ પધરાવીએ છીએ, ને પૂજા કરીએ છીએ. આ રસોડું છે. એની પાસે આ પાણિઆરૂં છે. પેલો પાછળ દેખાય છે, તે કોઠાર છે.

હુસેન—રસોડામાં ધુમાડીઉં તો જોઈએ. તેને લીધે ધુમાડો રસોડામાં રહેતો નથી, ને ભીંતો પણ કાળી થતી નથી. પેલા

કોઠારના ઓરડામાં જોઈએ તેટલી બારીઓ મૂકેલી જણાય છે. જો, એથી કેટલું બધું અજવાળું પડે છે?

બાલુ—હા. લોકો કહે છે, કે જ્યાં અજવાળાની અને હવાની પુષ્કળ આવજા હોય છે, ત્યાં વૈદનાં પગલાં થતાં નથી. હુસેન, પેલા કોઠારની પાછળ નાહવાની ઓરડી જોઈ? એની પાછળ લાકડાં ભરવાની જગા છે. પેલા ખુણામાં જાજરૂ છે. જોયો આ વાડો? અહીંઆં પણ નાનો બાગ બનાવ્યો છે. આ તુળસી-ક્યારો છે. પાછળ છીંડી છે. ચાલ, હવે આપણે માળ પર જઈએ. ઘરનો આ વચલો ભાગ છે. પરસાળમાંથી ઉપર જવાને આ એક સીડી છે.

હુસેન—ઓહો! માળે દિવાનખાનું ઘણું સરસ છે. બારીએ રંગબેરંગી કાચ જડ્યા છે, એ ઠીક દેખાય છે. લો, દિવાલે પણ મોટા માણસોની છબીઓ ટાંગી છે. સરસામાન ખુબીથી ગોઠવ્યો છે. ભીંત પણ રંગેલી છે. વાહ! એના પર વેલ વગેરે સારાં ચિત્રો પણ ચીતરાવ્યાં છે.

બાલુ—જો, આ ઓરડો સૂવાનો અને સામો વાંચવા લખવાનો તથા ઊઠવા બેસવાનો છે. એમાં ભીંતે ખીંટીઓ ને થોડાં તાકાં મુકાવ્યાં છે. ચાલો, હવે બીજા ઓરડામાં જઈએ. અહીં મોભ દેખાય છે. મોભ ઉપર સાકટા છે, ને તેના પર પકવાસા જડ્યા છે. પકવાસા પર નળીઆં છે, તેથી છાપરૂં કાસડાંથી સરડાવ્યું નથી.

હુસેન—હજી અહીં છત જડવાની બાકી છે કે?

બાલુ—હા, તે આજ જડાશે. પેલી અગાસી જોઈ ? એ નરદમ છોની છે.

હુસેન—બાલુ, ઘરમાં બધે ફરી વળ્યા, પણ તારો અભ્યાસનો ઓરડો કંઈ દીઠો નહિ. તે છે કે નહિ ?

બાલુ—આવ, હવે પાછલે માળે જઈએ. જુઓ, આ મારો અભ્યાસનો ઓરડો. એની પાસે મારા ભાઈનો સૂવાનો ઓરડો છે. ચાલ, હવે આગલે માળે ઝરૂખામાં જઈએ.

હુસેન—વાહ, શી ઝરૂખાની શોભા ! બેશક, તારું ઘર ઘણી સગવડવાળું છે.

દિવાનખાનું—બેસવા ઊઠવાનો મુખ્ય ઓરડો.
બેઠક—ઓંતણીઆની ઉંચાઈ.
પડવાસા—છાપરાના સાકડા સાથે જડેલી પાટીઆની ગોઠો.
છીંડી—બે ઘરનાં પડખાંની વચ્ચેની પાણી જવાની જગા.
ઝરૂખો—ગોખ; અગાસી.
શણગારવું—ભમરા ઉપર ટાંગવાં બંધાવવાં.
સગવડવાળું—સગવાળું.
સાકટો—સાગની લાંબી અને જાડી કાળી ને સાકડી, ટૂંકી સાકડી ને સાકડા; ઘણા.

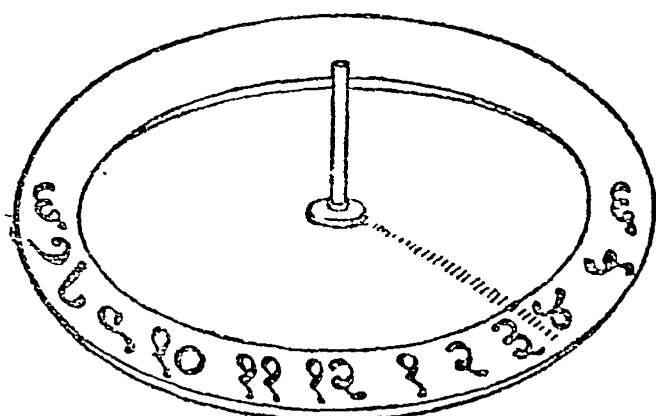
पाठ ७०. वखत जाणवानी असली रीत.

છગન—મા, આજે અમારે નિશાળમાં રજા છે, તેથી ચાર વાગે મહેમાન સાથે રમવા જઈશ. જાઉં કે નહિ મા ? હજી ચાર નથી વાગ્યા ?

મા—અત્યારમાં ચાર ક્યાંથી વાગે ? ઓળો તો પેલા પત્થર સુધી પહોંચ્યો નથી. હજી તો હમણાંજ ત્રણ વાગ્યા. પગથીએ ઓળો પહોંચશે, ત્યારે ચાર થશે.

છગન—ઓળા ઉપરથી વખત શી રીતે માલમ પડે? ઓળો તારી ઘડિઆળ હોય, એમ જણાય છે.

મા—ઘડિઆળ તો હમણાં હમણાં નીકળી છે. પહેલાં અમે ઓળા પરથી વખત જાણતાં, ને તે માટે છાયાયંત્ર નામનું એક સાધન પણ વાપરતાં. આપણે ત્યાં માળે એક જુનું પડ્યું છે, તે લાવીને તને બતાવું.

છાયાયંત્ર.

તે ઉપર જઈને યંત્ર લઈ આવી, ને તેઆં બે ત્રણ ખીલા ભેરવી વાડામાં બેસણી જેવું હતું, તે પર તે બેસાડ્યું.

છગન—મા, સાધારણ ઘડિઆળ જેવું આને પતરૂં તો છે, પણ કાંટા ક્યાં ?

મા—આ લાકડી જેવું દેખાય છે તે કાંટો છે. એ કાંટો ઘડિઆળના કલાકના કાંટા જેવો છે. આમાં મિનિટ કાંટો હોતો નથી. એનાથી આપણે વખત જાણી શકીએ કે નહિ, તે જો.

છગન—કાંટાનો પડછાયો ત્રણ અને ચાર વચ્ચે પડેલો છે, તેથી ત્રણ વાગી ગયા છે, પણ ચાર નથી વાગ્યા. ત્રણ ઉપર કેટલી મિનિટ થઈ છે, તે એટલા ઉપરથી કોઈ નહિ કહી શકે. મા, આ યંત્ર કેવી રીતે બનાવ્યું હશે? આમાં આંકડાનું ચક્કર પણ પુરૂં નથી. આંકડા ચક્કરના અર્ધા ભાગ પર છે, ને વળી બારનો આંકડો છેક તળીએ છે. એમ કેમ હશે?

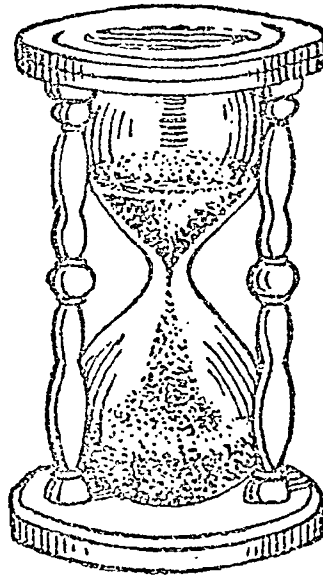
મા—બાર વાગે સૂર્ય બરાબર આપણે માથે આવે છે, માટે આ કાંટાનો ઓળો બરાબર એની નીચે પડશે; તેથીજ બારનો આંકડો એ જગાએ છે.

છગન—હવે હું સમજ્યો, મા. સવારમાં સૂર્ય પૂર્વ દિશાએ હોય, એટલે કાંટાનો ઓળો પશ્ચિમ દિશાએ પડે, તેથી ૬ નો આંકડો આ બાજુએ છે. જેમ જેમ સૂર્ય ઉંચો ચઢે છે, તેમ તેમ ઓળો નીચે પડતો જાય છે, તેથી ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧ આ પ્રમાણે માંડ્યા છે. બારનો આંકડો બરાબર નીચે છે. સૂર્ય પશ્ચિમ તરફ જતો જાય છે, તેમ પડછાયો આ બાજુએ ચઢતો જાય છે, ને તેથી ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬ એમ આ તરફ મૂક્યા છે; પણ મા, દિવસે વાદળાં હોય ત્યારે, અથવા રાત્રે કેમ થતું હશે? તે વખતે આ છાયાયંત્રનો શો ઉપયોગ? ત્યારે પડછાયો તો જણાય નહિ.

મા—મારે કબુલ કરવું જોઈએ, કે એવે વખતે આ યંત્ર કંઈ કામનું નથી; માટે લોકોએ રેતીની સીસી બનાવી છે.

છગન—મારી નિશાળમાં એવી સીસી છે. તે કાચની છે. તેનો ઘાટ વાંદરા તથા રીંછના મદારીઓ ડુગડુગી વગાડે છે, તેના

જેવો છે. ઉપલા ખાનામાંથી રેતી નીચલા ખાનામાં ધીમે ધીમે પડે છે. બધી રેતી પડી રહે, ત્યારે કલાક વગાડે છે, ને સીસી ફેરવી મૂકે છે; એટલે રેતી પાછી ઉપલા ભાગમાંથી હેઠલામાં પડવા માંડે છે. બધી રેતી ઠલવાઈ રહે, તે વખતે તે ફેરવવાને ત્યાં કોઈ હોય નહિ, તો ત્યારપછીના બધા કલાક ખોટા વાગશે.

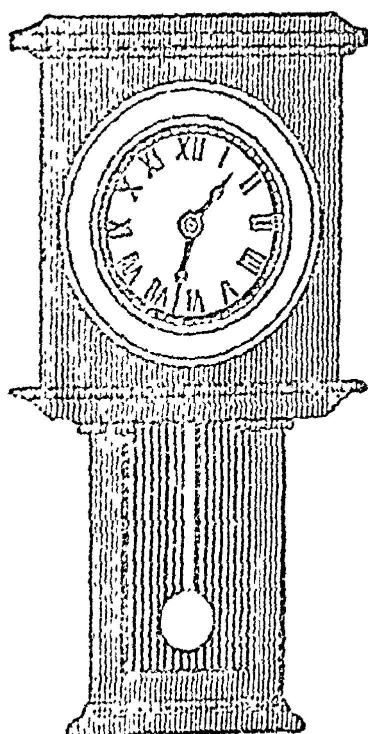
કલાકની સીસી.

મા—કોઈને સાચો વખત જાણવો હોય, તો એવી ઘડિઆળ ને સારૂ ચોકી રાખવી પડે છે. હવે તારે રમવા જવું છે, ખરૂં! ઠીક, જા, ચાર વાગ્યા છે.

ઓછાયો—ઓળો; પડછાયો. | મદારી—ખેલ કરી બતાવનાર.

પાઠ ૭૧. વખત જાણવાની નવી રીત.

છોકરાઓ, જુઓ, આ ઘડિઆળ છે. એના પર ગોળ પતરૂં જડેલું છે. તેને ચંદો કહે છે. એ ચંદા પર એકથી બાર સુધી આંકડા એક જાતની રોમન લિપિમાં માંડેલા છે. જેને ઘડિઆળ જોતાં શીખવું હોય, તેણે પહેલાં એ આંકડા ઓળખતાં શીખવું જોઈએ.

ઘડિઆળ.

દરેક ઘડિઆળને બે કાંટા હોય છે; એક મોટો અને બીજો નાનો. કેટલા કલાક વાગ્યા છે, તે નાના કાંટા-થી જણાય છે, ને ઉપર કેટલી મિનિટ થઈ છે, તે મોટાથી માલમ પડે છે.

એક કલાકની સાઠ મિનિટ હોય છે, તેથી ચંદાના સાઠ સરખા ભાગ કરી કોરે કાપા પાડ્યા છે. એ દરેક કાપો એકેક મિનિટ બતાવે છે. આવા દર પાંચ પાંચ ભાગને અંતરે I, II, III એમ XII સુધીના આંકડા માંડેલા છે. એ આંકડાઓ સામટા મળીને સાઠ મિનિટ કે એક કલાક જણાવે છે. કલાકની સાઠ મિનિટ લેખે પા કલાકની ૧૫, અર્ધા-ની ૩૦, ને પોણાની ૪૫ મિનિટ થાય.

મોટો અથવા મિનિટ કાંટો ઘણો જલદી ચાલે છે. એક કલાક-માં સાઠ મિનિટનું આખું ચક્કર તે ફરી વળે છે; પણ એટલા

વખતમાં કલાકનો કાંટો માત્ર પાંચ મિનિટનું અંતર કાપે છે; એટલે કે તે એક આંકડા પરથી બીજા આંકડા પર જાય છે.

બપોરે બાર વાગે બંને કાંટા બારના આંકડા પર હોય છે. બપોર પછી બાર કલાકે, મધરાત થાય છે ત્યારે બેઉ કાંટા પાછા બાર પર એકઠા થાય છે. એક વાગે નાનો કાંટો એકના આંકડા પર આવે છે. નાના કરતાં મોટો બાર ગણી ઝડપથી ચાલે છે, ને તેથી તે આખું ચક્કર ફરીને એક કલાકમાં પાછો બારને આંકડે આવે છે.

તેજ પ્રમાણે બે વાગે નાનો કાંટો બે ઉપર હોય છે, ને મોટો બાર ઉપર હોય છે.

હવે ધારો કે નાનો કાંટો ચાર અને પાંચની વચ્ચે છે, એટલે ચાર વાગી ગયા છે, પણ પાંચ વાગ્યા નથી. જો મિનિટ કાંટો નવને આંકડે હોય તો ૪ ને ૪૫ મિનિટ અથવા પોણાપાંચ થયા છે એમ કહેવાય. વળી ધારો કે નાનો કાંટો ૭ અને ૮ ની વચ્ચે છે, અને મોટો કાંટો ૫ ના આંકડા પછી ત્રીજા કાપા પર છે, તો સાત પર કેટલી મિનિટ થઈ છે, તે આપણે જોઈએ. મોટો કાંટો પાંચ આંકડા એટલે પચીસ મિનિટ અને તેમાં ત્રણ ઉમેરીએ એટલે અઠ્ઠાવીસ મિનિટ ચાલ્યો છે. એથી ૭ ઉપર ૨૮ મિનિટ થઈ છે એમ કહેવાય.

ચંદાની પાછળ કમાન છે. એને કુંચી આપીએ એટલે ઘડિઆળ ચાલે છે. તે ચાલતી હોય છે, ત્યારે કમાન ધીમે ધીમે ઉકલતી જાય છે. એથી એની સાથે સંબંધ રાખનાર ચક્કરો ફરે છે.

તંટાઓનો પણ એ ચક્કરો સાથે સંબંધ જોડેલો હોય છે, ને તેથી ચક્કરો ફરે છે ત્યારે તે પણ ફરે છે.

મોટા ઘડિઆળમાં વળી એક બીજી કમાન હોય છે. એની સાથે પણ ચક્કરો જોડાએલાં હોય છે, ને તેને એક હથોડી જેવું લગાડેલું હોય છે. ચક્કરોના ફરવાથી દર કલાકે એ હથોડી એક વાડકી ઉપર અથડાય છે, અને તેથી જેટલા વાગ્યા હોય તેટલા ટકોરા વાગે છે. દાખલા તરીકે ૭ વાગ્યા હોય, તો ૭ ટકોરા થાય છે.

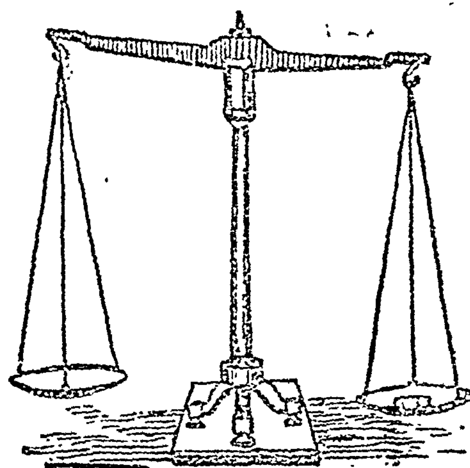
કેટલાંક ઘડિઆળમાં ચંદાના હેઠલા ભાગમાં એક નાનું કુંડાળું હોય છે. એના પણ બરાબર સાઠ ભાગ કરી તે પર પંદર પંદરને અંતરે અંગ્રેજીમાં ૧૫, ૩૦ વગેરે આંકડા મૂકેલા હોય છે. તેમાંનો કાંટો એ સાઠ ભાગ ફરી વળે છે, એટલામાં ઉપરનો મિનિટ કાંટો એક મિનિટ ચાલે છે. મિનિટના સાઠમા ભાગને સેકંડ કહે છે.

અંતર—છેટું.	તારનું ગુંચળું.
કમાન—પોલાદની પટી કે	સામટા—ભેગા.

પાઠ ૭૨. ત્રાજવું.

પરશુરામ બજારે જઈ એક શેર ખાંડનું પડીકું બંધાવી લાવ્યો, ને તેના બાપે જેશંકરને આપ્યું. જેશંકરને તે ઓછું લાગવાથી ઘરમાં ગયો, અને ત્રાજવું લાવી તોળવા લાગ્યો. એક પલ્લામાં તેણે શેર મૂક્યો, અને બીજામાં ખાંડ મૂકી. પછી તેણે ત્રાજવું ઉંચું

કરીને જોયું, તો ખાંડ ઓછી જણાઈ. પછી તેણે ખાંડવાળા પલ્લામાં એક પછી એક દસ રૂપીઆ નાખ્યા, ત્યારે ત્રાજવું સમતોલ થયું.

ત્રાજવું.

જેશંકર—જોયું, ખાંડ પાશેર ઓછી છે. બેશક, ગાંધીએ તને છેતર્યો છે.

પરશુરામ—મેં જોયું, તો કાટલું તો શેરનું હતું, અને પલ્લું હતું પણ બરાબર. પછી પડીકું બાંધ્યું, તે લઈને હું પાધરો ઘેર આવ્યો. રસ્તામાં વેરાઈએ નથી, કે ઓછી થાય.

જેશંકર—તોલ ખરૂં છે કે નહિ, તે જાણવાને એકલાં કાટલાં જોવાં બસ નથી. ત્રાજવાનાં પલ્લાં એકસરખાં વજનનાં હોવાં જોઈએ. એક ભારે અને બીજું હલકું હોય, તો વેપારી હલકામાં વજન મૂકે, અને ભારેમાં સોદો મૂકી જોખે. એમ કરીને માલ પુરો દેખાડીને ઓછો આપે. વળી દાંડીની બે બાજુ સમાન જોઈએ; તેમ ન હોય તો પણ આપણને નુકસાન થાય. આવા ત્રાજવાને દોઢ દાંડીનું ત્રાજવું કહે છે.

પરશુરામ—એક પલ્લું બીજા કરતાં જેટલું ભારે હોય, તેટલો માલ ઓછો આવે, એ હું સમજું છું; પણ એક દાંડી બીજી કરતાં લાંબી અથવા ટુંકી હોય, તો માલ વધારે કે ઓછો મળે, એ હું બરાબર સમજ્યો નહિ.

આથી જેશંકરે ત્રાજવાની દાંડીના વચલા ભાગથી જરા છેટે દોરી બાંધી. તેણે લાંબી દાંડીવાળા પલ્લામાં ખાંડ અને ટૂંકી દાંડીવાળામાં શેર મૂક્યો, ને જોયું તો ખાંડ બરાબર થઈ.

જેશંકર—જોયું? ખાંડ શેર કરતાં ઓછી છે, છતાં શેર જેટલી લાગે છે; કારણ કે જે પલ્લામાં આપણે શેર મૂક્યો છે, તે તરફની દાંડી ખાંડવાળા પલ્લા તરફની દાંડી કરતાં ટૂંકી છે. એ સર્વ ચીચવાની રમત જેવું છે. તેમાં એક બાજુએ હલકો અને બીજી તરફ ભારે છોકરો બેસે, તો તે કેવી યુક્તિઓ કરે છે?

પરશુરામ—હા, હા, આપણો પાડોશી નારણલાલ મારી ઉંમરનો છે, અને મારા જેટલોજ જબરો છે. ચીચવાની એક તરફ હું બેસું છું, ને બીજી તરફ તે બેસે છે, તો કોઈ નમતું નથી; પણ એક છેડે હું કે નારણલાલ બેસીએ છીએ, ને બીજે છેડે આપણી સામે રહેનાર ચુનીલાલ બેસે છે, તો તેનાવાળું પાસું નીચું નમે છે; પણ ચુનીલાલ છેક છેડે ન બેસતાં જરા ઉપરથી બેસે છે, ત્યારે અમે સમતોલ થઈ રહીએ છીએ.

જેશંકર—બીજી બાજુ તરફ બેસનારનું વજન ઓછુંવત્તું હોય, તે પ્રમાણે તેણે મધ્ય ભાગથી વધારે કે ઓછે અંતરે બેસવું જોઈએ. ત્રાજવામાં પણ તેને મળતુંજ કંઈ કરવું પડે છે. ટૂંકી દાંડીવાળા પલ્લામાં શેરનું કાટલું મૂકીએ, તો સમતોલ કરવાને લાંબી દાંડીવાળા પલ્લામાં શેરથી ઓછો માલ મૂકવો જોઈએ.

પરશુરામ—ઠીક. એ જોતાં તો લાંબી દાંડીવાળા પલ્લામાં કાટલાં અને બીજી મેર માલ મૂકવાનું બાંધીને રહીએ, ત્યારે તો આપણને ઘણો ફાયદો થાય.

જેશંકર—બરાબર છે; પણ ત્રાજવું હોય દાંડીનું છે એવો વહેમ પડે, તો પહેલાં અર્ધો માલ એક પલ્લામાં અને પછી બાકીનો બીજામાં જોખાવવો. એથી આપણને નુકસાન ન થાય; કારણ કે એકની ખાધ બીજું પૂરે છે એટલુંજ નહિ, પણ સહેજ-સાજ વધારે આવે છે. એમ કરીએ તો ગાંધી જુઠું ત્રાજવું વાપરવાનું ભૂલી જાય.

ખાધ—ખોટ. કુડીત—દગા; તરકીબ.
મધ્ય—વચલો. સમતોલ—સરખા વજનવાળું.

